

DOMAĆI TEREN

SOCIOKULTURNO
ISTRAŽIVANJE
HRVATSKOG SPORTA

Ozren Biti

Biblioteka
Nova
etnografija

Ozren Biti

Domaći teren: sociokulturno istraživanje hrvatskog sporta

Urednica:

Marijana Hameršak

Biblioteka:

Nova etnografija

(urednice: Marijana Hameršak, Renata Jambrešić Kirin, Iva Pleše)

Nakladnik:

Institut za etnologiju i folkloristiku

Za nakladnika:

Ines Prica

Recenzenti:

Ivan Đorđević

Marko Mustapić

Oblikovanje i grafička priprema:

Vesna Beader

Oblikovanje naslovnice:

Lilipop design

Fotografije:

Marko Lukunić

Tisak:

Denona

Objavlivanje knjige potpomoglo je Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH

ISBN 978-953-8089-31-2

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001009397

© 2018. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, Hrvatska

Ozren Biti

Domaći teren: sociokulturno
istraživanje hrvatskog sporta

Zagreb, listopad 2018.

Sadržaj

Na početku	7
Sport, politika i ideologizirana znanost	21
Sociologija nogometa i sportsko polje	35
Ruka na srcu kao izraz narodne duše	57
Sportska nacija i nacionalni sport	73
Muška retorika i ženska motorika: očevi i kćeri hrvatskog postsocijalističkog sporta	95
Nogometaš kao simbolički kapital grada	119
Književnost, popularna kultura i metastazirani nogomet	145
Sportski objekti kao objekti prijepora	169
Nogometna fanovska scena u televizijskim reklamama za pivo	189
“Igra nikad ne prestaje”: sportsko klađenje u Hrvatskoj	215
Na kraju	243
Literatura	247
Kazalo imena	267
Bilješka o knjizi	275
O autoru	277

Na početku

Kad sam radeći na pretvaranju doktorata u monografiju *Nadzor nad tijelom: vrhunski sport iz kulturološke perspektive* (2012) bio suočen s utemeljenim opaskama za temu zainteresiranih kolega kako bi primjeri iz hrvatskog sporta oplemenili moj rukopis i učinili knjigu atraktivnijom za širu čitateljsku publiku, opirao sam se ipak toj ideji ne želeći narušiti cjelinu koju sam pomno gradio. Osjećao sam, k tome, da ću i naknadno imati priliku znanstveno se pozabaviti hrvatskim sportom u formi knjige. Naime, u to sam vrijeme već imao publicirano nekoliko članaka fokusiranih na sport u hrvatskom društvu i kulturi i, budući da mi je bilo jasno da je to zavodljiva tema, vjerovao sam kako će mi opus rasti te da ga trebam usmjeravati prema većoj studiji kao konačnom cilju.

Moji su dosadašnji tekstualni zahvati u fenomen hrvatskog sporta planirano bili raznorodni – kako bi njihovo objedinjavanje imalo smisla, ali i da bi se naznačila slojevitost problema. Participirajući na početku svog znanstvenog angažmana u Institutu za etnologiju i folkloristiku u projektu “Postsocijalizam i kulturni subjekt: hibridne prakse kulturnog posredovanja”, krenuo sam s propitivanjem etničkog i nacionalnog identiteta u sportu (po)ratne i tranzicijske Hrvatske, a osmišljavajući s kolegicama i kolegama u Institutu novi višegodišnji projekt “Transformativnost rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj” te primičući se kraju svog zamišljenog rukopisa, okrenuo sam se prema dokoličarskim i potrošačkim praksama, raslojavanju sportskih zaljubljenika specifičnom za ovdašnje podneblje.

Put do knjige vodio me preko priopćenja na različitim domaćim i međunarodnim skupovima, dugogodišnjih nastavnih

suradnji na kolegijima na fakultetima, pozvanih izlaganja na tribinama i diskusija na panelima te gostujućih predavanja. O sponama hrvatskog sporta, kulture i društva govorio sam pred raznovrsnim auditorijem – nekad su to bili pretežito etnolozi i folkloristi, nekad sociolozi, koji put povjesničari, katkad slavisti, a nerijetko i politolozi i budući novinari. Članke nastale na temelju tih nastupa objavljivao sam u znanstvenim časopisima i zbornicima, još dodatno šireći profil potencijalnih akademskih recipijenata na kroatiste, komparatiste i filozofe. Naposlijetku, kad se to činilo razumnim, odgovarao sam pozitivno na medijsku potražnju za intervjuima ili komentarima na zbivanja u hrvatskom sportu, pa mi je i taj tip suradnje pomogao oblikovati vlastita motrišta na pojedine fenomene.

Ova je knjiga, dakle, produkt duljeg procesa promatranja i promišljanja, istraživanja i pisanja. Razumije se da je profitirala od uredničkih i recenzentskih, ali i studentskih povratnih reakcija, a napose od dobrohotnih primjedaba kolegica i kolega koji su me katkad i previše štedjeli kritika, ali ipak gledali da mi ukažu na mogućnosti poboljšanja istraživačkog rada i rada na izgradnji rukopisa. Sve u svemu, desetak godina je prošlo od prvih do posljednjih ispisanih stranica rukopisa, trag čega je evidentan u rasponu tematskih preokupacija, ali i epistemoloških uporišta te metodoloških izbora u pojedinim poglavljima.

Sa sportom sam se, dakako, susreo puno prije no što sam i mogao pomisliti da ću pisati išta o njemu – kao dijete obuzeto natjeravanjem lopte po školskom igralištu nakon što bih školsku torbu po završetku nastave ostavio doma. Bilo je to u doba kad su se bez zadržke prilikom proslave golova izvikivala imena junaka s nogometnih terena. Nedjeljna sportska popodneva uz tranzistore ili pak nošenja tih malih, danas iščezlih uređaja na maksimirski stadion obilježila su važno razdoblje mog, i ne samo mog sportskog i dječaćkog formiranja. Susjedi, prijatelji, školski drugovi, mnogi smo dijelili istu sudbinu.

Presavijanje *Sportskih novosti*, kao jedinih, a onomad i visokotiražnih dnevnih sportskih novina, pa njihovo guranje u poštanske sandučice bila je pak posebna “sportska disciplina” koju smo nas nekolicina u zgradi u kojoj sam živio uveli kako bismo ekonomično raspodijelili financijski teret informiranja u području sporta. Važno je bilo da ne zakaže onaj koji je rano ujutro trebao posjetiti kiosk, dok je ondje još bilo dostupnih primjeraka novina, a poslije smo se već nekako snalazili u distribuciji, uhodavajući se u dogovorenim rasporedima čitanja.

Sportske su se vijesti u međuvremenu preselile u virtualni prostor, informacije se tim putem iznimno brzo šire, pa su kod praćenja sporta internetski portali danas preuzeli dobar dio moje pozornosti. Kao osnovnoškolac bio sam jedan od onih koji su maštali postati sportskim komentatorom, a ispalo je da bi nam sada svima, s potpunim otvaranjem najšire moguće javnosti preko internetskih portala i društvenih mreža, to u određenom smislu bilo kudikamo lakše ostvariti.

Podrazumijeva se da sam prije, osobito u svojim školskim i studentskim danima, mnogo češće no danas pohodio i promatrao uživo sportske događaje. Dakako, znatno više u Zagrebu, gdje sam rođen i odrastao, negoli izvan njega. Primarno nogometne utakmice, no nisam zapostavljao ni košarku, rukomet, hokej, a ni druge u pojedinim razdobljima u protekla tri desetljeća publici atraktivne momčadske sportove, gdje i kad je bila prilika za gledati klasne igrače i njihovu izvedbu na terenu. Nisam se nikad smatrao navijačem, ali znao sam se uklopiti u dobru atmosferu na tribinama. Slično je bilo i s kolektivnim zanosom praćenja svjetskih i europskih nogometnih prvenstva te olimpijskih igara, kad se zajedničko gledanje sporta prigodno odvijalo na otvorenim javnim prostorima, najčešće zahvaljujući projekcijama televizijskih prijenosa na velikim platnima. Dapače, na ljetne mi je tjedne rasporede i dnevne ritmove itekako utjecao natjecateljski program tih najvećih sportskih priredaba.

Danas me izražen afinitet za sport moje dvojice sinova, Filipa i Tina, potaknuo da im omogućim slična sportska iskustva kakva sam i sam imao priliku iskusiti u djetinjstvu – treninge, igranje i gledanje sporta u raznim inačicama, pa i nogometne igrice u digitalnom formatu te skupljanje albuma sa sličicama nogometaša. Ujedno su me to moje obnovljeno intenzivnije praćenje sporta i konzumacija sportskih sadržaja, ovaj put iz očinske pozicije, naveli da razmišljam o tome na koje se sve načine sport u organizacijskoj, infrastrukturnoj, izvedbenoj i diseminacijskoj sferi razvijao u posljednjih četvrt stoljeća. I koliko je to u Hrvatskoj društveno i kulturno uvjetovano. Počelo me zapravo zanimati kako društvo mijenja sport, ali i kako sport mijenja društvo.

Ni izobrazba u području društvenih i humanističkih znanosti, kao izazov koji je prethodio onom roditeljstva, nije ugasila moju strast za sportom, no izvjesno je da su mi studij, a potom i zaposlenje u Institutu za etnologiju i folkloristiku pomogli u razvijanju baš tih, drukčijih perspektiva. Već otada su me, naime, manje no prije interesirali rezultati, a u prvi su plan došli neki drugi aspekti sporta, koji ga pozicioniraju u područje šire shvaćene kulture. Fanovska pozicija kod mene je tako prerasla u istraživačku, a time je i sportski teren prerastao u onaj istraživački.

I ranije kao fanu i danas kao istraživaču u fokusu mi je (bio) ponajprije domaći kontekst – od mladih dana kad sam strepio prilikom nastupa hrvatskih sportaša, klubova i reprezentacija do vremena kad mi pažnju privlače medijske artikulacije hrvatskog sportskog identiteta, umjetničke obrade ovdašnjih sportskih tema, političko prisvajanje uspjeha hrvatskih sportaša, komercijalizacija domaćih sportskih brendova i tome slično.

Kao što to obično biva s temama koje su znanstveniku iskustveno poznate i bliske, kad promatranje i sudjelovanje na stanoovit način nužno dolaze zajedno, važno je pripaziti na zamke takve pozicije, a s druge strane i pokušati iskoristiti njezine prednosti.

Već samo po sebi nije jednostavno biti akter sporta koji analizi podvrgava i procjenjuje druge aktere sporta (npr. pripadnik sportske publike ili netko koji piše o sportu), a pogotovo ne kad je teren domaći, dakle uzak, a time i djelatno polje ograničeno. Kad je o hrvatskom sportu bila riječ, i kao čitatelj znanstvenih i inih tekstova i kao sugovornik svojih kolega, prijatelja i poznanika, nastojao sam biti maksimalno pozoran, upijati informacije, ali i kritički prihvaćati tuđe, a preispitivati svoje stavove i mišljenja. Koliko se plodovi takve, naizgled razborite taktike i strategije na koncu osjete na ovoj knjizi, čitatelju ostaje provjeriti na stranicama koje slijede.

Ova se knjiga bavi hrvatskim sportom u razdoblju od osamostaljenja Republike Hrvatske 1991. godine pa sve do današnjih dana. U deset poglavlja raspravljaju se raznovrsni fenomeni koji su tvorbeni elementi cjeline imenovane "hrvatskim sportom". To uključuje sportove, sportske događaje i aktere sporta, ali isto tako i razne prakse, pa i probleme karakteristične za sport u hrvatskom podneblju. Unatoč tome što je uslijed velikog javnog, medijskog, a i znanstvenog interesa za nj nogomet u Hrvatskoj daleko najzahvalnija tema, pažnja se koliko striktno nogometnima podjednako poklanja i drugim sportskim temama koje s nogometom imaju malo ili uopće nemaju dodirnih točaka. Tako su u pojedinim poglavljima u fokusu i rukomet, skijanje, atletika, odnosno akteri i fenomeni povezani s tim sportovima. Dakako, takvom se koncepcijom ne pretendira holistički prikazati središnji predmet istraživanja niti doprijeti do definitivnih zaključaka o ikojem njegovom dijelu ili aspektu. Glavna je ambicija knjige drukčija: prepoznati značajke hrvatskog sporta s obzirom na društvo i kulturu čiji je on integralni dio.

Na to upućuje druga sintagma iz podnaslova knjige: “socio-kulturno istraživanje”. Ona implicira zanimanje za kontekst u koji je uronjen hrvatski sport, dakle za društvene i kulturne prakse koje snažno utječu na njega i na koje on povratno utječe, ali i za državnu politiku, baš kao i za kulturne, medijske i javne politike koje taj sport oblikuju. Naime, važno je istaknuti da ni makrorazina fenomena, niti globalizacija kao ključni generator strukturalnih preobrazbi suvremenog sporta unatrag nekoliko desetljeća ne umanjuju važnost nacionalnih, regionalnih ni lokalnih društvenih i kulturnih posebnosti pri istraživanju ove teme.

U skladu s takvim polazištima, pri analizi različitih simptomatičnih mjesta hrvatskog sporta dotaknuta su i šira i uža društveno-politička, kulturna i ekonomska kretanja u Hrvatskoj u spomenutih više od dvadeset i pet godina. Naglasak pritom nije na brojčanim podacima, nego su u prvom planu kvalitativni aspekti. U knjizi su stoga u optjecaju pojmovi “tranzicija” i “postsocijalizam” te još neki njima srodni pojmovi koji nemaju na svim mjestima jedinstveno značenje. No bez obzira na njihova klizna, nestabilna značenja, oni su neizostavni kao referenti na procese i zbivanja koji su oblikovali hrvatsko društvo, tj. političku i gospodarsku situaciju od 1990-ih naovamo.

Izvjesno je da na suvremenom hrvatskom sportu trag ostavlja i razdoblje sportske i društvene povijesti koje je prethodilo 1990-ima, pa se u knjizi razmatra i to vrijeme, a i širi prostori, pa i sportovi, odnosno sportski dosezi drugih država i nacija čiji je utjecaj na hrvatski sport prepoznatljiv. No, unatoč određenim vremenskim koordinatama fenomena koji je u fokusu, ideja ovog istraživanja nije kronološki slijediti važna zbivanja i prijelomne događaje u hrvatskom sportu i za hrvatski sport. Namjera je izdvojiti pojedine fenomene te ih interpretacijski smjestiti u relevantne problemske okvire. To u nekim slučajevima podrazumijeva vrlo konkretan domaći društveni i kulturni kontekst,

a u drugima kontekst recentnih teorijskih rasprava na području znanosti o sportu i širem.

Dakle, ne samo društveni i kulturni, već i teorijski kontekst čini ovo istraživanje sociokulturnim. Ponajprije tu treba istaknuti sociologiju i kulturnu antropologiju odnosno njihovo intelektualno nasljeđe, ali ovo istraživanje ima svoje uporište i u interdisciplinarnim nastojanjima sportskih studija u posljednjih nekoliko desetljeća da povežu doprinose iz različitih područja znanja pri svojem sučeljavanju s novim temama i problemima. Ono tako spaja “kontekstualnu analizu”, kakvu su ponajprije promovirali kulturalnostudijski radovi, s kontingentnim metodološkim odabirima karakterističnim za sportske studije gdje se istražuju divergentni sklopovi sportskih praksi, institucija, događaja i tekstova (usp. King 2005).

Empirijsko i teorijsko istraživanje koje donosi ova knjiga slijedi tendenciju sportskih studija prema privilegiranju kvalitativne metodologije. Samim time ono preferira interpretativnu paradigmu u odnosu na pozitivistički pristup koji je dugo vremena bio dominantan pri istraživanju sporta. Takvim epistemološkim zaokretom nastoji se uvažiti kompleksnost fenomena te istaknuti specifična uloga istraživača u njegovom rasvjetljavanju. U konačnici to može značiti i priliku da se piše angažirano, tj. da se pisanjem intervenira u postojeći društveni poredak (usp. Silk et al. 2005). Dodatna je značajka kvalitativnih istraživanja to što su subjektivne prirode pa nerijetko potiču osobne perspektive, bilo da je riječ o glasovima istraživanih ili o iskazima iskustava i emocija samih istraživača (usp. Markula i Denison 2005).

Makar je zamišljena tako da ne zastaje na deskripciji, već ulazi u analizu i interpretaciju, ova knjiga pribjegava i drugim strategijama. Naime, dok pojedina poglavlja njeguju personalizirani stil, druga izlažu uvide ostvarene s promatračke distance uz dozu sociološke objektivacije. Tomu je tako zbog različitih razina moje

osobne familijarnosti s pojedinim mikro-temama. U nekim mi se slučajevima, k tome, činilo znanstveno plodnije sagledati poznato kao nepoznato. Kako bilo, iz teksta je razvidna upoznatost subjekta istraživanja s istraživanim, kao i to da ona ne proistječe samo iz antropološkim interesom generiranog znanja, već i iz osobnog iskustva. To je, uostalom, potpuno u skladu s poetikom i politikom suvremenih istraživanja u etnologiji i kulturnoj antropologiji, koje već dulje vrijeme nisu orijentirane isključivo na drugo i egzotično, već ih interesiraju teme iz areala vlastitog i bliskog (usp. Čapo Žmegač et al. 2006).

Budući da moje sociokulturno istraživanje hrvatskog sporta uključuje neformalne razgovore s pripadnicima zajednica koje istražujem, intervjuje i (sudioničko) promatranje, dakle ono što često prethodi pisanju etnološkog i kulturnoantropološkog teksta, moglo bi se to istraživanje možda iz uže vizure protumačiti i kao etnografija. No, na taj bi se način previdio značajan udio drugih istraživačkih metoda i tehnika u njemu, svojstvenih kako šire shvaćenoj etnografiji tako i sociologiji. Počevši od analiza medijskog i javnog diskursa preko kvalitativnih analiza sadržaja pa sve do toga da pojedina poglavlja funkcioniraju poput studija slučaja. Isto tako, ne smije se zanemariti da je etnografija u strožem smislu “proces koji započinje etnologovim odlaskom/ ulaskom na teren” (Potkonjak 2014: 16), a da je posebnost ovog “domaćeg terena” nemogućnost jasnog određenja istraživačevog, odnosno mog ulaska na njega.

Na kraju krajeva, moji empirijski uvidi u fenomen hrvatskog sporta ne proizlaze samo iz striktno istraživački motiviranog i osmišljenog praćenja sporta. S obzirom da je sport dio mog svakodnevnog iskustva, u svojem znanstvenoistraživačkom projektu ja nesumnjivo profitiram od tog *insajderstva* (usp. Gulin Zrnić 2006). Međutim, pogrešno bi bilo naglasak staviti isključivo na posebnost takve moje pozicije, jer sport je danas dio mnogočijeg života. Baš ta sveprisutnost, konkretnije stalna izloženost

gledanju, komentiranju, a naposljetku i tumačenju, specifikum je sporta koji ga predisponira da u smislu dostupnosti bude zahvalan, a u smislu građe bogat “teren”. To definira moj istraživački “boravak na terenu”, pri čemu je očito da se tu ne radi o terenu u fizičkom smislu, već da me interesira društveni i kulturni prostor sporta. Jedni bi autori to imenovali “kulturom sporta” (Schirato 2007), drugi pak “planetom sport” (Woodward 2012), a za treće bi to bilo “sportsko polje” (Bourdieu 2000).

Svoje istraživanje tog i takvog “domaćeg terena” započinjem u prvom poglavlju raspravom o znanstvenom interesu za spregu sporta i politike. Karakter tih sprega pridonosi da pojedini znanstveni pristupi, hotimično ili nehomično, budu ideološki obojeni. Zanima me kako po tom pitanju stvari stoje u Hrvatskoj, ali i u njezinu okruženju, jer se znanstvenici s prostora ex-Jugoslavije svojim radovima referiraju na međusobno povezan, katkad i zajednički povijesni, politički i sportski kontekst. Unutar tog konteksta, ratne okolnosti ispostavljaju se kao izazov kojemu je praktički nemoguće istraživački i interpretacijski odoljeti, a slijedom toga narativi o identitetima, koji su barem dijelom povezani s tim okolnostima, zaslužuju dodatnu pozornost.

Nadovezujući se na propitivanje ideološke pozadine znanstvenog bavljenja sportsko-političkim temama, u drugom poglavlju pokušavam utvrditi “mirnodopske” istraživačke teme i interese domaće znanosti o sportu. Činim to testirajući uvide hrvatske sociologije sporta, kao prominentne discipline u ovom području, na podlozi teorije Pierrea Bourdieua kao najistaknutijeg suvremenog sociologa koji je pisao o fenomenu sporta. Njegov kategorijalni aparat, prikladan za sofisticiraniji kulturološki prilaz sportskoj tematici, omogućuje mi kritičku distancu spram koncentracije hrvatske sociologije na navijače i navijačko nasilje. Unatoč raznovrsnosti sociološkog “oruđa” okušano u proučavanju navijačkog fenomena, nalazim da je hrvatska sociologija, uz iznimku Srđana Vrcana, sve donedavno propuštala uzeti u obzir širi korpus relevantnih tema i problema u ovom području.

Potaknut tematskim prazninama u hrvatskoj sociološkoj misli, ali i recentnom usredotočenošću međunarodne sociologije na povezanost sporta s fenomenima nacije i roda, u trećem poglavlju otvaram problem nacionalne identifikacije u sportu kroz “malu priču” o držanju ruke na srcu pri intoniranju državne himne. Za područje sporta ionako su karakteristični rituali, često povezani s podsjećanjem na opstojnost država-nacija. Ovaj konkretan primjer uvodi istaknute aktere domaćeg sporta, Ćiru Blaževića i Linu Červara, a na metodološkom planu doprinose teoretičara nacije poput Benedicta Andersona, Ernesta Gellnera i Michaela Billiga.

Raspravu o naciji u sportu razvijam u četvrtom poglavlju propitivanjem kategorije nacionalnog sporta putem kategorije sportske nacije kao njezinog svojevrsnog kontrapunkta. Otvaraju se dvije usporedbe važne za problematiku domaćeg sporta – između kolektivnih i individualnih sportova te između sporta kakav je bio nekoć u socijalističkoj Jugoslaviji i kakav je danas u postsocijalističkoj Hrvatskoj. Poklanjanje pažnje slovenskom skijaškom fenomenu u kasnosocijalističkoj Jugoslaviji omogućuje mi i da prodiskutiram etno-simboličku empirijsku osnovu posebnosti slovenske skijaške kulture iz tog vremena koristeći pritom, između ostalog, teoriju Anthonyja Smitha o porijeklu nacije.

Pomicanjem fokusa s nogometa i rukometa na skijanje i atletiku, osim drukčijeg sagledavanja nacionalnog identiteta, nastojim u petom poglavlju preusmjeriti pažnju na rodne i dobne identitete. Naime, ta su dva sporta u Hrvatskoj iznjedrila specifične suradnje očeva i kćeri, koje su stubokom promijenile uvriježenu percepciju o maskulinom karakteru hrvatskog vrhunskog sporta. Sportska postignuća Janice Kostelić i Blanke Vlašić ujedno su upozorila da uspjesi ne moraju nužno biti plod sustava, već da, baš naprotiv, u sportu do njih može doći i unatoč manjkavostima sustava. Analiza “obiteljskih sportskih industrija” na primjerima

Kostelića i Vlašića, a u sklopu toga i rodni stereotipa u hrvatskom sportu, zatvara dionicu knjige posvećenu fenomenima duljeg trajanja.

Regionalna trvenja kao posebnost hrvatskog sportskog podneblja nakon 1990-ih dobivaju posebno, šesto poglavlje već i stoga što je u tom trenutku riječ o novim obrascima politizacije domaćeg nogometa. Povrh toga, primjer transfera nekadašnjeg kapetana zagrebačkog Dinama Nike Kranjčara u splitski Hajduk služi mi da analiziram ritual dočeka sportaša, situacijski uvjetovanih javnih okupljanja koja su česta pojava u hrvatskom sportu i društvu. Slučaj Nike Kranjčara ilustrira i medijske politike u konstruiranju klupskih i gradskih rivalstava, kao i općenito ulogu medija u domaćem sportskom polju. Kroz tu se prizmu upućuje pogled na permanentno suparništvo između navijačkih skupina Bad Blue Boys i Torcida.

Unutar medijskog diskursa dolazi posebno do izražaja prožimanje sporta i popularne kulture, koje iz mojeg istraživačkog očišta kulminira u književnoj produkciji nogometne tematike te u filmskim i kazališnim derivacijama koje iz nje slijede. U Hrvatskoj ta produkcija ima neke svoje zakonitosti, odnosno vlastitu logiku dobrim dijelom proizišlu iz društveno-političkog okružja u kojem se odvija. Slijedeći tu nit, u sedmom poglavlju raspravljam o primjerenim kriterijima za estetsku i etičku prosudbu najprije “metastaziranja” sportske igre u društvenoj stvarnosti, a zatim i daljnjeg njezinog “metastaziranja” u književnoj, kazališnoj i filmskoj umjetnosti. U sklopu te diskusije važno mjesto pripada filozofiji sporta koja se zauzima da se privlačnost nogometa prosuđuje mimo Kantovih estetskih kriterija.

U osmom poglavlju okrećem se sportskim objektima kao fizičkim prostorima u kojima se odvija sportska igra, no koji se s vremenom udaljavaju od svojih inicijalnih namjena. Tema je to koja konkretan povod ima u domaćinstvu velikoj sportskoj priredbi, Svjetskom prvenstvu u rukometu 2009. godine koje je

za sobom povuklo i aferu izgradnje i puštanja u upotrebu rukometnih dvorana u nekoliko hrvatskih gradova na temelju dogovorenih javno-privatnih partnerstava. Javni prijepori glede tih dvorana ticali su se njihove ekonomske isplativosti, ali znanstveno je podjednako važno ispitati društvene i kulturne koristi od njih te raspraviti kako se i gdje danas najviše prati, odnosno konzumira sport.

Ta se rasprava na neki način nastavlja i u devetom poglavlju, gdje se proteže na fenomen brzorastuće reklamne industrije koja koristi sport kao atraktivan sadržaj. Reklame za pivo s nogometnom tematikom uspostavljaju specifične fanovske scene te tako upozoravaju na promjene koje se događaju s maskulinim i nacionalnim pri artikuliranju novih identiteta. Zašto baš pivo dolazi uz nogomet i otkad je tomu tako, ali i zašto muškarci prate nogomet s kauča u dnevnom boravku ne bitno rjeđe no što čine na stadionu ili u kafiću te kako to izgleda kad je i pivo ukomponirano u njihovu ležernu dokolicu, pitanja su koja dolaze na red u ovom poglavlju. Diskusija o tim pitanjima, dakako, uvažava hrvatski ekonomski i kulturni kontekst.

Od kulturne povijesti sporta i alkohola ništa manje zanimljiva nije ni kulturna povijest sporta i kockanja pa se niz poglavlja zaključuje onim koje etnografski istražuje sportsko klađenje. Formalnim i neformalnim razgovorima s kladiteljima, ali i kontinuiranim praćenjem dnevnih i tjednih ritmova zbijanja u poslovnica kladionica ustanovljava se, naime, kako se do danas razvija davnashnja ljudska ideja da se klađenjem na sportove unese dodatno uzbuđenje u dokolicu. Danas svjedočimo ozbiljnijem pristupu klađenju koji podrazumijeva zamjetno ulaganje novaca, ali i respektabilne količine vremena u odabir i praćenje sportskih događaja na koje se pojedinac kladi. Klađenje se na taj način približava radu i poduzetništvu u širem smislu, ali ono istovremeno u Hrvatskoj predstavlja i specifičnu reakciju na izazove društveno-političkog i gospodarskog trenutka.

Gore: predsjednica RH na tribinama, Europsko rukometno prvenstvo, utakmica Hrvatska–Francuska, Arena Zagreb, 24. siječnja 2018.

Dolje: političari u loži, Europsko rukometno prvenstvo, utakmica Španjolska–Švedska, Arena Zagreb, 28. siječnja 2018.

Sport, politika i ideologizirana znanost

“Goran Ivanišević je bio Hrvatska kad Hrvatske još nije ni bilo!”, govorio je svojedobno prvi čovjek hrvatskog sporta Antun Vrdoljak, plasiravši cijelu jednu naciju u finale Wimbledona, iako bi se Ivanišević zakleo da je one nedjelje nasuprot Agassiju na servis liniji Central Courta bio sam samcat.

Boris Dežulović (2011)

Prepoznavanje sporta kao indikatora širih političkih tokova u novije vrijeme u sociologiji, kulturnoj antropologiji i srodnim disciplinama nadopunjuje tezu o prožetosti društva i kulture politikom.¹ Imajući u vidu dugu povijest znanstvenog tretiranja politike ozbiljnom, a sporta frivolnom sferom ljudskoga života, nesumnjivo je da je interes za dimenziju političkoga u sportu izoštrio pozornost znanstvenika i za naizgled banalna zbivanja i prakse. U fokus je osim toga dospio i kontekst djelovanja pojedinih sportskih i političkih aktera te profil konkretnih događaja, što potvrđuju promišljanja navijačkoga angažmana u vrijeme rata. Baš se u takvome okviru može afirmirati specifično znanstveni karakter zanimanja za fenomene koji privlače široku javnu pozornost potičući zdravorazumske stavove i tumačenja situacija.

¹ O odnosu između kulturološkog obrata i politologije te o interpretaciji društva i politike u obzoru kulture vidi Cipek (2007).

Znanstveno povezivanje sporta i politike – izazovi ratnog vremena

Sagledavajući društvenu krizu od sredine 1980-ih u bivšoj Jugoslaviji, koja je kulminirala ratom u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, kao novu realnu danost, Srđan Vrcan je u svojoj studiji o nogometu, politici i nasilju onodobno ponašanje i djelovanje nogometnih navijača na ovim prostorima protumačio u kontekstu politike. Smjestio ih je time “s onu stranu pojmovnih i interpretativnih okvira glavnih socioloških teoretizacija o suvremenom nogometnom navijaštvu kao masovnoj pojavi” (Vrcan 2003: 80), nalazeći da su etničke tenzije igrale važnu ulogu u politizaciji i mobilizaciji navijača. Sudari su se navijačkih plemena “intenzivirali, radikalizirali i poopćili” (Vrcan 2003: 102), bili su to faktički “pripredni manevri ratnih sukoba koji su polako nastupali” (Vrcan 2003: 103).

Rat kao laboratorijska situacija za proučavanje navijačkog fenomena i, na drugoj strani, nogometno navijaštvo kao lakmus papir za testiranje ratne zbilje poslužili su i etnologu Ivanu Čoloviću da, slično sociologu Vrcanu, nogometnom malom pričom nadomjesti veliku priču o “istoriji raspada Jugoslavije [...] u slavu bogova etničkog nacionalizma” (Čolović 2011: 109). Istražujući novi moment nasilja u ponašanju navijača-huligana u 1990-ima, on govori o društveno-politički uvjetovanu prerastanju ritualnog i simboličkog sukobljavanja na stadionima u organizirani odlazak u rat. Premda treba istaknuti da se i Vrcan, na drugom mjestu, konkretnije bavio temom preseljenja navijača sa stadiona na ratište te njihova povratka na stadione po okončanju rata (v. Vrcan i Lalić 1999), može se ustvrditi da je za razliku od Vrcanova teorijsko-interpretativnog pristupa navijačkom nasilju, propitivanja upotrebljivosti postojećih eksplanatornih mreža te nudjenja novih objasnidbenih koncepata, Čolović terensko-istraživačkim pristupom ustanovio intenzivno prodiranje četničkog i ustaškog

folklora u navijačke pjesme huliganskog karaktera (Čolović 2011: 119–127). Usto, ponudio je i analizu figure navijača-ratnika, referirajući se konkretno na Željka Ražnatovića Arkana, nekadašnjeg vođu Delija, navijačke skupine Crvene Zvezde, koji je dio navijača organizirao te ih kao komandant Srpske dobrovoljačke garde poveo u ratne operacije u Hrvatskoj. Čolović ističe da je o Arkanu, iako je riječ o ratnom zločincu,² pozitivno, čak i panegirički pisano u navijačkim fanzinima i srpskom dnevnom tisku, da je za njegovo djelovanje razumijevanje imala i Srpska pravoslavna crkva (Čolović 2011: 124–125; usp. Čolović 2014: 131).³

Ideološka kontaminacija znanstvenog pristupa sportsko-političkim temama

Težeći društvenoj relevantnosti ostvarenih uvida, napose pri sinkronijskom istraživanju različitih vidova prožimanja sporta i politike, znanstveno je bavljenje sportsko-političkim temama postalo važnim odvjetkom društvenih i humanističkih znanosti. Taj odvjetak, međutim, kad je riječ o poratnome vremenu i (post)tranzicijskome društvu poput hrvatskoga te o pripadnoj

² U članku u kojem nastoji protumačiti povezanost rastućeg nacionalizma u republikama nekadašnje SFRJ sa zbivanjima na nogometnim stadionima kasnih osamdesetih i ranih devedesetih godina dvadesetog stoljeća, Ivan Đorđević etiketira Željka Ražnatovića Arkana i kao kriminalca koji je osamdesetih bio poznat po brojnim kaznenim djelima počinjenima u zapadnoj Europi, a i po suradnji sa Službom državne sigurnosti. Također spominje kako je bio optužen za ratne zločine pred Međunarodnim kaznenim sudom u Haagu, no da sudenje nije dočekao jer je ubijen u obračunu kriminalnih grupa 2000. godine (v. Đorđević 2014: 928).

³ Vrcan i Čolović nipošto nisu jedini društvenohumanistički znanstvenici s prostora bivše Jugoslavije koji su se bavili proučavanjem međudnosa (aktera) sporta i politike u ratnom kontekstu, ali ih s obzirom na njihovo dugovječno istraživanje sportskih tema i njihove interese za fenomen nacionalnog identiteta uzimam kao paradigmatičke primjere za kvalitetan sociološki, odnosno antropološki odgovor na izazove sportsko-političkih tema i ratnog vremena.

mu znanosti, katkad djeluje kao plodno tlo za specifične političke i ine ideologije. One se pokazuju – bilo eksplicitno ili implicitno, gdje gdje programatski,⁴ drugdje mimikrijski – upletenima u same teze, epistemološke postavke i metodološke izbore.

Bavljenje sportsko-političkim temama u pravilu ne mimolazi šire rasprave o politikama identiteta, nerijetko uvjetovane neznanstvenim čimbenicima, pa su za to područje života i humanistike u novije vrijeme karakteristični što sporadični pokušaji, a što strukturne tendencije da se otvori prostor pojedinim akterima ili idejama koji su prepoznati kao vrijedni pozornosti odnosno neopravdano zapostavljeni. Stoga ću u nastavku uputiti na unutarnje, znanstveno-spoznajne probleme hvatanja u koštac sa sportsko-političkim i, preko njih, političko-antropološkim temama. Ti se problemi jednim dijelom očituju na razini odabira građe pa ću se, uvažavajući preferencije suvremenih istraživača sporta, koncentrirati na ona istraživanja koja se oslanjaju na medijsku građu analizirajući bilo njezin sadržaj ili diskurs.⁵

⁴ Dobar je primjer takvog teksta Sopta (2008). Nudeći podatke o važnosti nogometa u životu hrvatskih iseljenika on zapravo upozorava na važnost dijas-pore za Hrvatsku, govori o “ulozi i značenju nogometnih klubova Croatia u ino-zemstvu i čuvanju hrvatskog identiteta” (Sopta 2008: 6), “bez obzira na to kada su osnovani, bilo u izbjegličkim kampovima nakon završetka Drugog svjetskog rata bilo pedesetih godina u Kanadi, SAD-u, Australiji ili Južnoj Americi” (Sopta 2008: 7-8), dakle o “značenju nogometnih klubova Croatia u izgradnji mosta suradnje i povjerenja, koji se godinama gradio između domovine i iseljene Hrvatske” (Sopta 2008: 12).

⁵ I ovdje mi je bitnije ostvariti pomniji negoli pružiti širi uvid u problematiku pa ću se usredotočiti na manji dio ukupne produkcije. Svjestan sam da usredotočenjem na odabrane znanstvene tekstove koji izlažu, komentiraju i analiziraju medijski sadržaj, izvan svog fokusa ostavljam vrijedne doprinose autora koji istražuju udžbenički sadržaj u potrazi za poveznicama sporta, politike i nacionalnog identiteta. Da je u školskim udžbenicima povijesti objavljenima nakon osamostaljenja Hrvatske riječ o vrlo zanimljivom narativu koji se da predstaviti s obzirom na širi društveno-povijesni kontekst, a i teorijski utemeljeno interpretirati, svjedoči istraživačka suradnja povjesničara Ivana Hrستیća i sociologa Marka Mustapića koja je rezultirala njihovim koautorskim člankom (v. Hrستیć i Mustapić 2015).

Pronalazeći mjesto “fudbalskoj priči” u svojem “etnolin-
gvističkom proučavanju paraliterature”, Čolović je još sredinom
1980-ih – u vrijeme kad se u kontekstu jugoslavenske znanosti
sociologija sporta tek pojavljivala kao posebna grana sociologije
(Čolović 1985: 207) – ustvrdio da je istraživačima suvremenog
sporta najbogatiji izvor sportski tisak, a da su manje okrenuti
promatranju samih sportskih priredbi (Čolović 1985: 208). Pa ipak
je, ponajprije zahvaljujući njemu, u desetljećima koja su uslijedila
za njegovom *Divljom književnošću* (1985) sport pronašao svoje
mjesto u etnološkim i kulturno-antropološkim istraživanjima, u
kojima tzv. sudjelujuće promatranje slovi kao temeljno metodo-
loško oruđe. Tomu je pridonijelo to što se sport, gdje god da se u
području humanističkih znanosti na epistemološkoj razini afir-
mira nacionalna konstitutivnost, može jako dobro uklopiti, ali i
to što se početka uže shvaćanje terenskog istraživanja proširilo
pa su se tako legitimirali i metodološki pristupi koji omogućuju
proučavanje profesionalnoga, a zapravo i medijskoga sporta.⁶

Medije u sportu, s obzirom na njihovu posredničku ulogu u
odnosu na ostale aktere sporta, tretiram kao neizbježno uple-
tene u različite ideološke i interesne sfere, pa mi je namjera
pokloniti pažnju tomu kako se medijski diskurs, medijsko po-
sredovanje, pa i konstruiranje sporta, a kroz sport i identiteta,
predstavljaju i tumače u odabranim znanstvenim tekstovima.
Polazna mi je pretpostavka da bi se eventualnim tretmanom
medijskog sadržaja i diskursa bez ograda odnosno adekvatno-
ga teorijsko-interpretativnog okvira, izgubila nužna distinkci-
ja između znanstvene i kolokvijalne uporabe pojmova, između
znanstvenog i neznanstvenog jezika, a konzekventno i između
znanstvenog i *ideološkog* naglaska u pristupu.

⁶ O tome da su i sportski studiji u 1990-ima i 2000-ima u velikoj mjeri fo-
kusirani na medijske sportove i sportske medije, što ih metodološki usmjerava
na tekstualne analize, vidi Plymire (2005).

Promoviranje (važnosti) nacionalnog identiteta

O domaćim je sportašima koji postižu međunarodne uspjehe promovirajući time svoju državu objavljeno u Hrvatskoj više publicističkih djela, a Božo Skoko je tu temu obradio u dijelu svoje monografije o identitetu (Skoko 2004: 283–289, 351–363). On na drugom mjestu u knjizi ističe da “korjene [sic] hrvatskog identiteta možemo prije svega tražiti u svjesnosti samih sebe i svoga postojanja” (Skoko 2004: 156), odnosno u načelu “biti svoj na svome, govoriti svojim jezikom, biti ponosan na ono svoje, domaće, izvorno i autentično” (Trnski prema Skoko 2004: 156), a tome pridodaje i da “značajan broj autora smatra kako je današnji hrvatski identitet doživio svoje ‘ponovno rođenje’ stvaranjem hrvatske države i borbom za neovisnost u Domovinskom ratu” (Skoko 2004: 159).

Ondje gdje se fokusira na sport, Skoko nudi na uvid isječke iz niza članaka domaćeg i stranog tiska koji ilustriraju njegovu tezu o važnosti sporta za Hrvatsku i smislenosti njegova iskorištavanja za nacionalnu promidžbu na međunarodnom planu. U tom kontekstu autor komentira i odabrane medijske reakcije na Ivaniševićevo osvajanje Wimbledona 2001. godine:

Tako je promocija Gorana Ivaniševića nakratko postala promocija njegove zemlje i njegova naroda, jer su ti pojmovi nerazdvojni, kao što je vidljivo i iz tekstova, koji povezuju Gorana s političkim prilikama u zemlji. S druge strane, Goran je postao “ogledni primjerak” tipičnog hrvatskog čovjeka. Iako se u pojedinim tekstovima uz Hrvatsku vežu negativne konotacije poput haaškog suda, rata ili loše političke situacije u zemlji, zahvaljujući Goranovoj popularnosti ti se pojmovi neutraliziraju, ili čak dobivaju pozitivno značenje a Hrvatska u cijelosti dobiva odlike popularnosti, razigranosti, simpatičnosti... (Skoko 2004: 354).

Uzimajući taj citat kao sinegdohu Skokina predstavljanja nacionalne promidžbe kroz sport,⁷ korisno je podsjetiti na opasku Srđana Vrcana kako velik dio suvremene sociologije i politologije pati od poistovjećivanja društva s modernom nacionalnom državom (Vrcan 2006: 215). Naime, kad se piše o identitetu, imidžu i promociji države (Skoko 2004) ili pak o “državi kao brendu” (Skoko 2009), ona lako može prerasti u “kontejner društvene moći”, “kontejner osobitog paketa nacionalne kulture” te “kontejner nacionalnog identiteta” (Vrcan 2006: 215).

Za Radu Kalanja, takvo se Skokino spisateljsko nagnuće uklapa u ekspresivno-dizajnersku inačicu komunitarističkog imaginarija, naglašenog priklanjanja (nacionalnoj) zajednici koje u nas prevladava kad se raspravlja o identitetu (Kalanj 2005: 69–70). S jače ili slabije izraženim liberalno-individualističkim korektivima, projektivno-komunitarističko poimanje identiteta prodire gdjekad iz širih javnih rasprava i u znanstveni diskurs, što valja držati simptomatičnim ne samo za znanost koja se bavi hrvatskim društvom nakon raspada federalnog i višenacionalnog systemskog okvira, dodatno opterećenim ratom, nego i za svaku znanost koja proučava društva tranzicijske preobrazbe (usp. Kalanj 2005). Primijene li se Kalanjevi kriteriji te uvažavaju njegovi primjeri, Skoko bi spadao među autore koji iz “priča o identitetu” izvode neprijeporne predodžbe i “istine o identitetu hrvatskog društva”, kao i “nacionalno-društveno suglasje i jedinstvo usredotočeno na značajne ljude i događaje, vrijednosti i ideale” (Kalanj 2005: 69).

Takvih autora nema malo, kao što ni reperkusije takvog pisanja nisu neznatne. Naime, kad se nacionalno-etnički identitet afirmira kao konstitutivni princip uređenja države i društva

⁷ Skoko se i u novijoj knjizi dotiče teme sporta, ali naglasak s aktera sporta i njihova doprinosa stvaranju slike o Hrvatskoj premješta na “međuovisnost imidža države i sportskih događaja” (usp. Skoko 2009: 155–167).

(Sekulić 2004a: 183) pa kad se u tu svrhu koristi kulturalni esencijalizam – dakle kad se identitet shvaća kao postojana tvorba koju samo treba ideološki oživjeti i aplicirati na stvarni život homogene zajednice (Kalanj 2005: 64) – onda imamo posla s *ideologizacijom identiteta*. Tom se odrednicom ne želi istaknuti samo vrijednosno negativne konotacije pojma ideologije, već se činjenici da “ideologije imaju znatnu ulogu u ublaživanju i smanjivanju dvosmislenosti i složenosti društvenog života, te time pridonose oblikovanju identiteta” pridodaje uvid u paralelne negativne identitetske strategije poput diskriminacije, netolerancije i uklanjanja drukčijega (Ravlić 2001: 154).

Predloženo se povezivanje kategorija *ideologije* i *identiteta* ujedno oslanja i na multidisciplinarni pristup Teuna van Dijka, koji uz uvažavanje društvenih naglašava spoznajne i diskurzivne dimenzije ideologije: “Glavna je *spoznajna* funkcija ideologija organizirati društvene predodžbe neke skupine. To neizravno znači da konkretnim, područno relevantnim stavovima i znanjima one nadziru društvena i osobna uvjerenja i na kraju društvene prakse i diskurs zasnovan na potonjima” (van Dijk 2006: 416).

Smislenost van Dijkove fine distinkcije između kulturnog znanja kao zajedničkog interesa i skupnih, često pristranih uvjerenja (van Dijk 2006: 59–64) potvrđuje i Čolovićevo viđenje praktičara politike identiteta, “nacionalnih radnika” čije je djelovanje usmjereno zaštititi i čuvanju identiteta (Čolović 2014: 19). Pri njihovom prakticiranju identiteta razvidno je da “ideologija ekstrapolira, zaoštava, poopćava ili izokreće samo one istine koje joj vrijednosno-svjetonazorski i pragmatički najviše odgovaraju” (Kalanj 2009: 242). Pošto je ustanovio da svojim esejima o identitetu samo perpetuira, dakako prije svega u Srbiji, prevladavajuće diskurse i ondje postojeće režime istine, Ivan Čolović potpuno je odustao od identiteta kao analitičke kategorije (Čolović 2014: 6). Njegov primjer podsjeća na Brubakerovo upozorenje da se čak i pri raskrinkavanju nacionalizama može upasti u zamku

supstantivnog shvaćanja nacije kao stvarnog entiteta, koje kategoriju prakse prihvaća kao kategoriju analize (Brubaker 2012: 109).

Po svemu bi se moglo zaključiti da isto ono što Čolovića tjera na “rastanak s identitetom”, Skoku navodi da se njime bavi. Dok prvi sa znanstvenog stajališta ima problem s “težnjom da *budemo što smo*” (Čolović 2014: 21) i sa samopredstavljanjem kao odgovorom na negativne stereotipe, drugome je ta težnja polazište, pa i rješenje koje prezentira, razrađuje i posreduje zainteresiranoj publici, potencijalnim daljnjim praktičarima politike identiteta.⁸

Kritička distanca i nelagoda u kulturi

U svome znanstveno-istraživačkom bavljenju fenomenom identiteta, i srpski je antropolog sporta Ivan Đorđević, poput Skoke, upućen na medijsku građu. On analizira medijski diskurs interpretirajući njegovu ulogu u izgradnji i očuvanju srpskog identiteta pa u tu svrhu, između ostaloga, citira i nekoliko pasusa iz srpskoga tiska koji se bave izjavama, ponašanjem i dogodovštinama dvojice istaknutih srpskih košarkaša tijekom priprema srpske košarkaške reprezentacije za Europsko prvenstvo 2007. godine. U citiranim je novinskim člancima u prvi plan neslučajno došao kapetan Milan Gurović, inače poznat po tetovaži vođe četničkog pokreta u Drugom svjetskom ratu, osuđenog ratnog zločinca Draže Mihailovića, odnosno Gurovićeva konverzacija s

⁸ Prema takvoj poziciji i tendencijama vrlo je blagonaklona Jasna Čapo u svojem “prilogu raspravama o hrvatskom identitetu”, gdje pri svojoj podjeli tipova pristupa identitetu na inventarne, (de)konstrukcijske i instrumentalne “teoretičaru Skoki” (Čapo 2016: 78) pronalazi mjesto u potonjoj kategoriji. Drugim riječima, Skokino bi se razumijevanje identiteta moglo nazvati ekonomsko-marketingškim te je smisleno promatrati kroz tu prizmu njegovo zagovaranje zaodijevanja, a i samo zaodijevanje nacionalnog identiteta u privlačnu naraciju (Čapo 2016: 78–79).

kolegom iz momčadi Darkom Miličićem o tome koliko tko od njih ima znanja o “Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini u vreme Drugog svetskog rata” (*Glas javnosti*, 28. 7. 2007. prema Đorđević 2009: 97; usp. Đorđević 2015: 87). U ključu patriotizma koji se opire surovom profesionalizmu prenesena je i epizoda s konferencije za novinare kad se s mobitela drugospomenutog košarkaša kao pozivni signal začula pjesma “Marširala kralja Petra garda” (*Politika*, 24. 7. 2007. prema Đorđević 2009: 97; usp. Đorđević 2015: 87–88). Također su u pojedinim člancima istaknute izjave istih protagonista o važnosti himne “Bože pravde” za njihovu izvedbu na parketu i za sam rezultat reprezentacije.

Prema Đorđeviću, iz dijelova sportskog tiska na taj način posvećenih politički osjetljivim temama može se iščitati strategija homogeniziranja nacije kroz isticanje srpstva. Iz odabranih primjera etički prijepornoga medijskog pretvaranja privatnog mišljenja dvojice igrača u javni diskurs proizlazi da se kod državne reprezentacije potencira isključivo etnička pripadnost, a četništvo ističe kao poželjan identitetski obrazac. U sklopu takve “strategije izgradnje ‘nove, lepše’ budućnosti putem odbacivanja prošlosti”, na djelu je, smatra autor, kultura selektivne tradicije jer se iz prošlosti odabire onaj segment, tj. sadržaj koji najbolje podupire željeno identitetsko preslagivanje u sadašnjosti. U tranzicijskim društvima poput srpskoga, smatra Đorđević, iznimno je osjetljivo već i potenciranje, dakle neprikladno definiranje “vrljih novih” etničkih markera poput himne, grba ili zastave (Đorđević 2009: 96–98; 2015: 89), a što bi se zapravo u nekom drukčijem kontekstu dalo podvesti pod standardni sportski repertoar “banalnog nacionalizma” (Đorđević 2009: 110–111).

Slojevita interpretacija sportskih, medijskih i političkih fenomena, a kroz njih i identiteta suvremene Srbije, kod Đorđevića, čije je pisanje o tim temama sumjerljivo s onim, ranije komentiranim Čolovića (usp. Đorđević 2014; Đorđević 2015: 79–89; Đorđević 2016), djeluje u stanovitom smislu kao plod

znanstveno-istraživačke, a onda i autorske nelagode kao posljedice “nelagode u kulturi”. Nelagoda je povezana s pitanjem zastupanja⁹ koje zapravo nadilazi antropološke, pa čak i društveno-humanističke okvire, jer podsjeća na suštinsku razliku između politike i intelektualnog istraživanja. Intelektualno istraživanje, naime, ne smije prestati s postavljanjem kritičkih pitanja te nema obavezu, ali ni privilegiju politike da se na nekoj poziciji zaustavi prepoznajući je kao svoju te odatle funkcionirajući logikom: tko nije uz mene, taj mi je neprijatelj (Hage 2010: 150).

Nelagoda u kulturi je, baš kao i sama kultura, neodvojiva od humanističkih znanosti koje se njome bave. Ideološki se prijeponi sele iz jedne sfere u drugu, čineći praktički neizbježnim kontaminiranje znanstvenog teksta ideološkim sadržajima. Istraživačka temeljitost i intelektualna odgovornost, međutim, trebaju spriječiti da se ideologizacija identiteta, pa i ideologizacija znanosti, ne pretvore u kudikamo problematičnije oznanstvenjenje ideologije. Potonje podrazumijeva ne samo pokrivanje vrijednosnog izbora znanstvenom frazom (Sekulić 2004a: 183), nego i znanstvenom infrastrukturom, a to je onaj konačni negativni učinak pristajanja na političku i tržišnu instrumentalizaciju znanosti i znanstvenog rada.

⁹ O “pitanju zastupanja”, ali i konkretnije o isprepletenosti epistemoloških i političkih pitanja u okviru “nativnosti”, koja je “osnovni modus antropologije koja otvoreno zainteresovano a ne prividno neutralno, s nekim identitetom i nekim kulturnim ciljem na umu a ne objektivno i distancirano, staje na stranu proučavanih”, te o “antropolozima u službi proučavanih” vidi Milenković (2014: 112, 129, 111–149).

Gore: znanstvena, publicistička i fiktionalna literatura na temu nogometa.
Dolje: Bad Blue Boys na tribini stadiona Maksimir, utakmica Dinamo - Hajduk, Zagreb, 13. svibnja 2006.

Sociologija nogometa i sportsko polje

Težište zbivanja u hrvatskom nogometu posljednjih se tjedana uvelike nagnulo prema otvorenim političkim forumima te nadležnim tijelima sistema, a igru malo tko još prati. Ta su dva pola zapravo u tijesnoj vezi – dok na tribinama naroda jedva da ima, u javno subvencioniranoj domaćoj nogometnoj industriji svejedno se proizvodi ozbiljna materijalna vrijednost, u vidu igrača za međunarodno tržište, pa je krajnji čas da se odigra neka utakmica mimo travnjaka. Ta je potreba dodatno naglašena činjenicom iščeznuća države iz reguliranja toga, sad već pervertiranoga društvenog polja.

Igor Lasić¹⁰

Tek kad je raspravljen problem ideologizacije znanstvenog bavljenja sportom te protumačena bojazan od konkretnih mehanizama oznanstvenjenja ideologije, ima smisla pozabaviti se epistemološkom i metodološkom podlogom domaće znanosti o sportu. U tu svrhu korisno je s jedne strane proširiti obzore na znanstvene autoritete u ovom području na globalnom planu, što znači i prezentirati najpoticajnije teorijske koncepte, a s druge pak strane suziti fokus na ono najprisutnije u domaćoj produkciji i inoj znanstvenoj djelatnosti, onaj segment ukupne misli o sportu i istraživačkih zahvata u fenomen sporta kod kojeg je moguće utvrditi kontinuitet i širu prepoznatljivost.

¹⁰ Igor Lasić, “Nastavak okupacije”, 24. 12. 2014., <https://www.portalnovosti.com/nastavak-okupacije>.

Sociologija sporta i Bourdieuovo nasljeđe

Kako bih preispitao okvire za interpretaciju domaće sportske problematike koje je dosad prezentirala hrvatska sociologija krećući se unutar trokuta nogomet-navijači-politika, oslonit ću se na ideje i koncepte iz sociološkog sistema Pierrea Bourdieua. On se među uvažanim teoretičarima suvremenog društva čije su ideje upotrebljavali istraživači sporta (usp. Giulianotti 2004) ističe po tome što je dijelom svog opusa ostavio značajan trag u studijima sporta, čak i ponudivši “program za sociologiju sporta” (Bourdieu 1990: 156–167).¹¹ Ujedno mi je namjera kroz naznačivanje nekih epizoda, odnosa i aktera koji su (su)oblikovali hrvatski nogomet u proteklih četvrt stoljeća zapodjenuti raspravu o odnosu nogometa, kulture i društva u današnjoj Hrvatskoj, pri čemu ću uvažiti i utjecaj makrostrukturnih promjena u tom sportu na naše mikrostrukturne nogometne prilike.

Kao epistemološko uporište svoje rasprave iskoristit ću teorijsku sugestiju Pierrea Bourdieua da se društvo promotri kao mreža društvenih polja pa da ta polja, svako zasebno, budu predmetom analize. Iako svako polje ima svoje osobitosti, ona su, dakle, međusobno povezana te utječu jedno na drugo. Sportsko je polje, shodno tome, određeno djelovanjem društvenih sila i sučeljavanjima različitih aktera, istodobno izloženo unutarnjim i izvanjskim utjecajima te utoliko obilježeno tek razmjernom autonomijom.

Reći da je polje relativno autonomno u odnosu na okolni društveni univerzum znači ustvrditi da je sustav snaga koje tvore strukturu polja (napetost) relativno neovisan o snagama koje djeluju na polje (pritisak). Ono u izvjesnom smislu raspoláže

¹¹ Uz Bourdieua, Norbert Elias je jedini sociološki velikan za kojeg se može ustvrditi da je svojim radovima direktno i konkretno pridonio toj disciplini. Za takvu ocjenu, ali i usporedbu njih dvojice vidi npr. Bowen et al. (2012: 83–86).

slobodom neophodnom za razvoj po vlastitoj nužnosti, vlastitoj logici (Bourdieu 2014: 70).

Strukturne osobitosti sportskog polja ne umanjuju važnost djelovanja aktera (agensa) u njemu, koje isto tako pospješuje složenostu dinamiku polja. Akteri, naime, u Bourdieuovoj argumentaciji nisu analogni akterima u terminologiji funkcionalističke sociologije sporta (Hughson et al. 2005: 156). Oni unutar sportskog polja zauzimaju različite pozicije moći, involvirani su u borbe za raspodjelu kapitala, “društvene energije koja postoji i proizvodi svoje učinke samo u polju u kojem se stvara i reproducira” (Bourdieu 2014: 106), baš kao što se i sukobljavaju oko značenja unutar polja. Stoga ću Bourdieuove kategorije polja i kapitala, nerazdružive od kategorije habitusa,¹² iskoristiti za promatranje sporta kao područja borbe između različitih individualnih i grupnih aktera oko *kulturnoga* i *političkoga*.¹³

Premda Bourdieu ideju sportskog polja najkonkretnije razlaže pri svojem tumačenju fenomena modernog sporta, njegova se argumentacija uz stanovite ograde može primijeniti i na fenomen hrvatskog nogometa, pa i unatoč tome što iza “hrvatskog sportskog polja” stoji nemjerljivo manji razvojni put. Svrishodno je, naime, i u hrvatskom se kontekstu zapitati “koji društveni uvjeti omogućuju uspostavljanje sustava institucija i čimbenika

¹² Ti su Bourdieuovi središnji koncepti unutar njegove teorije povezani u cjelinu na način da zapravo i ne postoji mogućnost da ih se koristi zasebno, bez ostatka, pri analizi bilo kojeg segmenta društva i(li) kulture. Njih se može valjano i odrediti jedino tako da ih se postavi u međusobni odnos: “Pojmovi kao što su habitus, polje i kapital mogu se definirati, ali samo unutar teorijskog sistema koji konstituiraju, ne izolirano” (Bourdieu i Wacquant 1992: 96).

Za dobar primjer kako to napraviti kad se prosuđuje Bourdieuov doprinos studijima sporta vidi Tomlinson (2004: 161–172).

¹³ Kad se pojmovima kulturnog i političkog domeću pojmovi borbe i popularnoga, legitimna bi asocijacija mogla biti i Antonio Gramsci. Grant Jarvie u svom udžbenički strukturiranom djelu *Sport, Culture and Society* u tom kontekstu upućuje baš na Gramscijev utjecaj, dok Bourdieuov doprinos prikazuje ponajprije kroz pojmove distinkcije i kulturnog kapitala (v. Jarvie 2006: 69–71).

izravno ili neizravno vezanih uz postojanje sportskih aktivnosti i rasonoda”, baš kao i izvidjeti kako je taj sustav “započeo djelovati kao natjecateljsko polje, mjesto sukobljavanja niza čimbenika s posebnim interesima povezanim s njihovim položajem unutar polja” (Bourdieu 2000). Štoviše, ta se pitanja u suvremenom hrvatskom kontekstu trebaju konkretizirati i zaoštriti, i to stoga jer “sportske aktivnosti i rasonode” valja premjestiti iz značenjskog sklopa amaterskog u onaj profesionalnoga sporta. Uz igrače koji se sportom profesionalno bave, i navijače koji taj sport intenzivno emocionalno prate, potrebno je u tu svrhu analizom obuhvatiti i posrednike u sportskom polju u rasponu od trenera i menadžera do sportskih novinara, publicista i znanstvenika koji prate i istražuju sport te ustanoviti o kakvim habitusima i kapitalima je riječ pri takvim “borbama”.

Uvažavajući koherenciju Bourdieuovog sociološkog sistema, valja mi uzeti u obzir i njegovo viđenje refleksivnosti sociologije i društvenih znanosti općenito¹⁴ te vlastitu autorsko-istraživačku poziciju smjestiti u kontekst dosadašnjih domaćih istraživanja nogometa. S obzirom da su sociolozi sporta najviše pridonijeli afirmaciji ovog predmeta znanstvenog istraživanja, referirat ću se prvenstveno na njihove uvide te mi je cilj utvrditi koja je njihova pozicija u sportskom polju. Polazim, dakle, od toga da je “poznavanje, barem u osnovnim terminima, povijesne pozadine sociološke i epistemološke proizvodnje rezervirane za polje

¹⁴ Argumentirajući “zašto društvene znanosti sebe moraju promatrati kao predmet” (Bourdieu 2014: 119–155), Bourdieu ulazi i u analizu kako to učiniti: “Da bi se objelodanilo ono što je *par excellence* skriveno, ono što izmiče pogledu znanosti jer se skriva u samom pogledu znanstvenika, transcendentalno nesvjesno, treba historizirati subjekt historizacije, objektivirati subjekt objektivacije, to jest *povijesno transcendentalno* čija je objektivacija uvjet znanstvenog pristupa svijesti o sebstvu, to jest spoznaji vlastitih povijesnih pretpostavki” (Bourdieu 2014: 119–120).

O problemu refleksivnosti u sociologiji Pierrea Bourdieua vidi i Sorić (2012).

sporta prvi uvjet da se mogu iz različitih vidika razumjeti ključni problemi ovog područja” (de Souza i Marchi Junior 2010: 297).

Sociologija nogometa u Hrvatskoj

Iz tekstova na temu nogometa Dražena Lalića i Benjamina Perasovića, istaknutih predstavnika sociologije sporta u Hrvatskoj, primjetno je da postoji kontinuitet fenomena i problema kojima su se oni bavili, u što ponajprije ulaze svijet mladih, subkulture i navijačke skupine. Podneblje u kojemu su obojica znanstveno djelovali, akteri i događaji koje su istraživali, ali i društveno-političke okolnosti u kojima su to činili, sve je to moralo ostaviti traga u njihovim “sportskim” opusima.¹⁵ No bavljenje temom sporta i kod Lalića i kod Perasovića nesvodivo je na pisanje znanstvenih tekstova jer su obojica svoje teze i stavove povezane s navijačkim fenomenom u cjelini, ali i konkretno s dijagnosticiranjem i suzbijanjem navijačkog nasilja,¹⁶ u mnogo navrata dijelili s užom i širom javnošću kroz medijske istupe, stručne tribine i radionice, znanstvene konferencije, nastavu na fakultetima te kroz sam terenski rad u navijačkom okružju. Poznato je i da je kod obojice akademskim karijerama prethodila aktivna pripadnost navijačkom miljeu (Torcida), što je zacijelo umnogome utjecalo na njihove istraživačke izbore i odluke. Uz to, pokazalo se da njihove javne riječi u pravilu predstavljaju znanstveni korektiv

¹⁵ Ovu tezu najbolje potkrepljuje, pa čak i proširuje i dopunjuje, početni dio Lalićeve monografije o Torcidi pod naslovom “Predgovor kao autobiografska nota” (usp. Lalić 1993: 7–16).

¹⁶ Nasilje je, kako god da ga se razumije i interpretira, ono što unutar cjelokupnog navijačkog fenomena izaziva najveću pažnju: “Razlozi interesa i javnosti i znanosti za ekstremne navijačke grupe nalaze se prvo u ekscesnom karakteru njihovog ponašanja: emocionalnom naboju, konfliktima i nasilju na samom stadionu ali i izvan njega. Drugim riječima, to se ponašanje shvaća kao društveni problem” (Fanuko 1991: 12).

moralnoj panici koja se u nas često proizvodi putem medijske artikulacije fenomena navijačkog nasilja. Štoviše, njihovo se često “zastupanje” navijačkih prava kroz autoritet vlastite znanstvene pozicije u javnosti¹⁷ ispostavilo dobrodošlim i u svjetlu prokazivanja problematičnih zakonskih i kaznenih politika upe-renih prema navijačkoj populaciji u Hrvatskoj.¹⁸ Uglavnom, sve je to nesumnjivo dio habitusa ove dvojice sociologa, jer postoje “disciplinarni habitusi (koji su zbog povezanosti sa školskim obrazovanjem, zajednički svim proizvodima istog generacijskog ustrojstva) i posebni habitusi povezani sa životnim putem (izvan polja – društveno i školsko porijeklo – i u polju) i pozicijom u polju” (Bourdieu 2014: 64).

Što se tiče uže znanstvenih impulsa, uz domaće sociološke trendove,¹⁹ izvjesno je da je i tumačenje strukturnih promjena u

¹⁷ Kad Bourdieu za znanstveni kapital ističe da je on posebna vrsta simboličkog kapitala te da je zasnovan na spoznaji i priznanju, on time podrazumijeva da se snaga znanstvenika kao društvenog agenta, ovisna i o strukturi i opsegu znanstvenog kapitala koji posjeduje, manifestira unutar znanstvenog polja (Bourdieu 2014: 52–53, 80–81). Kako se danas, za potrebe evaluacije rada znanstvenika, suradnja s medijima tretira kao vid popularizacije znanosti, držim da pri tom obliku distribucije znanja zapaženu ulogu igra simbolički kapital povezan s pripadnošću agenta znanstvenom polju – “simbolička moć znanstvenog tipa” (Bourdieu 2014: 82).

¹⁸ Krešimir Petković u svojoj sveobuhvatnoj studiji o politici i nasilju u Hrvatskoj od 1990. do 2012. godine ne zaobilazi ni nogomet i navijače te iznosi slično tumačenje javnog angažmana Lalića i Perasovića, za koje će između ostaloga ustvrditi i da su “pripadnici drukčije inačice lijevog diskursa – oni koji se brinu za komunikaciju među skupinama, redukciju štete i uvažavanje subkultura” (Petković 2013: 307–308).

¹⁹ Ankete, upitnici i grupni intervjui prednjačili su kao metodološka oruđa hrvatskih sociologa u prvoj fazi njihova bavljenja navijačima. Tumačenje agresivnog ponašanja pojedinaca i skupina, pokušaji njegova gradiranja te iznalaženja rješenja za navijačko nasilje zaokupljali su izvođače grupnih projekata koji su inaugurirali ovu istraživačku temu u hrvatsku sociologiju. Vidi Buzov et al. (1988) i Fanuko et al. (1991).

Dakako, razvitak te teme datira još iz vremena Jugoslavije i povezan je s ondašnjim nastojanjima jugoslavenske sociologije i psihologije da ponude objašnjenja navijačkog nasilja koje je sve više uzimalo maha.

svijetu nogometa i navijaštva što ga je nudila sociologija sporta izvan hrvatskih i regionalnih granica utjecalo na pristupe Lalića i Perasovića. Naime, događaji oko nogometa u šezdesetim i sedamdesetim godinama 20. stoljeća u Velikoj Britaniji i drugim zapadnoeuropskim zemljama usmjerili su međunarodnu istraživačku zajednicu ka promatranju navijačkog fenomena, a u tom valu razvijena “subkulturalna teorija ritualizirane agresije”, ipak više negoli klasni i sociohistorijski interpretacijski okviri,²⁰ hrvatskim je sociolozima ponudila teorijski model za prva njihova tumačenja navijačkog djelovanja u Hrvatskoj.

Uza sve to, s obzirom na uzavrelu društveno-političku atmosferu odcjepljivanja Hrvatske od Jugoslavije, na pragu 1990-ih bilo je važno oprezno balansirati između teorije i empirije. Naime, bilo je praktički nemoguće svijet nogometa adekvatno sagledati kao poseban, izoliran svijet, a svijet navijačke subkulture interpretirati mimo širih kulturno-političkih okvira. Tako se Lalić u svojoj monografiji *Torcida: pogled iznutra* (1993), istražujući metodom sudjelujućeg promatranja kako funkcionira ta splitska navijačka skupina,²¹ odlučio pri interpretaciji pozornost usmjeriti i na specifičnu društvenu i političku uvjetovanost navijačkog nasilja u predratnom i ratnom kontekstu.²² S druge strane, Perasovićevo tumačenje simboličkih i inih obilježja navijačkog plemena od

Za širi i detaljniji uvid u “domaća istraživanja navijačkog plemena od 1987–1997” vidi Žugić (2000: 170–186).

²⁰ Za potpuniju klasifikaciju i iscrpan prikaz u ono vrijeme aktualne “teorijske misli o nogometnim navijačima i njihovim skupinama” vidi Lalić (1993: 32–45).

²¹ I Prnjakova je istraživačka studija o navijačkoj skupini Bad Blue Boys, po uzoru na raniju Lalićevu o *Torcidi*, najvećim dijelom bila zasnovana na izravnom proučavanju stadionskih navijačkih obilježja i praksi, onog aspekta koji se u to vrijeme smatrao vitalnim za život navijačkih skupina (v. Prnjak 1997).

²² Isto je još konkretnije učinio i tumačeći predzadnju (prva polovica i sredina 1980-ih) i zadnju fazu (kraj 1980-ih i početak 1990-ih godina) nasilništva nogometnih navijača u pokušaju da uputi u genezu tog fenomena u Jugoslaviji (v. Lalić 1990: 123–131).

sredine 1980-ih formirano je prije svega na uvidima u subkulturu mladih i na uvažavanju doprinosa britanskih kulturalnih studija pa se on stoga koncentrirao na usporedbe britanskog i ovdašnjeg konteksta, a u manjoj mjeri razglaba o društveno-političkim okolnostima u Hrvatskoj 1990-ih (v. Perasović 2001: 278–292).

Posebnost konteksta u kojemu su i Lalić i Perasović ciljano pronicali u navijačku subkulturu u Hrvatskoj potaknula ih je i da konkretnije analiziraju, odnosno ocijene navijački angažman u ratu u Hrvatskoj (usp. Lalić 1995; Perasović 1995). Pokazalo se da ratna pozadina potencira utjecaj nasilja i politike u nogometu, što osim pozornice nasilja nogometnih navijača mijenja i njegov karakter (Vrcan i Lalić 1999; usp. Čolović 2011: 109–134).

No, svekolika ispolitiziranost nogometa na ovim prostorima nadilazi navijačke okvire, što istraživače kasnije suočava s novim izazovima. U njih se, s većim vremenskim odmakom od rata, uzimajući stoga u obzir i poratni kontekst, upustio Srđan Vrcan koji je u svojoj knjizi *Nogomet, politika, nasilje* (2003) osovinu nogomet-navijači nadogrudio iscrpnim istraživanjem i tumačenjem utjecaja politike i s njome povezanog nasilja u hrvatskom nogometu. Problematiziranjem (kulturno-)političkih aspekata nogometa ujedno je nadopunio svoj raniji rad u tom disciplinarnom području (usp. Vrcan 1990). U usporedbi s Lalićevim i Perasovićevim, Vrcanovo je ukupno djelo(vanje) u sociologiji (sporta) izraz drukčijega habitusa (usp. Lalić 2010) pa ono, “između ostalog i kao riznica europske kritičke tradicije u sociologiji sporta” (Perasović i Bartoluci 2007: 117), potencijalno otvara istraživačima sporta nove teorijske horizonte.²³

²³ U jednom sam ranijem tekstu ocijenio da bi domaća sociologija sporta po uzoru na Vrcana “trebala posezati za teorijskim kapitalom koji bi joj omogućio dublje zahvate u neuralgična mjesta sportskog polja te širenje vlastitih istraživačkih horizonata” (Biti 2010).

Pa ipak, ostaje činjenica da su i Vrcanu, kao što je to slučaj i s Lalićem i Perasovićem, navijači kroz dulje razdoblje bili u središtu pozornosti, a da su predratna etnička previranja u Jugoslaviji, a zatim rat i društveno-ekonomska tranzicija u prvom desetljeću samostalnosti Republike Hrvatske bili ono što je (pred)odredilo obujam i karakter inkorporiranja politike u osovinu nogomet-navijači kod produkcije domaće sociologije sporta. Takav je domaći sociološki ukus predstavljao i svojevrstu, ne samo empirijski zadovoljivu distinkciju u odnosu na sociološka proučavanja nogometa (i navijaštva) u “mirnodopskim” uvjetima zapadnih država i društava. No, takvo je stanje stvari ipak imalo ambivalentne reperkusije na znanstvene dosege domaće sociologije sporta. Prije desetak godina Perasović i Bartoluci (2007) višedesetljeću su institucionalnu i inu tradiciju hrvatske sociologije sporta rekapitulirali kronološki po fazama koje su, uz same istraživačke teme, obilježile i konkretne osobe te njihovi istraživački interesi, odnosno pristupi. Iz njihovog se pregleda disciplinarne povijesti može, uza sve pozitivne prinose sociologije sporta, iščitati i deficitarnost raspona tema i problema kojima se u nas ta disciplina od kraja 1980-ih narednih petnaestak godina bavila, a u odnosu na međunarodne trendove u istom periodu.

Međutim, pošto je u 2000-ima navijački pokret u Hrvatskoj evoluirao prateći ne samo opći, globalni razvitak nogometa i navijaštva, nego i ovdashnju demokratizaciju političke i medijske scene, i Lalić i Perasović modificirali su svoje okvire tumačenja tog fenomena pa se u njihovim novijim tekstovima primjećuje pomak prema analizi društveno-aktivističke platforme navijačkog djelovanja i integracije najvećih navijačkih skupina u civilno društvo.²⁴

²⁴ Za drukčiji disciplinarni rakurs na istu problematiku, uz naglašeno praćenje recentne navijačke borbe protiv sprege čelnih ljudi hrvatskog nogometa s političkim i ekonomskim elitama, vidi “antropološke ogleda o Dinamu i njegovim navijačima” Gorana Pavela Šanteka (2017).

Lalić je, promišljajući Torcidu u bitno drukčijem vremenu iznova,²⁵ ukazao na to da su etnička trvenja u odnosima između navijačkih skupina odmijenjena regionalnima, da su identitetska nastojanja navijača iz državotvornoga prešla u europeizacijski kontekst, da je dominantna kultura kojoj navijači pružaju otpor političko-poduzetnička, pri čemu se Torcida bori i s ovdašnjom centralističkom kulturom, odnosno privilegiranjem Grada Zagreba i Dinama.²⁶

Perasović je zajedno s Markom Mustapićem osmislio i proveo novo etnografsko istraživanje navijača u hrvatskim okvirima (2012. – 2015.). Vođeni nakanom da putem svježih teorijskih uvida utemelje obnovljeni sociološki empirijski interes za navijače, a i da empirijskim nalazima potkrijepe otvaranje teorijske rasprave, u radovima proizišlim iz tog istraživačkog projekta uputili su na recentna zbivanja na globalnoj sceni (pokret *Against Modern Football*) koja potiču sociološku rekonceptualizaciju nogometnih navijača (Perasović i Mustapić 2018). Djelovanje navijačkih skupina raspravili su i s obzirom na kontekst hrvatskog nogometa opterećenog ortračko-kapitalističkim odnosima (Perasović i Mustapić 2017). U svom samostalnom tekstu Perasović je pak propitao empirijsku osnovanost upotrebe kategorije *subkulture* te prodiskutirao smislenost kategorije *plemena* i iskoristivost kategorije *društvenog pokreta* (Perasović 2015).

Perasovićevo i Mustapićevo istraživanje je, između ostaloga, upozorilo na mijene ovdašnjih navijačkih identiteta, povezane

²⁵ On je, u suradnji s Damirom Pilićem, svoju knjigu o Torcidi (1993) u njezinu drugom izdanju (2011) proširio istraživanjima i tekstovima posvećenima novijoj povijesti te navijačke skupine.

²⁶ I u drugim Lalićevim autorskim i koautorskim radovima u posljednjih deset godina, koji nisu usmjereni konkretno na Torcidu, ponašanje i nasilje nogometnih navijača promotreno je u širokom društvenom kontekstu na način da taj kontekst zapravo postaje predmetom, a ne samo okvirom analize (usp. Lalić 2015; Lalić 2018; Lalić i Biti 2008; Lalić i Wood 2014).

sa značajnim društveno-političkim promjenama još od vremena socijalističke Jugoslavije do danas.

Hrvatsko društvo prošlo je kroz bolan proces rata i tranzicije, a nogometni navijači ojačali su svoju ulogu društvenih aktera, posebno u svjetlu svoje formalne organiziranosti, nezamislive u jednopartijskom sustavu, i s obzirom na vlastite društvene akcije poput protesta, bojkota, demonstracija, peticija i drugih oblika otpora lokalnim i nacionalnim političko-ekonomskim elitama novog potrošačkog društva (Perasović i Mustapić 2013: 271–272).

Njih su dvojica putem brojnih terenskih opažanja i provedenih intervjua s pripadnicima navijačkog miljea (jezgro Torcide) došli do spoznaja o različitim pozornicama i metodama navijačkog otpora protiv čelnika Hrvatskog nogometnog saveza u posljednjem desetljeću (v. Perasović i Mustapić 2013: 268–269; Perasović i Mustapić 2017). Navijačka populacija, sudeći prema iskazima ispitanika, komunicira odmak od svih domaćih političkih opcija, uključujući i Hrvatsku demokratsku zajednicu koja figurira kao stranka koja “vlada” hrvatskim nogometom. Utoliko se, prema Perasoviću, kod navijača radi o “apolitičnoj političnosti” (Perasović 2015: 191). Perasović i Mustapić su, k tome, ustanovili da je domoljublje temeljna zajednička vrijednost unutar navijačke skupine Torcida. Ekscesne navijačke vidove izražavanja političkih stavova poput skandiranja pokliča “Za dom spremni!” ili pak isticanja ideološki prijepornih obilježja na zastavama i transparentima neskloni su tretirati desnim ekstremizmom, a posebno su protivni etiketiranju pripadnika Torcide ekstremnim desničarima jer njihovi istraživački uvidi sugeriraju da navijači uz takvu svoju verbalnu i vizualnu ekspresiju vezuju značenja Domovinskog rata i, eventualno, provokacije vrhuške domaćeg nogometna (Perasović i Mustapić 2013: 270–271; usp. Perasović 2015: 191–202).

S druge strane, Lalić je prateći kontinuirano, doduše ne i cijlano istraživački, događanja na stadionima, ponudio bitno drukčiju percepciju takvog navijačkog djelovanja – “kolektivnog isticanja šovinističkih, rasističkih i drugih ekstremno desničarskih poruka kod nogometnih navijača” (Lalić 2015: 147). Ustvrdio je da je u razdoblju od 2012. do 2014. godine ekstremno desničarsko ponašanje mladih nogometnih navijača prisutnije negoli ranije (Lalić 2015), a takav je trend evidentirao i kasnije (usp. Lalić 2018: 260, 274, 293). Iako mu je središnja referenca incident s utakmice dokvalifikacija za Svjetsko prvenstvo između reprezentacija Hrvatske i Islanda kad je domaći nogometaš Joe Šimunić nakon pobjede Hrvatske na službeni mikrofon urlao “Za dom!”, a dio ga maksimirske publike pratio uzvikujući “Spremni!” (Lalić 2018: 23, 222–223, 284, 292–293, 377), Lalić svoju tezu potkrepljuje i drugim primjerima s reprezentativnih i s Hajdukovih utakmica. Po njemu je navijačko, pa i konkretno Torcidino iskliznuće u desni ekstremizam u sklopu ekologije stadiona proizvod njihovih kolektivnih obrada vlastitih životnih iskustava, odnosno bihevioralnih reakcija tih mladih ljudi na ta iskustva, a u nekima od primjera uvjetovano je i širim društveno-političkim čimbenicima poput, primjerice, vladajućeg mandata koalicije lijevog centra u Hrvatskoj (i)li ulaska zemlje u Europsku uniju (Lalić 2015: 153; Lalić 2018: 262). Uglavnom, premda konstatira da nema potrebe za stvaranjem moralne panike, Lalić smatra da su neosporni demokratski potencijali navijača u vidu njihovih mogućnosti snaženja civilnog društva i spremnosti da se toga poduhvate ozbiljno kontaminirani sadržajima poput govora mržnje, neofašističkog pjevanja i skandiranja (Lalić 2015: 165).

I kad među njima postoje takve, primjetne razlike u ponuđenim interpretacijama, svejedno se ispostavlja da je hrvatskim sociolozima nogometa isti tip fenomena u fokusu, a često i argumentata u optjecaju, odnosno da se nužno naslanjaju i referiraju jedni na druge. Naposljetku, takvom trendu svakako kumuje i

činjenica da je u nas riječ o malo, u određenom smislu samoreproduktivnoj sportsko-znanstvenoj zajednici,²⁷ koja ima svoja što formalno a što prešutno ustanovljena pravila djelovanja. Uostalom, “disciplina je relativno postojano i omeđeno, dakle, za identifikaciju, relativno lako polje”, a pritom je “definirana posjedovanjem kolektivnog kapitala specijaliziranih metoda i pojmova čije poznavanje predstavlja prešutno ili implicitno pravo pristupa u polje” (Bourdieu 2014: 92) te su njezine granice zaštićene “više ili manje kodificiranim, strogim i uzvišenim pravom pristupa” (Bourdieu 2014: 93).

Sport i kulturna politika, habitusi i kapitali

Premda neizravno, ovaj ekskurs u novije navijačko-političke pojave i njihove interpretacije²⁸ vrlo dobro objašnava zašto devedesete u domaćoj sociologiji nogometa zaslužuju posebnu pozornost. To vrijedi čak i onda kad sociološka misao nije usmjerena striktno na navijački fenomen. Baviti se prvom dekadom

²⁷ U prilog takvoj konstataciji govore mentorski odnosi (Vrcan i Lalić, vidi Lalić 2011: 20–21), koautorski radovi u časopisima i zbornicima (npr. Vrcan i Lalić 1999; Perasović i Bartoluci 2007; Lalić i Biti 2008; Perasović i Mustapić 2013), nastavne suradnje na fakultetima (Lalić i Biti na kolegiju *Politički i društveni aspekti sporta* na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu; Perasović i Sunčica Bartoluci na kolegiju *Kineziološka sociologija* na Kineziološkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu), projektne suradnje u institutima (Perasović i Mustapić na projektu FP7 MYPLACE u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar, vidi Perasović i Mustapić 2013: 262). Naposljetku, 27. listopada 2017. godine osnovana je Sekcija za sociologiju sporta pri Hrvatskom sociološkom društvu, što je zalag dodatnoj, strukovnoj institucionalizaciji, a svakako i poticaj unaprjeđenju budućih suradnji.

²⁸ Zbog koncentracije na tezu, a i držanja započete linije rasprave o domaćoj sociologiji nogometa putem uvida u doprinose njezinih najetabliranijih predstavnika, ovdje se ne upuštam u sveobuhvatniji prikaz bujajućih radova u ovom području istraživanja, koji doduše nisu upućeni isključivo na Hrvatsku, već se dio njih referira na širi prostor Jugoistočne Europe. Takav bi prikaz u razmatranje uzeo i doprinose nekih sociologa mlade generacije, kao i drugih autora društvenohumanističke provenijencije (usp. Hodges i Brentin 2018).

hrvatskog postsocijalističkog nogometa, na koji se god njegov segment fokusirali, neminovno podrazumijeva uviđanje snage etnopolitičkog narativa. U to se vrijeme etnifikacija politike, a preko nje i svakodnevica, izgradnja državotvornog diskursa i nacionalna homogenizacija ispostavljaju jednim mogućim kulturno-političkim obrascima djelovanja u sportskom polju u Hrvatskoj. U sportskom je polju, s obzirom na njegove osobitosti, još i izraženije ono što se generalno može ustvrditi za sferu kulture u razdoblju neposredno nakon osamostaljenja Republike Hrvatske – da su “stvaranje hrvatske države i ratne okolnosti stvorile totalizirajući osjećaj zajedništva i u većine afirmativnu identifikaciju u sferi nacionalnoga” (Zlatar 2000: 66).

I ne samo to, nego su dominantni kolektivni i individualni akteri hrvatskog sporta na istoj liniji s dominantnim akterima hrvatske politike. Razumljivo je stoga da su se u novije vrijeme pojedina istraživanja tog razdoblja hrvatske nogometne povijesti, ostavivši navijače donekle po strani, usredotočila na druge, ne manje važne društvene aktere, one koji su podjednako aktivno izgrađivali spomenute narative i diskurse ili su pak bili njihov integralni dio.²⁹

²⁹ Perasović i Mustapić zasnovali su svoj članak o nogometu, politici i kulturnom pamćenju na kvalitativnoj analizi službenih monografija o povijesti Hrvatskog nogometnog kluba Hajduk Split, u sklopu čega su utvrdili specifičnost narativa o devedesetima u najnovijoj, četvrtoj monografiji (2011). Ona se očituje u tome što je ukazivanje na antifašističku dimenziju kluba, koje je izrazito prevladavalo u totalitarnom sistemu bivše Jugoslavije, u okolnostima tranzicije u demokratsko društvo u Republici Hrvatskoj odmjerenije naglašavanjem važnosti novoformirane države i Domovinskog rata za identitet kluba (Perasović i Mustapić 2014). Hrčić i Mustapić su pak u koautorskom članku o sportašima kao nacionalnim ikonama u udžbenicima povijesti prezentirali i na podlozi teorijskih doprinosa Erica Hobsbawma, Benedicta Andersona i Michaela Billiga interpretirali rezultate svog istraživanja sadržaja školskih udžbenika povijesti kroz dulji period (1918–2014). Iznašli su da su ponajprije udžbenici u samostalnoj Hrvatskoj u svoj sadržaj u velikoj mjeri inkorporirali povijest hrvatskog sporta. Pritom je u tim udžbenicima potencirana važnost najpoznatijih hrvatskih sportaša i njihovih sportskih uspjeha unutar nacionalni-

Zbog njegovih brojnih pozicija i intervencija u različitim društvenim poljima, pa i u onom sportskom, u istraživački obzor ušao je tako i Franjo Tuđman (usp. npr. Brentin 2013; 2014; Đorđević 2015: 123–132; Lalić 2018: 155–163).

U prvom desetljeću hrvatske neovisnosti – premda ostavljajući malo prostora za djelovanje – sport se generalno dokazao kao društveno polje u kojemu su alternativna politička stajališta marginalizirana, gotovo nepostojeća. Predsjednik Republike Franjo Tuđman rekao je da je “nakon rata, sport prva stvar po kojoj se mogu razlikovati nacije” te je sport u skladu s tako istaknutim zaključkom o njegovu nacionalnu habitusu potrebovao blisko nadziranje i političko vodstvo (Brentin 2013: 995).

U tom ključu valja primjerice protumačiti sukob oko promjene imena zagrebačkog nogometnog kluba iz Dinamo u Croatia (usp. Vrcan 2003: 201–230), držanje ruke na srcu hrvatskih nogometnih reprezentativaca prigodom intoniranja hrvatske himne (v. iduće poglavlje), ulogu dijaspore u hrvatskom nogometu i hrvatskog nogometa u dijaspori (usp. Komar 2015). Koliko god Tuđman, kao “državnik, povjesničar, ratnik i sportaš” (Brentin 2013: 1002; 2014: 193), bio povezan s navedenim,³⁰ jasno je da je za implementaciju etno-politike u sportsko polje bio potreban širi krug aktera.

Dijagnosticiranje odnosa snaga u sportskom polju na Bourdieovu tragu ne bi se dalo izvesti iz analize izdvojenih događaja, mimo prepoznavanja polja kao “igre”, habitusa kao “osjećaja za igru” te opsega i vrsta kapitala kao uloga, ali i resursa u toj igri.³¹

zirajućeg narativa, što implicira i “zamišljanje zajednice” i “izumljivanje tradicije” (v. Hrštic i Mustapić 2015).

³⁰ Za iscrpniji uvid u to u kojim je sve slučajevima “državni poglavar” funkcionirao kao “autokratski donositelj presudnih odluka” usporedi Pezo (2010: 149).

³¹ Za metaforičko tumačenje zbivanja u polju preko kategorija igre i igrača u toj igri, karata različitih vrijednosti, odnosno žetona različitih boja za koje se ti igrači bore vidi Bourdieu i Wacquant (1992: 98–100).

Iako sva polja imaju invarijantna svojstva, važno je prepoznati postojanje specifičnih interesa unutar pojedinog, u ovom slučaju sportskog polja, shvatiti zašto je akterima igranje u njemu vrijedno truda te ne upasti u zamku ekonomističkog redukcionizma (Fanuko 2008: 14–16). Naznačene dimenzije i aspekti igre kroz dulje vrijeme utječu na karakter borbi oko simboličke moći unutar polja, tj. na kulturnu (i klasnu) reprodukciju. “Kultura je ulog koji poput svih društvenih uloga pretpostavlja i istodobno nameće da se uđe u igru i prihvati igra; a interes za kulturu, bez kojeg nema utrke, natjecanja, konkurencije, proizvod je same utrke i konkurencije koje on proizvodi” (Bourdieu 2011: 227).

Pri burdijeovskoj interpretaciji hrvatskog (po)ratnog i (post)tranzicijskog nogometa, povijesti bi djelovanja pojedinih, što individualnih a što kolektivnih aktera u polju, trebalo dati prednost pred događajnom povijesti.³² No, ne može se pobjeći od činjenice da je događajna povijest iznimno popularna unutar domaćeg medijskog i znanstvenog diskursa. Sudeći po njima, nema dvojbi da se jedan od formativnih događaja za nogometno-političku konstelaciju snaga u Hrvatskoj u devedesetima i kasnije, zbio 13. svibnja 1990. godine na maksimirskom stadionu (usp. Andjelić 2014; Brentin 2013; 2014; Čolović 2011; Đorđević 2013; 2014; 2016; Mihajlović 1997; Vrcan 2003). Neredi na tribinama i travnjaku onemogućili su odigravanje utakmice između Dinama i Crvene Zvezde, što je u medijima (usp. Đorđević 2013; Mihajlović 1997) i unutar komemoracijskih praksi proglašeno početkom rata. Na spomeniku u ratu poginulim pripadnicima Bad Blue Boysa, koji je podignut ispod zapadne tribine maksimirskog

³² To je, uostalom, posve u skladu s ranije proklamiranom potrebom za raspravom o habitusima unutar polja jer “habitus je sintetički naziv za mnoštvo pojedinačnih iskustava koja su formirala određen tip subjektivnosti” (Sorić 2012: 331), taj koncept dakle podrazumijeva da društvenog aktera određuje njegova prošlost i društveno-kulturni kontekst, a što se onda manifestira u njegovu načinu djelovanja i shvaćanju stvarnosti.

stadiona, nalazi se natpis: “Svim navijačima Dinama za koje je rat počeo 13. 5. 1990, a završio se polaganjem svojih života na oltar domovine Hrvatske”. Iz svekolikog nasilja na stadionu toga dana, u devedesetima se, a u obljetničarskim prigodama i kasnije, redovito izdvajala i isticala simbolička uloga nasrtaja Zvonimira Bobana na milicajca. Taj čin ondašnjega Dinamovog kapetana i reprezentativca Jugoslavije interpretiran je kao “udarac opresivnom režimu” (Đorđević 2013: 210).

Mladi se nogometaš otada našao prisiljen nositi sa statusom nacionalnog heroja među navijačima i u široj javnosti (usp. Anđelić 2014: 120), a medijsku je promociju te herojske pripovijesti prospješio i daljnji napredak Bobanove nogometne karijere – kapetanska vrpca i uspješni nastupi u dresu *Vatrenih*, kao i zapažene sezone u talijanskom nogometnom divu AC Milanu. Boban je gajio iznimno dobre odnose s Franjom Tuđmanom, rado preuzimao na sebe zadatke “sportskog veleposlanika hrvatske države” promovirajući “hrvatsku stvar” i u inozemnim medijima kad je, igrajući za AC Milan u eri Silvia Berlusconijsa, dospio u poziciju koja mu je to omogućavala.

Potkraj svoje nogometne karijere, u izmijenjenoj kulturno-političkoj klimi, iskazao se i kao student povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu,³³ makar je kasnije, umirovivši se kao nogometaš, posao našao izvan povijesne struke, u sportskim

³³ Možda se kroz dulje vrijeme u medijima više od njegove diplome potencirala ona Slavena Bilića, stečena na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Splitu, ali ni Bobanovo fakultetsko obrazovanje, s obzirom na uvriježene stereotipe o nogometašima, nije prošlo nezapaženo.

U tom je kontekstu vrlo interesantan koautorski članak Marija Stanića, bivšeg hrvatskog nogometnog reprezentativca, i Hrvoja Paića, koji, osim što samom svojom suradnjom pridonose razbijaju predrasuda, u uvodu i spominju skepsu akademske zajednice spram obrazovnih kapaciteta profesionalnih nogometaša (usp. Stanić i Paić 2014: 126–127). Taj je članak vrijedan spomena i s obzirom na širi kontekst ovog poglavlja, jer i on primjenjuje Bourdieuovu teoriju polja pri istraživanju i promišljanju “pravila igre” – unutar svlačionice i u svakodnevnom životu nogometaša.

medijima – isprva kao stručni (su)komentator na raznim domaćim i stranim televizijskim postajama, a potom i u ulozi predsjednika uprave *Sportskih novosti*, za koje je neko vrijeme pisao kolumnu. U međuvremenu se, nevezano izravno za nogomet, ali vezano uz zemlje u kojima je proveo gotovo cijelu svoju nogometnu karijeru – Hrvatsku i Italiju, spajajući ta dva tržišta, Boban stigao okušati i u poduzetničkim vodama.

U više je pak navrata spominjan kao mogući predsjednik Hrvatskog nogometnog saveza, a figurirao je i kao poželjna akvizicija Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa, da bi se 2016. godine ukazao na vrlo važnoj poziciji u FIFA-i, kao osobni savjetnik predsjedniku te organizacije Gianniju Infantinu. Uglavnom, u političko-medijsko-sportskim krugovima tretiralo ga se, a neki ga tako još uvijek tretiraju, kao potencijalnog “spasitelja” domaćeg nogometa, čak i jamca za “ozdravljenje” cjelokupnog sporta.

Ako bi se analizi podvrgnulo Ćiru Blaževića, Igora Štimca, Davora Šukera ili Zdravka Mamića, trebalo bi isto tako pokloniti pažnju njihovim životnim i profesionalnim putanjama, društvenim prostorima njihova djelovanja i njihovim životnim stilovima.³⁴ Osim ovih spomenutih i brojnih nespomenutih, a također važnih individualnih aktera u polju, korisno je u razmatranje uzeti i kolektivne aktere poput nogometnih klubova (npr. Dinama i Hajduka) ili reprezentacije (*Vatrenih*), pa Hrvatski nogometni savez

³⁴ “Pojedinci se ne premještaju slučajno u društvenom prostoru, s jedne strane zato što im se nameću snage koje daju strukturu tom prostoru (primjerice, preko objektivnih mehanizama eliminacije i orijentacije), s druge strane, jer snagama polja suprotstavljaju vlastitu inerciju, što će reći sve što posjeduju, svoje vlasništvo, koje može postojati u inkorporiranom stanju u obliku dispozicija, ili u objektiviranom stanju u dobrima, naslovima itd. Određenoj količini naslijeđenog kapitala odgovara *snop putanja* gotovo jednako vjerojatnih koje vode gotovo jednakim položajima – to je *polje mogućnosti* objektivno ponudeno određenom agensu – a prijelaz s jedne na drugu putanju često ovisi o zajedničkim događajima – ratovima, krizama, itd. – ili individualnim – susretima, vezama, protekciji, itd.” (Bourdieu 2011: 103).

kao najviše institucionalno tijelo u tom sportu, navijačke skupine (npr. BBB i Torcidu) i udruge (npr. Zajedno za Dinamo i Naš Hajduk), zatim sportske medije (npr. *Sportske novosti* i Sportsku televiziju), kladionice (npr. SuperSport i Hrvatsku lutriju) te velike domaće sponzore (npr. Konzum). Tek se uspostavljanjem relacija između tih aktera, njihovih pozicija u polju, modusa djelovanja i interesnih sklopova – dakle, razabiranjem i boja i broja žetona u igri, i kompetencija i iskustava igrača – možemo približiti složenosti pojma sportsko polje kako ga zamišlja Pierre Bourdieu.

Kad se političkim ulozima ratnoga i poratnoga pridodaju ekonomski ulozima tranzicijskog i posttranzicijskog nogometa, u čemu evidentno ima i preklapanja, u središte analize ulaze k tome i glavni akteri privatizacije klubova, formalno ili neformalno provedene u nerazmrsivom klupku poduzetničkog i političkog, “divljeg kapitalizma” (Županov 2002), ključni akteri namještanja utakmica, vodeći ljudi nogometnih sindikata i sudačkih organizacija, menadžeri kao središnji protagonisti transfera nogometaša iz hrvatskih u strane nogometne klubove, polaznici domaćih nogometnih akademija i novopečeni vlasnici trenerskih licenci, vlasnici medijskih kuća, urednici i novinari sportskih tiskovina i programa. Pod lupu, dakle, treba staviti prepoznate habituse u sportskom polju, uključujući konvertiranja socijalnih, kulturnih i ekonomskih kapitala, a to znači proanalizirati proturječne i difuzne, identitetske i interesne politike, pa i političke ideologije kojima je kontaminirano djelovanje dominantne nogometne klase u sportskom polju.³⁵

³⁵ Podosta od navedenog poduzeo je Lalić (2018) u svojoj najnovijoj knjizi o nogometu i politici, no u korist protočnosti teksta pri iznošenju empirijske grade i njezinoj interpretaciji priklonio se publicističkom diskursu. Kako bilo, znanstveno-teorijski oslonac za svoj interes za međudnos nogometa i politike u Hrvatskoj pronašao je u Bourdieovu kategorijalnom aparatu, a pri analizi prepoznatih polja, kapitala i habitusa držao se ideje o postojanju razgranate mreže aktera nogometa i politike.

U svakom slučaju, kad se s kolektivnog navijačkog tijela pozornost skrene na istaknute nogometaše, trenere, medijske djelatnike i ine posrednike, na njihove resurse i ideologije moći, dobiva se složenija slika sportskog polja. Onkraj subkulturnog navijačkog specifikuma ili pak mimo pojedinačnih događaja, ona u svjetlu Bourdieuove teorije klasne reprodukcije upozorava na tijesnu združenost kulture i politike na području nogometa.³⁶

³⁶ No, cjelovitije bi istraživački zasnovano reflektiranje tranzicije sportskog polja u Hrvatskoj, kao samo jednoj od niza nekoć socijalističkih zemalja podvrgnutoj restauraciji kapitalizma, u razmatranje trebalo uzeti i ideju sportskog odgoja, organizacijski model školskog sporta, dostupnost infrastrukture, stručni rad i sl. (usp. Duda 2014) o kojima ovdje nije bilo riječi.

Gore: kvalifikacije za Svjetsko prvenstvo u nogometu (Rusija, 2018.), utakmica Hrvatska - Kosovo, stadion Maksimir, Zagreb, 2. rujna 2017.

Dolje: Europsko rukometno prvenstvo, utakmica Hrvatska - Češka, Arena Zagreb, 26. siječnja 2018.

Ruka na srcu kao izraz narodne duše

Kada sam bila mala tada je još postojala Radio Televizija Zagreb koja je završavala program s himnom "Lijepa naša". Često sam čekala kraj programa iza ponoći da bi slušala himnu. Tada bih u tišini svoje kuće ustala i slušala himnu. Onog momenta kada dolaze stihovi "dok mu živo srce bije", ja bih stavljala ruku na srce. Nisam je držala tijekom cijele himne, ali ja držim da volim taj običaj.

Kolinda Grabar Kitarović³⁷

Kad se pak ta, u prethodnom poglavlju predstavljena, složenija slika sportskog polja umjesto u svjetlu klasne reprodukcije promotri u znanstveno ništa manje izazovnom svjetlu reprodukcije nacije, uz kulturne politike u središte razmatranja nužno dolaze i druge makro- i mikropolitike na državnoj i društvenoj razini. U Hrvatskoj materijala za analizu ima napretek.

Recimo, među hrvatskim je reprezentativnim sportašicama i sportašima raširena praksa da prigodom intoniranja državne himne drže ruku na srcu. Taj je običaj inauguriran još s prvim danima nove države, a potrajao je, doduše u nešto manjim razmjerima, sve do danas. U mojoj će analizi te široko usvojene prakse naglasak biti na hrvatskoj nogometnoj reprezentaciji, popularnim *Vatrenima* izbornika Ćire Blaževića iz 1990-ih, i na

³⁷ "Kao mala čekala sam himnu i slušala je s rukom na srcu...", <https://www.24sata.hr/news/kao-mala-cekala-sam-himnu-i-slusala-je-s-rukom-na-srcu-384710>, 17. 9. 2014.

hrvatskoj rukometnoj reprezentaciji, podjednako popularnim *Paklenima* izbornika Line Červara iz 2000-ih, jer su nastupi tih ekipa, kao i imidži obojice izbornika, u apostrofiranom vremenu bili društveno i politički izuzetno relevantni. Polazeći od znanstvenih rasprava o principima nacionalne identifikacije u sportu te od uvida u političke konotacije i javne konstrukcije tog čina, držanje ruke na srcu protumačit ću kao izraz narodne duše, a zatim i izoštriti teorijsku interpretaciju tog fenomena s ciljem nadilaženja njegovih dosad uvriježenih tumačenja.

Sport i nacionalni identitet

Za potrebe povezivanja *nacionalnoga* sa sportskim poljem valja se dakako ograditi od tumačenja nacije kao nečeg samorazumljivog, odnosno kao objektivno odredive sociološke kategorije. Iz tog ću se razloga za početak osvrnuti na dva raznorodna shvaćanja nacije: na diskurs o naciji iza kojeg stoje pripadnici akademske zajednice te na kolokvijalne percepcije nacije.

Što se znanstvene pozicije tiče, slijedeći podjelu Anthonyja Smitha, Vjeran Katunarić (2003) razlikuje dvije osnovne struje u sklopu postojećeg teorijskog bavljenja fenomenom nacije: primordijalističku i modernističku. Dok tradicionalno, primordijalističko tumačenje nacije počiva na ukazivanju na njezinu prvotnost, izvornost i nepromjenjivost, modernistički pristupi naciji idu u smjeru propitivanja razloga zašto se interpretacije društvenog svijeta oblikuju po kriteriju nacionalnoga i kakve posljedice te interpretacije omogućuju.

Primordijalisti objašnjavaju ljudsku solidarnost najdubljim ljudskim dispozicijama te se pri definiranju nacije pozivaju na dublje slojeve grupnog identiteta i međugrupnih odnosa. Za njih je nacija prirodna i trajna, a Smith u okviru svojeg etnosimboliističkog pristupa nacionalizmu takvo viđenje nadograđuje tezom

kako je ona zapravo moderna nasljednica mnogo starije i raširenije etnije te da u sebi okuplja sve simbole i mitove predmoderne etničnosti (Smith 1986: 13–18).

Kod nekih modernista, dotle, u prvi plan dolazi ideja o “kvazi-realnosti” nacije. Za Benedicta Andersona su nacionalizam, nacionalnost ili bivanje nacijom kulturne tvorbe posebne vrste koje danas uživaju snažan emocionalni legitimitet, a čiji nastanak datira od kraja 18. stoljeća. Nacija je, prema njemu, “zamišljena politička zajednica, i to zamišljena kao istovremeno inherentno ograničena i suverena” (Anderson 1990: 17). Ideja zamišljanja zajednice polazi od toga da je u našim mislima slika zajedništva sviju, premda ne poznajemo većinu pripadnika naše nacije. Za razliku od Ernesta Gellnera koji pri definiciji nacije koristi formulaciju “izmišljena” zajednica (Gellner 1998), Anderson preferira epitet “zamišljena” jer taj epitet ne obezvređuje stvaran i širok učinak predodžbe zajedničke pripadnosti koja povezuje ljude, njihova uvjerenja i djelovanje.

Andersonova ideja o slici zajedništva stvorenoj na osnovi himni, romana i novina može se vrlo dobro primijeniti na sportsko polje. Štoviše, sudeći po korpusu tekstova koji se bave tom problematikom, ispada da se tek cijepljenjem pojmova “nacije” i “nacionalnog identiteta” idejama o izmišljanju, zamišljanju, iluziji i izumljivanju otvara prostor za pronalaženje *nacionalnog* i izvan područja politike i kulture, za njegovo prepoznavanje unutar sporta.

Kad je riječ o percepciji nacionalnog među samim pripadnicima (nacionalne) zajednice, treba razlučiti etnički i politički princip poimanja nacije kao što to čini Barbara Domajnko. Nije, naime, svejedno je li zajednica koju neki sportaš zastupa predstavljena kao narod ili kao nacija. Važno je “kakvim su argumentima, tj. principima oblikovanja zajednice potkrijepljena pojedinačna opredjeljenja i kakve posljedice (društvene predodžbe) iz njih proizlaze” (Domajnko 2002: 189).

Etnički princip razumijevanja zajednice počiva na “kolektivnom identitetu”, odnosno na pretpostavljenim zajedničkim značajkama koje se tretiraju kao prirodno dane i relativno trajne. Taj se princip vezuje uz “domaću retoriku” koja povlači analogiju između zajednice i prostora kojeg ona nastanjuje te obitelji i njezina doma. Sportski su mediji zasićeni primjerima “diskursa genetike” koji zajednicu predstavlja kao raširenu srodničku skupinu. Vezivno tkivo tako predstavljene zajednice mogu biti krv, geni, rođenje, rod, djedovina. I “koncept kulture” u tom kontekstu tumači zajednicu u smislu pretpostavljenih zajedničkih značajki, razlikovnih u odnosu na druge.

Politički se pak princip razumijevanja zajednice temelji na ideji o državi kao političkoj zajednici. Najneposrednije uključivanje sportskog događaja u nacionalni kontekst odvija se preko upotrebe državnih simbola. Dok narodnost određuju etnički kriteriji, državljanstvo je pravni odnos pa ga je u neku ruku lakše i zamijeniti. Preko etničkoga principa nacionalno se ispostavlja prirodnom zajednicom, a preko političkoga pravno-političkom jedinicom.

U konačnici, diskurs sportske javnosti u cjelini čini nacionalno rezultatom uzajamnog preklapanja tih dvaju principa. Stoga je ideološki učinak tog diskursa ambivalentan: on oblikuje i održava predodžbe o državi s jedne strane kao političkoj organizaciji, a s druge kao predstavnici homogene zajednice temeljene na etničkom kriteriju; također oblikuje i predodžbe o narodu kao etničkoj zajednici organiziranoj u državu (Domajnko 2002: 188–199).

Kako bilo, suvisla rasprava o nacionalnom identitetu, a onda i o nacionalističkim ideologijama u sportu, podrazumijeva poimanje sporta kao društvenog konstrukta. Sport nije privilegirano utočište u koje bismo se mogli povući iz stvarnog života, već je sistemski i prisno povezan s društvom. Otuda se dakako generira i njegova prožetost ideologijama. Uglavnom, umjesto da samo

pasivno reproducira ideologiju, sport pridonosi proizvodnji ideološkog imidža. Kao društveno konstruirana, značenjima bogata aktivnost, upleten je u reprodukciju i prijenos ideoloških tema i vrijednosti dominantnih u društvu.

Najočitije upletanje ideologije u sport pripisuje se njegovoj vezi s nacionalizmom. Nacionalna identifikacija kod sportaša najčešće služi nadilaženju njihovih podvojenih i hibridnih identiteta. Vrhunski sportaši često na međunarodnim natjecanjima zastupaju svoju državu, bilo da su dio reprezentativne vrste u nekom kolektivnom sportu ili nastupaju pod zastavom svoje države u nekom individualnom sportu. U oba su slučaja prisutni nacionalni simboli, poput zastave, grba, himne, eventualno i jezika kojim se služe. Ako se sve nabrojeno dade podvesti pod manifestna obilježja nacionalnog identiteta nekog sportaša, kao latentna obilježja valja izdvojiti nacionalni naboj, ponos i unutarnju motivaciju koji se u sportskoj javnosti gotovo uvijek apriorno prišivaju sportašima.

Garry Whannel međutim upozorava na nerijetko zanemareno proturječje između nacionalizma i individualizma, ističući da, “dok je vrhunski sport zapravo doveo u prvi plan nacionalni identitet i nacionalni prestiž, a odatle i šovinizam, uzdizanje poduzetničkog etosa i ulazak kapitala u sport proizveli su individualizam kao protutežu” (Whannel 1992: 191).

Na temelju spomenutoga može se zaključiti da priklanjanje nacionalnoj identifikaciji među sportskim akterima proizlazi kako iz važnosti nacije danas u svijetu općenito tako i iz komplementarnosti principa razlike i principa priznavanja na kojima se temelji nacionalni identitet, s jedne strane, te principa konkurencije i kompetitivnog individualizma kao osnovnih značajki suvremenog sporta, s druge strane. Osim toga, posezanje za nacionalnim identitetom odvija se na različitim razinama, unutar različitih grupa te s različitim motivima i ciljevima. Modusima

svoje artikulacije, značenjem koje sa sobom nosi iz političke sfere, nacionalni se identitet izdvaja u ponudi drugih identitetskih oznaka. Nametljiv, ali i privlačan, on istovremeno pruža utočište, osigurava pripadanje i priznavanje.

Ruka na srcu pri intoniranju himne

“Iako fizička, kompetitivna, nadjezična i populistička priroda većine sportova čini od njih savršen medij za izražavanje grupnih identiteta” (Polley 2004: 13), na primjeru Hrvatske potvrđuje se dojam da nogometu u tom pogledu nema premca. Već i zato što je riječ o fenomenu masovne i popularne kulture, koji privlači i zanima najveći broj ljudi, nogomet je konstantno u središtu medijske pažnje, pri čemu se razotkriva njegova protuslovna narav.

Početke hrvatskog nogometa nakon osamostaljenja države obilježila je reprezentacija. Osim odličnim rezultatima, svoj je imidž kreirala ponajprije pronacionalnom retorikom u čemu je prednjačio tadašnji izbornik Ćiro Blažević, bliski prijatelj tadašnjeg predsjednika države Franje Tuđmana. Dio “nacionalnog folklora” koji se vezivao uz sportske i javne nastupe *Vatrenih* otpada i na ponašanje, tj. držanje reprezentativaca i njihovog stručnog stožera na terenu prigodom ceremonijalnog izvođenja državnih himni na počecima međunarodnih utakmica. Premda polaganje desne ruke na srce³⁸ nije karakteristično samo za sportski mišlje, odjeci takve geste, a ujedno i javne predstave,³⁹ zasigurno su

³⁸ Ruka na srcu često se tumači kao simbolička gesta kojom se naglašava poanta himne. Naime, Mihanovićeva budnica “Horvatska domovina”, čije su dvije početne i dvije završne strofe uzete za predloške hrvatske himne, završava riječima “dok mu živo serdce bije!”.

³⁹ Iako je više no evidentno da nije u pitanju osobna ni privatna stvar, svakako nije zanemarivo da se televizijske kamere maksimalno približavaju sportašima u takvim situacijama, fokusirajući njihove ruke položene na prsa. Svijest o toj činjenici i njezinim posljedicama prisutna je i u novinskom komentaru

najjači upravo u tom situacijskom kontekstu. Jedanaest igrača, jedan do drugoga, s rukom na srcima uprizoruju naciju istovremeno za brojnu stadionsku, ali i za enormno veliku televizijsku publiku (Hobsbawm 1993: 143). Takvu izdvojenu “malu priču” treba prisposodobiti s “velikom pričom o ‘vatrenima’ kao (navodno) istinskoj manifestaciji ili otjelovljenju, u zgusnutom obliku, gotovo svih pozitivnih nacionalnih osobina Hrvata ali i kao načinu poravnavanja društvenih nejednakosti i nepravdi kojima su Hrvati (navodno) izloženi u međunarodnim okvirima. Stoga bi se svi Hrvati trebali lako prepoznati u ‘vatrenima’ po svom iskonskom i istinskom hrvatstvu” (Vrcan 2003: 20).

S obzirom na vremensko preklapanje najranijih nastupa *Vatrenih* i ratnih zbivanja na ovim prostorima, a ima li se k tome u vidu metaforička povezanost sporta i bitke, tj. “mitska priča” sporta oličena prije svega u konfrontaciji “nas” i “njih” (Čolović 1985: 233–251), takav bi primjer grupne identifikacije u nacionalnom ključu valjalo iščitati ne kao klasično “kovanje identiteta kroz označavanje razlike” (Woodward 2002: 35–38), već možda kao označavanje razlike kroz kovanje identiteta.

Budući da u sportu popularna fraza kojom se igrači služe pri najavi utakmica – “poginut ćemo na terenu” – u slučaju nogometne reprezentacije preneseno znači da mladići⁴⁰ idu u bitku

koji problematizira naturalizaciju stranih, štoviše tamnoputih igrača, u hrvatskim reprezentacijama. Pojašnjavajući poziciju “hrvatskog Brazilca” Eduarda da Silve, te apostrofirajući da je nakon što je pristigao u Zagreb te se povezao sa Zdravkom Mamićem i završio u Dinamu, potom i dobio hrvatsko državljanstvo, Eduardo odličnim nastupima postao ključni igrač hrvatske reprezentacije, novinar *Jutarnjeg lista* zaključuje da će “23-godišnjak koji vodi miran obiteljski život, već oženjen i već otac, nastaviti igrati za hrvatsku nacionalnu vrstu. Svaki put kad će ona igrati i on će pred TV kamerama držati ruku na srcu” (*Tomislav Čadež, Jutarnji list*, 17. 11. 2006).

⁴⁰ Važno je istaknuti da držanje ruke na srcu pri intoniranju himne nije gesta koja se unutar hrvatske sportske javnosti vida i očekuje samo u muškom sportu, što potkrepljuje i primjer iz proljeća 1998. godine kad se po medijima provlačio spor između tadašnjeg izbornika ženske teniske reprezentacije

kako bi svoje tijelo žrtvovali za tijelo nacije (Billig 1995: 124), prisanjanje bi ruke na srce tijekom intoniranja himne u stanovitom smislu imalo biti prisegom toj spremnosti. Javno obznanjen stav predsjednika Tuđmana da je držanje ruke na srcu pri intoniranju državne himne znak poštovanja uvriježen običajnim pravom zvuči možda benignije, ali u sebi nesumnjivo implicira da se “dostojanstveno držanje za vrijeme intoniranja himne u osobitim prigodama iščitava prije svega kao znak nacionalnog ponosa i domoljublja, a hrvatska povijest i način na koji je izborena sloboda nalažu svima koji zastupaju zemlju – sportašima, političarima, kulturnim djelatnicima – da to učine na najuzvišeni način” (R. I., *Vjesnik*, 2. 3. 1999). Ako je tomu tako, ruka na srcu koja stvara fiktivnu vezu s prošlošću ili pak ustanovljava svoju prošlost putem gotovo obaveznog ponavljanja, uklapa se i u teoriju o nacionalizmu kao izumitelju tradicije (usp. Hobsbawm 2000: 139).

Pošto se praksa postavljanja ruke na srce održala od njezina uvođenja s integralnim *Vatrenima* sve do uspješne ere rukometne reprezentacije, *Paklenih*, i njihovoga izbornika Lina Červara, tom bi ritualu ipak trebalo pridati multidimenzionalni značaj. Svakako bi ga se, zahvaljujući javnom sportsko-političkom statusu Čire Blaževića i Line Červara, moglo promotriti kroz prizmu dugogodišnje stranačke hegemonije HDZ-a u Hrvatskoj, no još je svrsishodnije upozoriti na kontinuitet kohezivne i legitimirajuće dimenzije tog čina u duhu poštapalice “malo nas je, al nas ima”,⁴¹ baš kao i na blijeđenje njegove antagonističke dimenzije

Vjerana Friščića i Jelene Kostanić (danas Kostanić-Tošić), do kojeg je došlo zbog toga što za vrijeme intoniranja himne uoči susreta s Japanom splitska tenisačica nije poput svojih kolegica držala ruku na srcu.

⁴¹ Riječ je, između ostaloga, o naslovu pjesme Borisa Novkovića i Dine Dvornika.

Važnu ulogu u uspjesima hrvatskog sporta obnosi s jedne strane “sportska dijaspora”, oni sportaši hrvatskog porijekla koji su rođeni i žive izvan Hrvatske, a s druge strane “sportski legionari”, oni sportaši koji su iz domaćih klubova i liga preselili u inozemne gdje su u pravilu znatno bolje plaćeni.

kao neizbježnu posljedicu vremenskog udaljavanja od ratnih sukoba s “konkretnim neprijateljem”. U svakom slučaju, “raspršeni neprijatelj”, koji je u hrvatskom rukometu podrazumijevao “urotничke ambicije” međunarodne federacije uperene protiv nas⁴² te dio domaće javnosti nesklon političkom podtekstu *Paklenih*, bio je dovoljan podstrek za oživljavanje tradicije i rituala konstruiranja identiteta poput “ruke na srcu”.

Gdje se krije narodna duša?

Pišući o području bivše Jugoslavije u 1990-ima kao svojevrsnom društvenom laboratoriju na tlu moderne Europe te prepoznajući u njemu društveno polje napetosti između političkih strategija različitog utemeljenja, Srđan Vrcan među tim strategijama izdvaja i utjelovljenje etničkog nacionalizma i nacije shvaćene i prakticirane kao zajednice porijekla – *Volksnation* kao utjelovljenje *Volksgeista* (Vrcan 2006: 33). Izvjesno je da je Hrvatska tog vremena po mnogočemu spadala među one “zakašnjele” nacionalne države (Plessner 1997) koje se pozivaju na utemeljenje u naciji u smislu *Volka* kao organiziranog entiteta s osobitim, zadanim duhom i osobitim, ali isto tako zadanim svojstvima – neka varijanta “zajednice tla i krvi”, “zajednice mrtvih, živih i još nerođenih”.⁴³

⁴² Pritom imam na umu često izražavanje nezadovoljstva tada čelnih ljudi hrvatskog rukometa Željka Kavrana i Zorana Gopca sudačkim tretmanom hrvatske reprezentacije, ali i klubova. Nezadovoljstvo se ponekad iskazivalo i pisanim žalbama Međunarodnoj rukometnoj federaciji.

⁴³ Premda se njemački filozof Helmuth Plessner usredotočio isključivo na objašnjavanje njemačke situacije, njegov je pojam “zakašnjela nacija” primjenjiv na dihotomiju zapadni/građanski – istočni/etnički nacionalizam. “Iz toga se može zaključiti da bi se i drugdje u svijetu, u uvjetima izostajanja liberalne tradicije, najgori oblici nacionalizma morali prije ili kasnije pojaviti” (Katunarić 2003: 141).

Jedan narod, koji ne može mirovati u svojoj suvremenosti, neosiguran jakom, postojanom tradicijom kakvu imaju stare zapadne nacije, prisiljen je da taj nedostatak svjesno nadoknadi. On je upućen na to da svom opstanku oblikuje smisao iz izvora vlastitog postojanja (Plessner 1997: 101).

Nacija shvaćena kao *Volk* implicira jedinstvenost i identičnost, izraz osobitog nacionalnog duha (njem. *Volksgeist*) ili samobitnog nacionalnog bića. Na sličnim je zasadama izgrađena socijalna misao Dinka Tomašića (1997a; 1997b) koji u društvenom razvitku Hrvata nalazi prevagu združnog nad plemenskim elementom, pri čemu autohtona kultura pruža otpor usađivanju zapadno-civilizacijskih tekovina. Kako bilo, u devedesetima je od demokratske naravi hrvatske nacionalne matrice naglašenija bila ona autoritarna, koja se ogledala u tome što se javno, politički relevantno i imperativno pretendiralo da postoji samo jedan jedini, jednoznačni, općeobvezujući i neupitni način da se bude Hrvat (Vrcan 2006: 99–105).⁴⁴ S time je tijesno povezano *herderovsko* viđenje nacije kao kulturne zajednice, neke vrste “proširene porodice”, koju predstavlja jedan jezik, jedna kultura, jedan narod i jedan “nacionalni karakter”, a koja prethodi državi i podupire ju osiguranjem moralnog jedinstva i solidarnosti (usp. Mesić 2006: 28–29).

Prema tome, pojavljivanje i afirmaciju *Vatrenih* treba promotriti u kontekstu raspada Jugoslavije, štoviše treba ih postaviti u okvire provale hrvatskog integralnog nacionalizma u kojem je iskazana istinska “duša”. Te okvire tvore s jedne strane radikalni

⁴⁴ Stajala je i ondašnja ocjena Dunje Rihtman-Auguštin, iznijeta u njezinoj studiji o prepletanju etničkog identiteta, etnocentrizma i nacionalizma: “Znanstveno se zapravo još uvijek ne može utvrditi do koje je mikrorazine društva doprla hrvatska nacionalna integracija. Moguće je također upitati u kojoj mjeri etnički identiteti stvaraju razlike, mržnju, onemogućujući zajednički život s ljudima koji se drukčije identificiraju. Što je to uopće etnocentrizam, a što nacionalizam?” (Rihtman-Auguštin 1998: 54).

odgovor HDZ-a na izvanjski pritisak iz Miloševićeve Srbije, a s druge strane kulturološko objašnjenje nacionalizma kao izraza “narodne duše”. Onodobna situacija daje povoda za shvaćanje nacionalizma kao strategijskog sredstva za održavanje sustava moći, unutar kojeg kao glavno oruđe funkcionira posezanje za “nanovo otkrivenim”, a zapravo tradicionalnim temeljem kolektivnog identiteta. S vremenom mjesto srpskog imperijalizma kao neprijatelja zauzima globalizacija pa je odcjepljenje od jugoslavenskog Istoka zamijenjeno obranom od zala globalizacije Zapada kao nove ugroze nacionalnog identiteta (Sekulić 2004b: 257–284). Potvrđivanje i isticanje nacionalnog identiteta, i ono periodičko i ono permanentno, time ne gubi na važnosti, već se samo mijenja usmjerenje. Ono, međutim, određuje karakter ispoljavanja nacionalizma, uz opasku da “[n]acionalizam ne odražava identitet nego je nacionalni identitet formiran kao posljedica djelovanja nacionalizma kao ideologije i socijalnog pokreta” (Sekulić 2004c: 202).

U skladu s time, proširenje prakse držanja ruke na srcu pri intoniranju himne u 21. stoljeće, koje onda obuhvaća i *Paklene*, primjerenije je tumačiti na drukčijim osnovama. Kako sportski događaji, pa i oni međunarodnog karaktera, u Hrvatskoj praktično postaju sastavni dio svakodnevice, u mnogo se slučajeva držanju ruke na srcu ne pridaju ni prevelika pažnja niti posebna značenja. No tim se činom, koji svojim značenjima balansira između Billigovog koncepta *banalnog nacionalizma* i Andersonovog koncepta *zamišljanja zajednice*, ipak kontinuirano potvrđuje važnost nacije. Držanje ruke na srcu u Hrvatskoj je u 21. stoljeću teže tretirati ekstremnim izrazom nacionalizma, a lakše ga je prepoznati kao manje vidljiv oblik nacionalizma, duboko usađen u suvremeni svijet. Nacija se njime reproducira, a ujedno i konstruira, što znači da on nipošto nije benignan i nevin, kao što to nisu ni sportski događaji općenito koje svakodnevno konzumiraju milijuni ljudi, mahom muškaraca (Billig 1995: 125).

Ruka na srcu rukometnih reprezentativaca, zbog primjesa stranačke politike u tom sportu u vidu dva zaslužena, a jednog odrađenog saborskog mandata izbornika Červara te angažmana vodećih igrača u kampanji HDZ-a, donekle oživljava tradiciju iz vremena *Vatrenih*, ali u geopolitičkim okolnostima 2000-ih ona ne može figurirati poput ruke na srcu Zvonimira Bobana ili Davora Šukera 1990-ih.

Zvonimir Boban bio je naime u to turbulentno vrijeme kapetan, a Davor Šuker najbolji strijelac reprezentacije. Potonji je čak, zahvaljujući golgeterskim ostvarenjima, osvojio Zlatnu kopačku na Svjetskom prvenstvu u Francuskoj 1998. godine. Obojica su tada, dakle za aktivnog igranja, bili poznati po svom prijateljstvu s prvim hrvatskim predsjednikom Franjom Tuđmanom. Nastup pak rukometnih vedeta, Ivana Balića i Petra Metličića, u reklamnim spotovima HDZ-a u sklopu predizborne kampanje te stranke 2007. godine vrijedan je pozornosti ponajprije u kontekstu nastojanja vlasti oko izgradnje rukometnih dvorana zbog domaćinstva Hrvatske Europskom prvenstvu u rukometu 2009. godine (v. o tome u osmom poglavlju). O političkom okviru sportskog i spisateljskog djelovanja ondašnjeg, a i sadašnjeg rukometnog izbornika Line Červara dotle dobro svjedoči njegova misao iznijeta u knjizi *Od Učke do Olimpa: bilješke rukometnog zaljubljenika*:

Sport ne promovira samo domovinu i karakter ljudi, nego i kulturu naroda. U Ateni, pradomovini Olimpijskih igara, naša je rukometna reprezentacija pored dotad u svijetu nezabilježene rukometne "pobjedničke rapsodije", prikazala i predstavila cijelom svijetu cjelokupno bogatstvo i kulturu hrvatskog naroda. Ljudi su diljem svijeta kroz igru naše reprezentacije mogli vidjeti nešto više od igre s loptom: entuzijizam, skromnost pobjednika, plemenitu dušu, djetinju radost, ustrajnost, optimizam i pobjednički mentalitet, kojima su naši igrači zračili u "opipljivo" većoj mjeri od ostalih (Červar 2004).

U svakom slučaju, moje se iščitavanje “ruke na srcu” kao izraza “narodne duše” može prihvatiti kao tek jedan od mogućih odgovora na pitanje čija aktualnost ne jenjava: “Što nam sport može reći o tome kako se mijenjaju percepcije nacionalnog identiteta?” (Smith i Porter 2004).

Ivica Kostelić, FIS Svjetski kup za skijaše, Snow Queen Trophy, Sljeme, Zagreb, 6. siječnja 2009.

Sportska nacija i nacionalni sport

Alpska kombinacija i sistem bodovanja u Svjetskom kupu ovdašnjeg su prosječnog ljubitelja sporta, doduše, prije prvih trofeja Kostelića zanimali koliko i kategorizacija džiužicu zahvata prije nego što se Mirko Filipović pojavio na borilačkim turnirima, ali pravila i vokabular usvajaju se brzo nakon što se ukaže prilika za zajedničku euforiju: interesi navodnih apolitičnih sportskih redakcija, jasno, uvijek se trude odgovarati nacionalnima, a pojedinačni sportovi nisu prepreka za konstrukciju nacionalnih identiteta.

Boris Postnikov (2013)

U okviru temeljnog interesa ove knjige, postavlja se pitanje što se događa kad se odmaknemo od kolektivnih sportova i pažnju presmjerimo na one individualne. Kakav je u tom kontekstu status nacije, možda “sporne” (Katunarić 2003), ali svakako zajednice? Što je s nacionalnim stremljenjima i nacionalnim identitetom? I kakav uopće može biti tretman individualnog sporta pored onog istaknutijeg, kolektivnog, unutar nacije koja se putem sporta nastoji afirmirati?

Smisao komparativne perspektive

Glavnina radova na temu međuodnosa sporta i nacije, koji interpretiraju konkretnu empirijsku građu uzimajući pritom u obzir njezinu specifičnost, posvećena je nogometu ili nekim drugim

popularnim kolektivnim sportovima koji izazivaju snažne nacionalne sentimente u pojedinim dijelovima svijeta (usp. Smith i Porter 2004). Dobar dio tih radova usmjeren je na propitivanje uloge sporta u nacijama duljeg trajanja i poznatijih povijesti.⁴⁵ U znanstvenoj su križaljci *sportskog* i *nacionalnog*, dakle, individualni sportovi kudikamo manje uzimani u razmatranje od kolektivnih, a nešto slično vrijedi i za “periferne nacije”,⁴⁶ kojima se dosad nije bavilo toliko mnogo koliko razvijenijim, tradicionalnim nacijama ili im se pak pristupalo na neadekvatan način, tj. nisu u tom kontekstu perifernosti prepoznata njihova najvažnija distinktivna obilježja.

Baš zato je interesantno krenuti drukčijim putem te istražiti potencijale jednog te istog individualnog sporta da u razmaku od samo dva desetljeća u različitim društveno-političkim okolnostima u dvije povijesno povezane, periferne nacije posluži afirmaciji nacionalnog identiteta. Namjera mi je, naime, ispitati sličnosti i razlike između društvenog statusa alpskog skijanja u Sloveniji u 1980-ima i statusa alpskog skijanja u Hrvatskoj u 2000-ima.

Pritom ću poći od logične pretpostavke da u oba slučaja velik utjecaj na moduse povezanosti sporta i nacionalnog identiteta ima konkretan društveno-povijesni kontekst. Dakle, od toga da je državno uređenje Jugoslavije u 1980-ima, a što podrazumijeva i društvene i kulturne osobitosti kasnog socijalizma u toj multietničkoj tvorevini, umnogome određivalo karakter veze između slovenskog skijanja i nacije, dok su u samostalnoj Hrvatskoj tranzicijski period i postsocijalistički vrijednosni sustav

⁴⁵ Za sličnu ocjenu stanja stvari unutar sociologije sporta vidi Doupona Topić i Coakley (2010: 375, 378).

⁴⁶ Pojmom “periferne nacije” ovdje se ne referira na ekonomsku sferu, nego se on rabi u značenju bliskom već spomenutom pojmu “zakašnjele nacije”, odnosno pojmu “nepovijesne nacije”. Tiče se povijesnog razvitka, a time i političkog statusa nacija Istočne i Srednje Europe, koje se njime općenito mogu obuhvatiti, a ujedno implicira i s time povezano naginjanje tih nacija etničkoj i kulturnoj samoidentifikaciji.

u 2000-ima snažno utjecali na karakter veze između hrvatskog skijanja i nacije. Uz to se i zajednička državna i sportska povijest tih dviju zemalja, koje su kao socijalističke republike kroz velik dio 20. stoljeća, zajedno sa Srbijom, Bosnom i Hercegovinom, Makedonijom, Crnom Gorom te socijalističkim autonomnim pokrajinama Kosovom i Vojvodinom tvorile Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju (1943. – 1991.), mora imati u vidu kao važan faktor povezivanja, ali i razdvajanja njihovih sudbina.

Pozabavit ću se, k tome, znanstvenim i inim tekstovima o skijanju u Hrvatskoj i Sloveniji, s jedne strane kao građom koja se izlaže i komentira, a s druge kao smjernicama za teorijsku refleksiju. Vodeći računa o toj specifičnoj građi naznačit ću koji su smjerovi tumačenja i koji proučavatelji fenomena nacije primjereni da se uspostavi veza između sporta i nacije.

Od kad postoji hrvatsko skijanje?

Već dvadesetak godina skijanje u Hrvatskoj ima zahvalnu publiku i za njega postoji solidan interes, što objašnjava napore pojedinaca ili skupina uložene u prikupljanje materijala i strukturiranje građe, a i istraživačka nastojanja povezana s tim sportom. Unatrag desetak godina pojavile su se publicističke (Birtić 2006; Figenwald 2007; Puljić 2005) i stručne knjige (Cvetnić 2004; Hrvatski zbor učitelja i trenera alpskog skijanja 2009; Matković et al. 2004), međutim znanstveni je doprinos u vidu kulturno-antropološkog, sociološkog ili povijesnog bavljenja skijanjem dosad ipak izostao. Uvid u recentnu domaću društvenoznanstvenu i humanističku produkciju na području sporta pokazuje da se nogometu poklanja puno pažnje, ali da je zanimanja za druge sportove vrlo malo. Skijanje u tom smislu nije izuzetak. No, moguće je, imajući na umu i spomenuto generalno objašnjenje, pronaći dodatan razlog za nepostojanje znanstvenog interesa za skijanje.

Naime, do rezultatskog afirmiranja obitelji Kostelić te njihova stupanja na javnu scenu natjecateljsko skijanje u Hrvatskoj nije imalo osobitu društvenu ni kulturnu važnost, da bi je zatim vrlo brzo steklo zahvaljujući ponajprije senzacionalnim dosegima Janice Kostelić s kraja 1990-ih i osobito u 2000-ima te dobroj popraćenosti istih u medijima. Međutim, kako u Hrvatskoj geografski i klimatski uvjeti nisu odveć naklonjeni skijanju, kako ne postoji (pre)široka baza skijaša rekreativaca ni posebno bogata skijaška tradicija, važnost skijanja otada naovamo manifestirala se prije svega u prepoznavanju, odozgo i odozdo, podobnosti skijanja kao natjecateljskog sporta za povezivanje s *nacionalnim*.⁴⁷ Pritom je posve razumljivo da nepostojanje prirodnih, ali i kulturno-povijesnih resursa koji bi upućivali na sraslost skijanja s hrvatskim podnebljem, određuje karakter tog prepletanja *skijaškog* i *nacionalnog*. Treba doduše priznati da dokumentiranih 110 godina skijanja u Zagrebu i Hrvatskoj (Cvetnić 2004) sugerira da organizirano skijanje u Hrvatskoj itekako postoji i da ima sasvim solidan staž,⁴⁸ ali usporedba sa slovenskim skijanjem koju ću povući u nastavku ipak ukazuje na inferiornost kulturne povijesti hrvatskog skijanja spram one slovenskog.

Odnos između vrhunskog skijanja i nacije samo slijedi otprije postojeću matricu prema kojoj individualni sportovi, ako se uspjesi pojedinaca nadovezuju jedni na druge, pridonose imidžu nacije. Zajedno s onima kolektivnih sportova, koji su dakako u prvom planu, oni tada ispisuju pri/povijest Hrvatske kao "sportske nacije". Iza te pri/povijesti postoje razrađeni mehanizmi

⁴⁷ Istovremeno je ono poslužilo i kao pokretač regionalnog razvoja, konkretno uređenja te afirmacije Sljemena kao Zagrebačke gore, čija je globalna prepoznatljivost postignuta zahvaljujući preuzetoj organizaciji utrke Svjetskog skijaškog kupa 2005. godine, isprva samo u ženskoj, a kasnije i u muškoj konkurenciji. Na taj način Sljeme je u jeku zimske sezone profunkcioniralo i kao atraktivna sportsko-turistička destinacija.

⁴⁸ Za tumačenje i sagledavanje tradicije hrvatskog skijanja u pozitivnom tonu vidi i Matković et al. (2004: 14–15).

utemeljenja nacionalne slave, a najpopularnijim se ispostavilo pozivanje na nerazmjer između (malo)brojnosti populacije u Hrvatskoj i (velikog) broja osvojenih sportskih medalja, odnosno ostvarenih vrhunskih rezultata na svjetskom nivou. Iz usporedbe koja obično zastaje na numeričkim vrijednostima, induktivnim se skokom izvodi zaključak kako su Hrvati u malo kojem području toliko uspješni i prepoznatljivi u svijetu kao što su to u sportu. Dapače, lako je utvrditi prelijevanje te recepture prezentiranja Hrvatske kao sportske nacije iz novinskog i publicističkog u znanstveni diskurs.⁴⁹

Slovensko skijanje kao nacionalni sport

Da je kulturna povijest skijanja u Hrvatskoj (relativno) siromašna, još je lakše ustvrditi načini li se komparacija društvenog statusa alpskog skijanja u Hrvatskoj s onim u Sloveniji. U Sloveniji skijanje ima bitno drukčiji status negoli u Hrvatskoj jer ga se, a tomu je tako bilo i kroz cijelo 20. stoljeće, ne tretira samo kao važnu sportsku aktivnost već i kao kulturnu posebnost te zemlje. U 1980-ima, u razdoblju najzapaženijih natjecateljskih ostvarenja slovenskih skijaša,⁵⁰ skijanje je pridonosilo učvršćivanju slovenske nacije čak i manje u smislu široke međunarodne promidžbe putem sportskih podviga, a više snažeći i naglašavajući osobitu kulturnu tradiciju kao specifikum slovenskog prostora i naroda.

⁴⁹ Vidi npr. Skoko (2004: 285) i Pezo (2010: 145–148).

⁵⁰ Tina Maze bila je pobjednicom Svjetskog skijaškog kupa u sezoni 2012/2013, i to uz rekordan broj prikupljenih bodova. Osvojila je, k tome, na Zimskim olimpijskim igrama u Sočiju 2014. godine zlatne medalje u spustu i veleslalomu, što su bila prva slovenska olimpijska zlata u skijanju. Njezini rezultati svakako zaslužuju posebno mjesto u nekom predstojećem preispisivanju slovenske skijaške povijesti. Pa ipak, s obzirom da je 1980-ih više slovenskih skijašica i skijaša bilo konkurentno u samom svjetskom vrhu no što ih je danas, tretman baš toga razdoblja “zlatnim dobom” slovenskog skijanja ostaje neupitan.

Opisujući kako je isprepletenost kulturnog nasljeđa i sportske promocije, u vidu javnog praćenja prvog velikog nastupa slovenskih skijaša po osamostaljenju države, kulminirala na Zimskim olimpijskim igrama u Albertvilleu (Francuska) 1992. godine, Vlado Kotnik (2009b: 63) ističe da kultura kao garancija nacionalnog preživljavanja i sport kao garancija međunarodne prepoznatljivosti ruku pod ruku konstituiraju novu slovensku tranzicijsku stvarnost. Imajući u vidu kulturološki aspekt fenomena, ne čudi da su slovenska društvena znanost i humanistika posvetili skijanju veliku pažnju, a osobito je u 2000-ima ondje intenzivirano istraživačko zanimanje za domaće skijanje. Medijska i popularno-kulturna artikulacija važnosti skijanja za slovenski nacionalni identitet nametnuli su se pritom posebno interesantima za proučavanje.

Skijanje se u Sloveniji 1980-ih zbog odličnih rezultata domaćih predstavnika isprofiliralo kao “paradni televizijski sport” (Kotnik 2009a), što je dakako bilo blisko povezano s procesima njegove nacionalizacije i spektakularizacije. Ono je, naime, televizijski posredovano i obilježeno kao “nacionalni spektakl” te raspršeno u svakodnevicu ljudi (Kotnik 2009a). Skijanje pritom kroz izravne prijenose nije ušlo samo u slovenske domove, nego i u škole, gdje se prekidala nastava kako bi se pratili važni nastupi Bojana Križaja i Mateje Svet. Važnost događaja djeca su mogla shvatiti promatrajući uzdahe i stiskanje palčeva učitelja, pedagoga, ravnatelja, u čijem su društvu natiskani u učionici s televizorom pratili utrke (Starc 2006b: 6–7). Kolektivna, u spomenutom smislu performativna gledanja televizijskih prijenosa, bilo samih nastupa ili u Sloveniji uprizorenih ceremonijalnih proslava osvajanja medalja slovenskih skijaša, pa i kad su se odvijala u privatnim domovima, u društvu obitelji, prijatelja ili susjeda, uvlačila su pripadnike tako organiziranih publika u imaginiranje šireg nacionalnog kolektiva (Kotnik 2007: 96).

Međutim, televizijski doprinos radu kolektivne “skijaške” memorije u kasnosocijalističkoj Sloveniji tu nipošto ne staje.

Sredinom 1980-ih, u vremenu jačanja slovenskih državotvornih impulsa, u Sloveniji su osmišljene dvije promidžbene akcije koje su naišle na snažan odjek, o čemu je podrobno pisao Gregor Starc (2005b; 2006a; 2006b). Jugoslavenski zimsko-sportski savez, koji je svoje središte imao u Ljubljani, pokrenuo je kampanju *Podarim dobim* kako bi prikupio novac za potrebe jugoslavenskih, a zapravo sve odreda slovenskih skijaša. Prodavane su razglednice, i to samo u Sloveniji, a nagradnu igru sponzorirala su velika slovenska poduzeća. Najbolji su slovenski skijaši i skijašice javno ždrijebali imena sretnih dobitnika, a točni odgovori na pitanja iz povijesti slovenskog skijanja bili su nagrađivani vrlo vrijednim nagradama – npr. kuhinjama, autima, stanovima. Nacionalni predznak i ekskluzivističko obilježje takve bogate lutrije ostavljali su dojam hotimičnog zatiranja jugoslovenstva i socijalističkih vrijednosti.

Makar je zamišljanje nacije preko sportskih heroja opće mjesto susreta (konstruiranog) *nacionalnog i sportskog*, taj je princip zamišljanja u slovenskom primjeru imao snažnu konkurenciju u vidu iskoristivosti (prikazivanja) geografskih resursa zemlje za tu svrhu. Tako je druga kampanja, pod nazivom *Slovenija, moja dežela*, svoj obol homogeniziranju nacionalnih osjećaja dala kroz prezentaciju slovenskih krajolika i kulturne baštine Slovenaca. U televizijskim je spotovima Slovenija prikazana kao prekrasna, mirna zemlja s atributima idiličnog i ruralnog: zemlja zelene prirode, snježnih planina, jednostavnosti, prijateljstva, ljudi zemlje i ljudi sela (Starc 2005b: 68–69; 2006a: 279; 2006b: 18–19).

Logika te kampanje disperzirana je medijskim kanalima konkretnije u područje sporta, gdje se manifestiralo kako to idilična priroda biva podlogom kulturi, a i priroda i kultura sportu. Na slovenskoj su nacionalnoj televiziji, u emisijama koje su prethodile prijenosu međunarodnih skijaških natjecanja u Mariboru i Kranjskoj Gori, iznimne individualne vještine i talent generacije slovenskih skijaša u 1980-ima projicirani preko panoramskog

pogleda u ljepote slovenskih krajeva, uz naglašavanje njihove prirodnosti i izvornosti, čime su te vještine i talent preneseni među široku publiku kao vlasništvo svih Slovenaca (Kotnik 2009a: 199–200).⁵¹ Iako je nepobitno da su planinska kultura slovenstva i njezine različite derivacije snažno utjecali na razvoj slovenskog suvremenog sporta – ponajprije skijanja i skijaških skokova (Šaver 2005: 144),⁵² takva medijska praksa dobar je primjer kako se djelovanjem naturalističke agende skijanje u Sloveniji ciljano utiskuje u nacionalni krajolik (Kotnik 2009b: 56). Takva artikulacija slovenstva ujedno podsjeća kako općenito vrijedi da mitovi, simboli i narativi kao temelji za konstrukciju nacionalnog identiteta ne traže svoj izvor samo u kulturnom kontekstu, nego i u prirodnoj okolini i geografskim uvjetima (Šaver 2005: 24).

Opisan način rada kolektivne memorije, pozivanje na tradiciju, kao i naznačene politike i prakse zamišljanja nacije ipak nisu dostatni da se slovensko skijanje prepozna kao sport čiji su korijeni isprepleteni s korijenima same nacije. Uz uvažavanje antropoloških interpretacija, korisno je stoga obratiti pažnju i na tekstove slovenskih povjesničara skijanja, na njihove uvide u ishodišta tog fenomena, odnosno njihova tumačenja sraslosti skijanja i slovenstva.

Iako slovenski počeci modernog skijanja zahvaljujući liku i djelu prvog tamošnjeg učitelja skijanja Edmunda Čibeja⁵³ sežu

⁵¹ Praksa širokog predstavljanja slovenskih prirodnih ljepota vezanog uz skijanje nastavila se kroz promotivne filmove koji su prethodili prijenosu samih utrka i u 1990-ima, no tad bi prijenos čiji je organizator bila TV SLO preuzimao velik broj televizijskih postaja po svijetu, što je značilo promociju širih razmjera. Vidi i Pušnik (1999: 802–803).

⁵² I skijaški skokovi, baš poput alpskog skijanja, uživaju u Sloveniji status nacionalnog sporta, no oni ga ipak zaslužuju po nešto drukčijim osnovama. Za psihoanalitičko i filozofsko tumačenje takvog statusa skijaških skokova u slovenskoj javnosti vidi Kreft (2011: 83–105).

⁵³ O takvom tumačenju mjesta Edmunda Čibeja u povijesti slovenskog skijanja vidi Guček (1989: 42). Za kompleksnije (pre)ispitivanje Čibejevih dosegaa vidi Batagelj (2009: 141–144).

još u posljednja desetljeća 19. stoljeća, za popularizaciju skijanja na slovenskom prostoru više no itko zaslužni su “drenovci”, neformalna skupina predvođena Rudolfom Badjurom, koja je djelovala u 1920-ima i 1930-ima. Badjura je ostao upamćen po trudu oko iznalaženja dokaza o slovenskom alpskom skijanju kao fenomenu duge i drukčije tradicije u odnosu na nordijsko skijanje.⁵⁴ Za simbiozu je nacionalne i skijaške povijesti Badjura puno učinio potencirajući u svojim člancima i knjigama važnost pisanih izvora o tzv. bloškom starinskom skijanju (Badjura 1924: 13–14).⁵⁵ Između ostalog, citirao je u tu svrhu ulomak utjecajnog djela Janeza Valvasora o Vojvodini Kranjskoj objavljenog 1689. godine.⁵⁶ Valvasor je ondje opisao seljake kako s daščicama privezanima za noge te s dugačkim kolcem u rukama svladavaju snijegom zameten planinski teren u Blokama,⁵⁷ spuštajući se hitro i spretno u zavojima niz padinu.

Taj se opis predmodernog, uporabnog skijanja usjekao i u mnoge kasnije reference na korijene skijaške prakse u Sloveniji, svjedočeći da je ona unutar čitave Srednje Europe najranije postojala upravo na slovenskom prostoru (v. Guček 1989: 11–14; Tauber 1936: 11–12; Ulaga 1947: 16–20). U bloškim je skijama Badjura prepoznavao autohtonu opremu tog područja,⁵⁸ a nastojao je i

⁵⁴ Svetozar Guček se u svojoj knjizi u kojoj Sloveniju predstavlja kao kolijevku srednjeeuropskog skijanja na više mjesta u panegiričkom stilu osvrće na Badjurinu ulogu u promoviranju bloškog starinskog skijanja te njegovom povezivanju s modernim skijanjem u Sloveniji (Guček 1989: 28, 53, 70, 88, 115).

⁵⁵ Vidi i Batagelj (2009: 38–39, 172); Guček (1998: 19–20); Kotnik (2009a: 191); Starc (2006a: 278; 2006b: 12–15).

⁵⁶ U originalu, pisanom na njemačkom jeziku: Valvasor Johann Weichard, *Die Erhe das Herzogthums Crain. Laibach, Nürnberg, 1689*. Slavni opis Čudne hoje po zasneženih hribih nalazi se u 28. poglavlju četvrtje knjige tog djela. Vidi Batagelj (2009: 21); Guček (1998: 18–19).

⁵⁷ Bloke su općina koje se nalazi u pokrajini Notranjskoj, u južnoj Sloveniji, tridesetak kilometara od Ljubljane.

⁵⁸ Uz ovu koju je zagovarao Badjura, postoji i teorija o bloškim skijama kao staroslavenskom naslijeđu. Tu je teoriju, prvenstveno na podlozi filoloških dokaza, zastupao Boris Orel. Vidi Batagelj (2009: 23–26).

dokazati da etimologija riječi “smučanje” upućuje na samosvojnost slovenskog skijaškog vokabulara.⁵⁹ Zahvaljujući njegovom i sličnim entuzijastičkim naporima slovensko je skijanje već prije Drugog svjetskog rata doseglo status nacionalnog sporta, a što će se zatim u 1980-ima uslijed opisane popularizacije vrhunskog, ali i one rekreativnog skijanja, dodatno razvijati u smjeru etničke karakterizacije tog sporta.

Borut Batagelj istražuje kulturnu povijest skijanja u Sloveniji do 1941. godine te već u tim povijesnim okvirima ustanovljava mitološki status bloškoga starinskog skijanja i raspon iskoristivosti te tradicije za potrebe afirmacije skijanja kao “nacionalnog sporta”. U političko-kulturno-propagandnom nakalemljivanju modernog skijanja, kao sportske prakse koju Slovenija upoznaje potkraj 19. stoljeća, na bazu bloške prakse skijanja kao prometo- vanja poznate iz Valvasorovih opisa, Batagelj prepoznaje “izum skijaške tradicije”.⁶⁰ Prateći što se događa s bloškim skijama i bloškom skijaškom tehnikom do Drugog svjetskog rata, on podastire dokaze o odumiranju bloškog starinskog skijanja te upozorava da razvitak skijanja u Sloveniji od bloškoga proto-skijanja do alpskog skijanja kao modernoga sporta svjedoči o povijesnom diskontinuitetu skijaških praksi i da je povijesno potpuno neutemeljeno izgrađivati na bloškoj tradiciji sportski nacionalni identitet (Batagelj 2009: 37–49). Makar se autorov istraživački interes zaustavlja puno prije 1980-ih, on u predgovoru knjige spominje da mu kao pripadniku generacije koja je baš u tom vremenu odrastala uz skijanje nije promaknula povezanost srastanja skijaškog

⁵⁹ Badjurinim pokušajima ustanovljivanja skijaške terminologije kao elementa identifikacije podrobno se bavi Borut Batagelj (2005: 148–149; 2009: 54–60).

⁶⁰ U zaključku svoje opsežne monografije Batagelj se poziva i na Hobsbawmovo određenje pojma “izumljivanje tradicije” (Batagelj 2009: 471–478; usp. Batagelj 2005: 155).

i nacionalnog s onodobnim društveno-povijesnim kontekstom nacionalne emancipacije Slovenaca (Batagelj 2009: 7).⁶¹

Ono čime se on direktno, odnosno intenzivno ne bavi, Gregor Starc, Vlado Kotnik i Boštjan Šaver, sva trojica kao i Batagelj rođeni u 1970-ima, višekratno su interpretirali, uključujući u svoje rasprave i nogomet, sve kako bi jasnije utvrdili diskurzivni princip razdvajanja Slovenaca od Hrvata i Srba. Njihovo polazište je da su međunarodni uspjesi slovenskih skijaša u 1980-ima napajali mit o alpskom skijanju kao slovenskom autentičnom nacionalnom sportu (Kotnik 2009a: 193). Skijanje je za razliku od nogometa koji sa sobom vuče konotacije balkanstva, a time i tude, manje vrijedne prakse,⁶² percipirano karakterističnim za alpsku kulturu slovenstva (Starc 2005b; Šaver 2005: 266). Slovenski je skijaški imaginarij inzistirao na čistoći tog sporta, autohtonosti alpskog skijanja kao prirodne danosti i genetskog dara Slovenaca (Kotnik 2007: 97–98; 2009a: 205).⁶³ Onodobni slovenski nacionalizam nije dopuštao hibridnost te je etnička distinkcija Slovenaca unutar slovenskog javnog prostora hranjena purističkom ideologijom (Starc 2005b: 66–67).

⁶¹ Toj je povezanosti Batagelj poklonio podjednako malo istraživačke pažnje i u svom ranijem radu o problematici mitomanskih uporaba bloškog skijanja. Usporedi Batagelj (2005: 157).

⁶² “Drugim riječima, nogomet je u komunističkom razdoblju slovenstva utjelovljavao pejorativni sport, koji je na stereotipnoj razini bio tijesno povezan s ksenofobičnom konstrukcijom drugorazrednosti jugoslavenstva” (Šaver 2005: 266).

O tome kako se kasnije status nogometa u Sloveniji mijenjao ovisno o (ne) uspjesima slovenske reprezentacije vidi Stanković (2003); Starc (2003: 924; 2005a: 21–22; 2005b: 71–76, 78–86; 2006a: 279–281; 2009).

⁶³ Skijanje je i općenito nerazdvojno povezano s različitim oblicima i pokušajima “autohtonizacije”, čemu u prilog govori i činjenica da je s instance krovnih udruga tog sporta podijeljeno na nordijske i alpske discipline, a što upućuje na pripadnost određenog tipa skijanja određenom geografskom prostoru (Žužek Kres 2009: 151).

Kad su Janica i Ivica Kostelić na pragu 2000-ih svojim rezultatima potkopali mit o Slovencima kao jedinama sposobnima za skijanje od svih jugoslavenskih naroda, njihovi su uspjesi pripisani nečovječnom radu i treninzima⁶⁴ jer je bilo nedopustivo da bi njih dvoje, kao hrvatski skijaši, imali taj sport “u krvi”, tj. u genima. Ujedno je naglašavana činjenica da iza slovenskog skijanja stoje mnoga tijela koja mogu zastupati tijelo nacije, dok se hrvatsko skijanje svodi na dva pojedinačna tijela izložena (a i sklona) ozljedama. Citirana je i izjava Ivica Kostelića u kojoj spominje kako je on zapravo produkt slovenske škole skijanja, budući da je njegov dugogodišnji trener bio Slovenac Vincencij Jovan (Starc 2003: 923).

Sličan medijski šušur, s nešto drukčijim upregnutim argumentima, a i slična međunacionalna suradnja između sportaša i trenera, s u konačnici drukčijim ishodom, zabilježeni su desetak godina kasnije u “slučaju” Jakova Faka, biatlonca koji je nastupajući za Hrvatsku osvojio brončanu medalju na Svjetskom prvenstvu u Južnoj Koreji 2009. godine, a zatim se radi kudikamo boljih trenažnih uvjeta, a i prestižnog statusa tog sporta u Sloveniji, opredijelio za slovensko državljanstvo i nadalje nastupao pod slovenskom zastavom. U Hrvatskoj, naime, nisu postojali elementarni uvjeti za daljnji razvitak njegove karijere, koja se uostalom i dotad razvijala uz potporu slovenskih trenera, kolega, pa i tamošnjeg biatlonskog saveza (usp. Bartoluci i Doupona Topič 2017).

⁶⁴ Još 1992. godine Ante Kostelić najavio je šampionsku karijeru svoje tada 10-godišnje kćeri koja je na natjecanjima za “cicibanski” uzrast u Sloveniji uvjerljivo pobjeđivala svoju konkurenciju, a Slovenci su njezinu superiornost bili skloni protumačiti time što je na godišnjoj razini kudikamo više vremena od drugih skijašica provodila na snijegu, pri čemu su Janičinu pretreniranost držali direktnom posljedicom megalomanskih planova njezinog oca (Figenwald 2007: 8–11).

Ima li slovensko skijanje pupak?

Postoje tri argumenta kojima bi se dalo potkrijepiti primordijalističko-etničko tumačenje fenomena združivanja sporta i nacije u kasnosocijalističkoj Sloveniji.

Prvi među njima je društveno-politički kontekst dezintegracije vrijednosnog sustava socijalizma u Jugoslaviji 1980-ih. Slovenski antropolozi u svojim radovima na temu skijanja nisu propustili uzeti u obzir stanje u jugoslavenskom društvu u vrijeme kasnog socijalizma te se usmjeriti i na etničku komponentu simbioze nacije i sporta u Sloveniji u 1980-ima.

Što se teorijskih uporišta tiče, u tom su se kontekstu ođabrali referirati prvenstveno na Fredrika Bartha, prepoznajući u njegovim tezama podlogu za etničko tumačenje izgradnje slovenske nacije na polju skijanja (v. Pušnik 1999; Starc 2003: 910; 2006a: 276). No, kad se slovenska nacija, a onda i etnija, objasne preko Barthove teorije kao “oblici društvene organizacije kulturnih razlika”, pri čemu su nacionalnost i etničnost promjenjive, procesualne kategorije (Pušnik 1999: 796–797), to se poprilično teško usklađuje s pojmovima autentičnosti i autohtonosti, kako ih određuje Anthony Smith, a koje u interpretaciji slovenskog skijanja kulturni antropolozi također gotovo redovito koriste.

Naime, Barthova je središnja teza da (etnička) grupa mijenja sadržaje svog povijesnog kolektivnog pamćenja, čime se granice nje i ostalih grupa obnavljaju i učvršćuju (Barth 1969). Za njega, kao “rubnog” modernista, “prošlost je dodatak sadašnjosti, odnosno aktualnoj etničkoj ili nacionalnoj politici”, a o trenutačnim odnosima s drugima ovisi što će se iz prošlosti grupe izvući kao značajna pojedinost (Katunarić 2003: 199–200).

Međutim, kao što je već apostrofirano, etnički obilježena modernizacija skijanja u Sloveniji 20. stoljeća, s kulminacijom u kovanju identiteta nacionalnog sporta kroz razliku spram drugih

južnoslavenskih naroda u 1980-ima, upućena je stalno istom glavnom sadržaju povijesne kolektivne memorije – bloškom starinskom skijanju. Ta pak činjenica govori u prilog Smithovoj vizuri da “stalno pozivanje nacionalizma na etnopovijest, na neku autentičnu prošlost naroda nije tek poza ili galantna gesta, nije tek retorika za puk koja prikriva jad njegovih pravih namjera”. Baš naprotiv, “*narodni* je element ključan za projekt modernizacije” (Smith 2003: 45).

Drugi argument u korist primordijalističko-etničkog tumačenja bliskog povezivanja sporta i nacije u kasnosocijalističkoj Sloveniji jest viđenje nacionalnog krajolika kao temeljnog preduvjeta bavljenja skijanjem, ali i označavanja skijanja autohtonim. I antropolozi i povjesničari u svojim radovima o skijanju naglašavaju i komentiraju prirodne predispozicije Slovenije za nacionalnu popularizaciju skijanja: za razvitak skijaških škola, skijaškog turizma, rekreativnog, školskog i obiteljskog skijanja. No, pritom uglavnom propituju popularno-kulturnu dimenziju alpske kulture slovenstva, prokazujući njezine različite institucionalne i(li) diskurzivne mehanizme oblikovanja. Pri razlaganju skijanja kao nacionalnog sporta u Sloveniji uzimaju u obzir mahom (kulturno-)povijesne kriterije, dok im oni prirodno-geografski u manjoj mjeri ulaze u obzor. Geografske predispozicije Slovenije i slovenskog naroda za skijanje mogu se po njima shvatiti kao kroz povijest izgubljeno pa iznova pronađeno blago (Starc 2006b: 13), ali same po sebi, bez kulturne nadgradnje, one nisu presudan oslonac za afirmaciju skijanja kao nacionalnog sporta.

Usuprot njima, upozoravajući da Anthony Smith⁶⁵ u svom ko-
ketiranju s primordijalističkim argumentima drži teritorijalnost,

⁶⁵ Dakako, slovenski se istraživači sporta i nacije samo uklapaju u mnogo širi trend privilegiranja modernističkih tumačenja nacije. John Hargreaves (2005) trudi se pak rehabilitirati Smitha smatrajući da primordijalističko poimanje nacije bolje objašnjava njezinu otpornost spram promjena uvjetovanih globalizacijom sporta no što to čine modernistička tumačenja nacije.

odnosno nacionalni krajolik, bitnim čimbenikom izgradnje nacionalnog identiteta, škotski istraživač sporta Alan Bairner (2009: 224) crpi iz Smithovih teza argumente za svoje teorijsko artikuliranje kategorije nacionalnog sporta. Kao jednu od premisa za etabliranje nekog sporta nacionalnim Bairner apostrofira povezanost istoga s krajolikom. Odvijanje tog sporta u nekom vanjskom okolišu, njegovo igranje i promatranje unutar određenog, nerijetko ruralnog krajolika upisuje i u taj sport, ali i u sam krajolik dodatna značenja, ujedno i omogućujući nova “čitanja” nacije. Naciju, sport i krajolik trebalo bi dakle prepoznati kao međusobno povezane tekstove koji sagledani u cjelini pružaju važne uvide u primordijalno oblikovanje nacionalnog identiteta (Bairner 2009: 223).

Na koncu, treći argument koji podupire primordijalističko-etničko tumačenje združivanja sporta i nacije u kasnosocijalističkoj Sloveniji jest sagledavanje narodne “skijaške” kulture iz 17. stoljeća kao svojevrsnog “pupka” modernog skijanja razvijenog u 20. stoljeću. Puno je vremena prošlo otkad su bloški seljaci na originalan način svladavali snijegom prekrit, težak planinski teren. Valvasor je potkraj 17. stoljeća etnografski otkrio “[k]ako se voze kranjski seljaci po visokim snježnim gorama”,⁶⁶ a ta je njihova praksa naknadno prepoznata kao narodno bogatstvo, što se pak u kontekstu etničkih previranja kasnoga jugoslavenskog socijalizma ispostavilo odlično iskoristivom tradicijom za slovenski nacionalno-skijaški imaginarij. U tih tristotinjak godina utisnuto je pregršt povijesnog i etnografskog materijala, kao i nematerijalnih kulturnih praksi, što omogućava zgušnjavanje simbola u mitove: od uporaba daščica na nogama i kolca u rukama za prometovanje, prvih skijaških zavoja u Srednjoj Europi, preko izložbenog primjerka bloških skija u muzejskom prostoru pa sve do alpskog skijanja kao modernog natjecateljskog sporta

⁶⁶ Naziv odlomka Valvasorovog djela, prema Ulaga (1947: 17).

i Bojana Križaja na Elanovim skijama. Smithovo inzistiranje na etno-simboličkom pupku pomaže nam razumjeti dinamiku slovenskog “skijaškog nacionalizma” počevši od Rudolfa Badjure sve do njegova oživljavanja u 1980-ima. Smith naime smatra kako između predmodernih etnija i modernih nacija postoji “pupčana vrpca” koja je zbog transfera etno-simboličkog sadržaja presudno važna ne samo za shvaćanje rođenja, nego i kasnijeg života nacija (Subotić 2004: 206).

U svakom slučaju, teško je u potpunosti objasniti slovenski “moderni skijaški nacionalizam”, a da se pažnja ne usmjeri i na prošlost i etničke veze, predmoderne identitete i zajednice. Zavodljivo je u tom smislu i Smithovo tumačenje ideje o “upotrebljivoj prošlosti”. Smith napominje kako “[s]a stanovišta ‘modernista’ i instrumentalista, zajednička prošlost čini spremište ili rudnik iz kojeg se može odabrati građa za stvaranje ili konstruisanje nacija” jer “[o]ni polaze od toga da je nacijama potrebna upotrebljiva prošlost i da je ta upotreba u velikoj meri određena potrebama i interesima sadašnje elite” (Smith 1999: 93). No za Smitha “[e]tnička prošlost je upotrebljiva ukoliko se može tvrditi da je autentična na nekoliko nivoa, ukoliko može da inspiriše mase stanovništva i ukoliko je relativno dobro potvrđena”, a “isto toliko je važno i to da je živa u sećanju naroda, da se može otkriti preko predmeta, zapisa i usmene predaje, te da se može preneti preko sistema masovnog, javnog obrazovanja, kao i preko masovnih medija” (Smith 1999: 110). Smith ove teze drži primjenjivima i na zajednice s osiromašenom ili slabo dokumentiranom etno-historijom, sve one na koje se na određen način odnosi Hegelova teorija o “narodima bez povijesti” (Smith 1999: 105), pa se one u tom smislu mogu aplicirati i na slovensku sportsku situaciju.⁶⁷

⁶⁷ Naime, budući da je slovenski narod tek 1991. godine izabrao svoju samostalnu državu, a dotad su kroz povijest Slovenci bili pod raznim suverenima pa i nisu imali prikladnu bazu za razvijanje vlastitog građanskog identiteta, po-

Hrvatsko skijanje kao prinos sportskoj naciji

Kad se slovenski skijaški fenomen u 1980-ima protumači preko ideje pupka kao upotrebljive prošlosti, dodatno upada u oči da hrvatsko skijanje takvog “pupka” i “pupčane vrpce” nema. Ako u Franji Bučaru⁶⁸ i njegovoj ulozi za razvitak modernog skijanja krajem 19. stoljeća hrvatska skijaška povijest još i ima stanoviti pandan ulozi Edmunda Čibeja u slovenskoj skijaškoj povijesti, ipak do pojavljivanja obitelji Kostelić potkraj 20. stoljeća hrvatska skijaška povijest nema figuru usporedivu s onom Rudolfa Badjura.⁶⁹

Budući da je ono još 1990-ih, sve do uspjeha Kostelića, tretirano egzotičnom pojavom i elitističkom rasonodom (Puljić 2005: 11), posve je shvatljivo da kod hrvatskog skijanja u 2000-ima, politički princip poimanja nacije preteže nad etničkim. I iz tih je razloga u hrvatskom slučaju konstruktivističko tumačenje sprege skijaškoga i nacionalnog kudikamo smislenije nego li etno-simboličko.

Ante Kostelić i njegova djeca, Janica i Ivica, ne samo da obilježavaju, nego zapravo i kreiraju suvremeno hrvatsko skijanje, no oni to počinju činiti petnaestak godina nakon Križaja, u vrijeme kad se medalje osvajaju pod hrvatskom zastavom i kad su

stoje dobri argumenti da ih se izvana promatra kroz tu “hegelovsku” prizmu (v. Doupona Topić i Coakley 2010: 378).

⁶⁸ Za više o tome kako je kao “svestrani sportaš” i “promicatelj sporta” Franjo Bučar konkretno pridonio razvoju skijanja u Hrvatskoj vidi primjerice *Hrvatski zbor učitelja i trenera skijanja* (2009: 36–37).

⁶⁹ Evo što potkraj prve polovine 20. stoljeća navodi učitelj skijanja Dragutin Franković: “Možemo slutiti da je (prema Valvazoru) iz Bloka u Sloveniji prešlo našim seljacima u Gorski Kotar odakle je imalo utjecaj na daljnje širenje. Skijanje je kao sport započelo kod nas početkom ovog stoljeća. U zimskom razdoblju godine 1894./95. bio je osnovan u Zagrebu prvi skijaški ogranak u sastavu ‘Zagrebačkog klizačkog društva’. Od toga vremena počelo se skijanje kao sport sve više razvijati. Prvi skijaški tečaj otvoren je 3. II. 1913. u Gorskom Kotaru. Tom prilikom održalo se i jedno neslužbeno natjecanje” (Franković 1945: 9–10).

sportsku povijest Republike Hrvatske već prije skijaša počeli velikim međunarodnim uspjesima oblikovati nogometaši i ruko-metaši. U to vrijeme se i u području sporta “hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu”⁷⁰ uspostavlja spram nekih novih političkih subjekata, a ne više toliko spram nekadašnjih konstitutivnih jugoslavenskih naroda, dakle ne više strogo na etničkoj platformi. Prijetnja nadnacionalnosti, s kojom je suočen hrvatski nacionalni identitet, dolazi dakako od institucije koju tvori rastuće mnoštvo država-nacija – Europske unije.⁷¹

Hrvatsko je osamostaljenje i ono što za njim slijedi tranzicijsko razdoblje, i to (najmanje) u dvostrukom smislu: iz socijalizma se prelazi u kapitalizam, ali istodobno se iz nesamostalnosti unutar jedne socijalističke federacije prelazi u nesamostalnost unutar Europske unije i globalnoga kapitalizma. Dok bi se hrvatska kulturna politika “mogla opisati kao niz reakcija na takvo proturječje i ujedno pokušaj redefiniranja kulturnog identiteta

⁷⁰ Ovdje preuzimam naslov zbornika čiji urednici u njegovu predgovoru ističu raznorodnost priloga u njemu, ali i izdvajaju pristup temi koji te priloge povezuje te, zajedno s temom samom, opravdava njihovo okupljanje u zborničkoj cjelini: “Možda je jedina točka suglasnosti među autorima njihova rezerviranost prema primordijalističkom shvaćanju identiteta, po kojemu ne samo da je naš mi uglavnom isti – s obzirom na opseg kolektivnog identiteta ili zajedničke pripadnosti, sposobnosti međusobnog prepoznavanja i konvergentnih putova u prošlosti i sadašnjosti – nego su slično, tobože već odavno, određeni i naši odnosi s drugima. Ako ništa drugo, globalizacija je, zajedno s približavanjem Hrvatske Europskoj uniji, snažno uzdrmala takva uvjerenja koja su u Hrvatskoj još uvijek rasprostranjena” (Budak i Katunarić 2010: XII).

⁷¹ U svojem tekstu o politici i poetici etnonacionalnih identiteta Zlatko Kramarić i Angelina Banović-Markovska diskutiraju i o budućnosti nacionalne države kao moderne političke forme, nalazeći da “[n]jezino postojanje u općem i heterogenom okviru poslijenacionalnog političkog poretka oslobođenog prinuda nacionalne uniformnosti, otvara pitanje o sudbini koncepta ‘država-nacija’, o njezinoj sadašnjoj krizi, kao i o neizvjesnoj budućnosti toga koncepta, prije svega u kontekstu prevladavajućih procesa globalizacije i mondijalizacije, koji bitno osporavaju svaku ideju stabilnog identiteta: moderni je identitet, u prvome redu, paradigmatičan primjer trajno nestabilnog identiteta!” (Kramarić i Banović-Markovska 2013: 11).

države koja gubi ekonomsku i političku suverenost netom ju je stekla” (Katunarić 2013: 205), sportska politika u Hrvatskoj u svojim istaknutim primjerima (Ivanišević, Kostelić, Vlašić) poprima obiteljski, a ne nacionalni predznak te je, shvatljivo, vođena obiteljskim, a ne nacionalnim prioritetima i ciljevima.

Budući da je Hrvatska nealpska zemlja, sa svega četiri planine, najčešće s malom količinom snijega u zimskim mjesecima i s malim brojem, za vrhunsko skijanje neadekvatnih skijališta, Kostelići ni u geografskoj infrastrukturi, baš kao ni u konstelaciji snaga u hrvatskom sportu, nisu imali primjerene uvjete za svoje šampionske ambicije. Dokumentarni film *Dnevnik pobjednika* (2002), autora Brune Kovačevića i redatelja Rajka Varlaja, i *Gnothi Seauton – Upoznaj samog sebe* (2016), nešto kasniji uradak istog dvojca, u tom smislu također dobro svjedoče da hrvatsko skijanje ima obiteljsku, a ne nacionalnu bazu te da nesvakidašnji rezultati Janice i Ivice ne mogu biti ispričani kao priča s povijesnom jezgrom, nego isključivo kao priča o entuzijazmu, radu i odricanju.

Ta je priča, međutim, s nadodanim primjesama nacionalnoga u hrvatskoj tranzicijskoj stvarnosti bez problema postala bajkom. Kroz figuru Snježne Kraljice – Janice Kostelić, a zatim i sljemenske utrke koja je dobila ime po Jančinom nadimku, u Hrvatskoj je, dakle, u 2000-ima promovirana skijaška bajka koja se samo upisala u već etabliranu ideju male zemlje za velike sportske rezultate i glamurozne priredbe, nacije koja konstantno rađa i stvara svjetske sportske veličine i države koja proizvodi značajne sportske događaje.

Nastupi i govori političara i dužnosnika, medijska prezentacija te naposljetku i sami rituali slavljeničkih dočeka na Trgu bana Jelačića ugradili su nacionalni duh i u okrilje hrvatskog skijanja,⁷² no ono se ipak tim putem nije moglo, a ni trebalo nametnuti kao

⁷² Janica Kostelić je na Zimskim olimpijskim igrama u Salt Lake Cityju 2002. godine osvojila tri zlatne i srebrnu medalju te joj je po povratku u Zagreb na

nacionalni sport, već je posredno dalo svoj doprinos predstavljanju Hrvatske kao “sportske nacije”.

Trgu bana Jelačića priređen veliki doček. Ratko Cvetnić (2004: 228–229) taj doček “čita” kao “državni blagdan”.

Za interpretaciju dočeka Janice Kostelić kao medijskog događaja s paralelnim integrativnim i dezintegrativnim aspektima, događaja koji potiče nacionalnu koheziju, ali istodobno pospješuje regionalna rivalstva, vidi Krajina (2012).

Za razradu s time povezane teze kako se sport tijekom 20. stoljeća razvio u eminentan medijski događaj vidi Kotnik (2011).

Gore: Ante Kostelić i Janica Kostelić, FIS Svjetski kup za skijaše, Snow Queen Trophy, Sljeme, Zagreb, 6. siječnja 2009.

Dolje: Joško Vlašić, Blanka Vlašić i Bojan Marinović, Izbor sportaša godine Sportskih novosti, studio HRT-a, Zagreb, 26. prosinca 2010.

Muška retorika i ženska motorika: očevi i kćeri hrvatskog postsocijalističkog sporta

Eto, otac mi je prije tri dana doživio "iluminaciju" i prezentirao mi je plan za ljeto. Odmah sam vidjela da je to ono pravo. Mnogi misle da je moja snaga u dugim nogama i talentu, no otac je moja najveća prednost. U svijetu je samo 0,00...01 posto takvih.

Blanka Vlašić⁷³

Dakle, koncept sportske nacije počiva u suvremenoj Hrvatskoj na amalgamu kolektivnih i individualnih sportova, a očito je, isto tako, da mu ne pridonose samo sportske, već svoj prilog daju i pojedine obiteljske politike. No, budući da nije riječ jedino o već apostrofiranoj skijaškoj obitelji Kostelić, a i stoga jer je mnogošto bazirano na sportskim postignućima žena, taj domaći fenomen obiteljske jezgre sportskih uspjeha neprijeporno iziskuje i propitivanje spolne i rodne dimenzije.

Obitelj kao jezgra sportskih postignuća

Novija hrvatska sportska povijest ponudila je dosad nekoliko primjera malih obiteljskih sportskih industrija čija se praksa

⁷³ Pero Smolčić, "Blanka Vlašić: Moja najveća prednost je otac Joško", 3. 4. 2010., <https://www.slobodnadalmacija.hr/sport/atletika/clanak/id/94261/blanka-vlasic-moja-najveca-prednost-je-otac-josko>.

stvaranja vrhunskih sportašica u onim medijski najeksponiranijim slučajevima, ocjenjujemo li je kroz sportske rezultate, pokazala vrlo uspješnom. Najvažnija okosnica tih industrija bila je suradnja između oca i kćeri u sklopu trenažnog procesa u određenom sportu, što dakako nije hrvatski novitet na svjetskoj sportskoj pozornici. No, ono što privlači pozornost jest izvedba te suradnje. Radilo se, naime, o urušavanju uvriježenih predodžbi i stereotipa, s jedne strane unutar sportskog polja, a s druge unutar hrvatskog društva.

Pristupajući sportu kao kulturnom fenomenu zahvalnom za analizu rodnih, spolnih, dobrih, ideoloških i drugih razlika te njihovih artikulacija unutar društva i kulture, namjera mi je razmotriti dva slična, međusobno čak i povezana slučaja na način da problematiziram naizgled neproblematične prakse te ponudim specifična tumačenja naizgled beznačajnih fenomena.

Za tako nešto bit će potrebno utvrditi što je to “hrvatski postsocijalistički sport”, ispitati je li takva kvalifikacija sporta uopće održiva; trebat će ujedno elaborirati tko su “očevi i kćeri” tog sporta – pojasniti u kojem se smislu ta sintagma tiče obiteljskih veza, a u kojem upućuje na generacijska, statusna i druga obilježja te na tranzicijski aspekt sporta, ali i društva u cijelosti; k tome, odnos očevi-kćeri, zasnovan dakako i na spolnim i rodinim obilježjima, rasvijetlit ću preko kategorija “muške retorike” i “ženske motorike”, koje također iziskuju da ih se pobliže odredi.

Socijalistički sport(ovi) u Jugoslaviji

Kad se konstatira da je u socijalističkim sistemima poput jugoslavenskog sport bio pod državnom kontrolom i protekcijom te da je bio važnom komponentom sistema socijalističkog samoupravljanja, to se obično dopunjuje napomenom da nisu svi sportovi, a kamoli svi sportaši, uživali ista prava i privilegije. Političke

investicije, a i popratno medijsko tetošenje, bili su usmjereni ponajviše na nogomet, tako da je on bio dobro zaštićen i onda kad sama igra nije “narodu” donosila veselje, nego mu je odnosila novac.⁷⁴ Otaljavanje posla, a i izostanak adekvatnih rezultata, neosporno prisposdobivi fazama “socijalističkog života” tog sportskog lučonoše jugoslavenskog društva, nisu ugrožavali privilegiranu poziciju nogometaša i ostalih posrednika u nogometu, a ni status samog nogometa. Nakon što je profesionalizam u njemu isprva bio javnom tajnom, pomno prikrivan i uspješno pomiren sa socijalizmom kroz diskurzivne mehanizme upozoravanja na duboke svjetonazorske razlike između zapadno-klasičnog i istočno-državnog profesionalizma (usp. Starc 2009: 219–220), nogomet je u Jugoslaviji već od kasnih 1960-ih bio društveno etabliran kao potpuno profesionalna djelatnost. No u kasnom je socijalizmu, pod egidom samoupravljanja, proklamirano namjensko trošenje sredstava u nogometu nerijetko okončavalo malverzacijama i pretvaranjem istih u privatni kapital.

Otprilike istodobno, jedan se drugi sport isticao na drugačiji način. Među kolektivnim sportovima, za socijalistički sistem kudikamo reprezentativnijima od individualnih, košarka je po svojoj uspješnosti zauzimala posebno mjesto. Prema povjesničaru Vjekoslavu Perici, izvanredni rezultati jugoslavenske košarkaške reprezentacije, “institucije stvorene u bivšoj socijalističkoj Jugoslaviji” (Perica 2003: 175), “plodovi su jednog tima, sistema, škole, spoja individualnog i kolektivnog, rada trenera, igrača i menadžera, kulture i ideologije, jedinstva i raznolikosti” (Perica 2003: 172). Tajna se jugoslavenske košarke, prema njemu, nije krila u genetici, jer su mišićavi i gorostasni atlete nastupali za druge, Sovjetski Savez i Sjedinjene Američke Države, nego u školi, a nju stvaraju učitelji, profesori i treneri. Komentirajući pak srozavanje hrvatske košarke od ranih 1990-ih naovamo, koje

⁷⁴ Iz “narod hoće pobjede” slijedi “[d]aj narode pare” (Simonović 1985: 43).

je uslijedilo zbog naprasnog prekida s kontinuitetom uhodane jugoslavenske škole košarke, Perica ustvrđuje da su trofeji s početka plod minulog rada. Prema njegovu mišljenju, “sport stvoren u postsocijalizmu za vrijeme balkanskih ratova devedesetih” (Perica 2003: 173) zapravo i ne postoji.

Veselko Tenžera u svojem kolumnističkom praćenju sporta u Jugoslaviji naglasak pomiče od infrastrukturnog prema mentalitetnim aspektima uspjeha, zapažajući da se košarka pokazala kao škola jedne nove mladosti, odgojene na svjetskim rezultatima, a “da iza toga stoji gotovo fanatični rad, iscrpljujući treninzi, ispitivanje krajnjih granica vlastite ličnosti i hod po žici uspjeha” (Tenžera 1989: 99). U primjerima uspješnih košarkaških izbornika u bivšoj Jugoslaviji, Ranku Žeravici i Mirku Novoselu, prepoznaje drugačije trenerske uloge i politike no u nogometnih trenera (Tenžera 1989: 92), čije funkcioniranje prokazuje kao glavnog krivca za “sve veći prodor racionalnih konstrukcija, taktizerstva i ziheraštva”, koji je “stubokom izmijenio lik klasičnog sportaša” (Tenžera 1989: 163). Tenžera hvali i slavi “poeziju rada”, “umjetnost snage” i “kulturu pobjede” (1989: 110) pa stoga komentira i individualne sportske karijere i podvige – veliča atletičara Luciana Sušnja, stolnotenisača Dragutina Šurbeka, boksača Matu Parlova, nalazeći za sport općenito da je u uvjetima velikih sistema i velike bezličnosti sačuvao mit individue, ostajući osoban i obećavajući nešto u skladu sa snovima (Tenžera 1989: 115–116).

Dok su, ako je vjerovati Peričinom naknadnom pogledu, ujedinjena država, besplatno školovanje i zdravstveno osiguranje, gradovi i sveučilišta, profesori i treneri najbolja moguća podloga za rezultat, Tenžera, premda također zasijeca u društveno-sportske, a i kulturne odnose unutar jugoslavenskog socijalističkog sistema, više apostrofira individualnu i kolektivnu psihologiju, koliko sporta toliko i društva. To je vjerojatno najbolje predočeno njegovim tumačenjem krize jugoslavenskog sporta tvrdnjom da je “dinamika rezultata zamijenjena filozofijom izgovora” (Tenžera 1989: 178).

Hrvatski postsocijalistički sport

Uvažimo li pri tumačenju stanja hrvatskog postsocijalističkog nogometa prethodno apostrofirani, nazovimo ga psihologizirajući tip eksplikacije, možemo u tom nogometu možda (i samo uvjetno) prepoznati “homo postcommuniticusa” (Biro 2006), koji je zadojen nagrađivanim neradom navikao samo dobivati, ne i zarađivati (Biro 2006: 16). Tada bismo, valjda, i preostatke egalitarističkih navika iz prošlog sistema, hedonističko nastojanje da se ima isto iako se ne ulaže isto (Biro 2006: 24), a što se bez većih problema dade razabrati u pojedinim sportskim strukturama i kolektivima u Hrvatskoj, mogli shvatiti kao nešto što ometa usvajanje novih vrijednosti i koči razvitak sporta u cjelini.

Prokazivanje strukturnih grijeha kulminiralo bi zaključkom da tek posvemašnja besparica koja pogada hrvatski (klupski) nogomet posljednjih godina propisno uzdrjava dugo vremena uščuvan kljentalistički obrazac, preuzet iz socijalističkog modela funkcioniranja sporta u bivšoj državi. Uz taj bi se zaključak ipak moralo respektirati i uvid da su neki sportski klubovi, kao i neki sportski događaji u Hrvatskoj, preciznije u Zagrebu, još dugo vremena odlično živjeli (i) od tuđeg novca, koji u ovom novom kontekstu pritječe dobrim dijelom iz gradskog proračuna.⁷⁵

Lako bismo, međutim, pri takvoj analizi hrvatske nogometne (post)tranzicijske stvarnosti upali u zamku pa “zasjeli na tezu o socijalističkom mentalitetu kao neotuđivom totalitarističkom preostatku/nedostatku koji muti vodu ideje i prakse općega napredovanja” (Prica 2007: 33). Problem je u tome što usredotočenje na neiskorijenjeni, ozloglašeni socijalistički mentalitet u

⁷⁵ GNK Dinamo i skijaške utrke na Sljemenu pod nazivom *Snježna kraljica* i *Snježni kralj* prvi padaju na pamet. Za njihovu opstojnost zaslužan kljentalistički obrazac funkcioniranja najplastičnije se može opisati metaforama kao što su: “biti pupčanom vrpcom zakačen o izvor dobrobiti” ili “visjeti o sisi” (Biro 2006: 25).

hrvatskom sportu ne ostavlja dovoljno prostora da se uoči drugu, ne manju nevolju tog sporta, a to su poražavajuće posljedice “podivljalog kapitalizma”. Profesionalni sport nekako podrazumijeva “odnose egzistencijalne konkurencije na svim nivoima” (Simonović 1985: 51), što ga zapravo i predisponira za funkcioniranje po kapitalističkim principima, ali zlosretna kohabitacija *poduzetničkog i političkog kapitalizma* u hrvatskom primjeru (usp. Županov 2002: 52–99) pruža dobru priliku za razgradnju pravolinijske marksističke kritike kakvu Ljubodrag Simonović (1985) nudi u svojoj analizi fenomena profesionalizacije jugoslavenskog socijalističkog sporta.

Nije dakako u postsocijalističkoj Hrvatskoj sav sport sve vrijeme obilježen (jedino) spomenutom kohabitacijom. U ratno doba početkom 1990-ih, kad je oformljena nova država, a nacionalistička retorika istisnula je onu socijalističku iz javnog prostora, potrebe i ciljevi kolektiva, u obličju nacionalne kohezije, bili su u prvom planu. Neskriveni je individualizam, u smislu autističnog odabiranja ili, još gore, javnog isticanja vlastitog životnog puta, u tom vremenu bio krajnje nepopularan. U skladu s time, individualni sportovi baš i nisu mogli biti konkurentni kolektivnima po emocijama koje su izazivali i medijskoj pažnji koju su zasluživali, iako je bilo pojedinaca poput Gorana Ivaniševića koji su zahvaljujući svojim uspjesima i imidžu doživljavani kao sportski ambasadori Hrvatske u svijetu.

Iz tog se vremena u kolektivnu memoriju urezalo zakućavanje Franje Arapovića⁷⁶ popraćeno uzvikom Slavka Cvitkovića, televizijskog komentatora zaduženog za košarku – “Spusti se, Franjo” – a trebalo je otada proći desetak godina da šira javnost uopće osvijesti kako u Hrvatskoj netko skija i skače u vis, da dozna za onda započete šampionske projekte, a u sklopu njih i

⁷⁶ Tim je košem hrvatska reprezentacija došla u rezultatsku prednost protiv reprezentacije SAD-a, jedinog pravog, autentičnog *Dream Team*a, u finalu Olimpijskih igara u Barceloni 1992. godine.

za po mnogočemu netipične trenažne procese Ante Kostelića i Joška Vlašića s njihovim tada ni deset godina starim kćerima. Po osamostaljenju, kad je Hrvatska praktički zakoračila u još nedefinirani postsocijalizam, nove su generacije hrvatskih sportaša tek trebale stasati. Reflektori su bili usmjereni negdje drugdje, prema nogometašima, potom i rukometašima, a ne u dvije anonimne djevojčice, Janicu i Blanku.

Pa ipak, hrvatski bi sport danas vjerojatno bio siromašniji za dvije impresivne sportske karijere i s njima povezane bogate biografije da su Ante Kostelić i Joško Vlašić svoje ambicije i vizije usmjerili na kolektivno dobro, da nisu bili zanesenjaci i “radoholičari”. Njihov je rad u sportu već u socijalističkom društvenom sistemu davao određenog ploda, ali nešto važno je svemu tome nedostajalo – nisu još bili očevi! Zato je tek njihovo sportsko djelovanje u Republici Hrvatskoj – započeto u svojevrsnom zijevu između odumirućeg socijalizma i predstojeće privatizacije, katalizatora divljeg kapitalizma, u razdoblju izgradnje/osvješćivanja samostalne države – moglo biti kvalitetno primijećeno i adekvatno vrednovano.

Ali tek naknadno, kad su kćeri narasle, makar ne još i odrasle, te su dospjele do prvih trofeja u seniorskoj konkurenciji. Janica Kostelić u skijanju, koje je tretirano kao “sportska egzotika i elitistička razonoda u državi koja je grcala u ratnim strahotama početka devedesetih” (Puljić 2005: 11), a Blanka Vlašić u atletici, tada, baš kao i u bivšoj državi, toj još “strahovito zapuštenoj gramatici sporta” (Tenžera 1989: 13), prepuštenoj sporadičnim bljeskovima pojedinaca.

Očevi i kćeri hrvatskog postsocijalističkog sporta

Moj je fokus, dakle, na dvjema sportašicama, skijašici i skakačici u vis, koje pripadaju najužem svjetskom vrhu u svojim sportovima,

a objema su očevi ujedno i treneri.⁷⁷ U slučajevima Kostelića i Vlašića, budući da su u Anti, odnosno Jošku ujedinjene osobe oca i trenera, za vrhunski sport optimalna “trokutna” veza između roditelja, djeteta i trenera (usp. Tušak et al. 2003: 80–86) nije ostvarena. Usklađivanje roditeljskih zahtjeva spram djeteta i trenerskih zahtjeva spram sportaša/ice ovdje se umjesto kroz trokutnu odvijalo kroz linearnu komunikaciju, dakle između dvije osobe. Makar ni kod Kostelića, gdje je otac Ante neko vrijeme uz Janicu trenirao i svog sina, a Janičinog brata, Ivicu, ni kod Vlašića, gdje je osim oca Joška, dugi niz godina Brankin trener bio i Bojan Marinović, situacija nije “bez trećega”, ostaje činjenica da su u oba primjera otac i trener jedna te ista osoba. Pri takvom stanju stvari uobičajen je stanovit stupanj kolizije, kao i izostanak kritičke distance. Osim toga, može se očekivati i da će doći do prijanjanja trenerske (sportske) ideologije uz očinsku (roditeljsku) ideologiju.

Nesumnjivo, važan preduvjet za dosezanje vrhunskih sportskih rezultata kod Janice i Blanke bilo je prihvaćanje sportskih i životnih filozofija njihovih očeva, pristajanje na njihova trenerska i roditeljska očekivanja. Način na koji su obje provele svoje djetinjstvo i mladenaštvo, o čemu postoje brojna svjedočanstva, kao i njihovi vlastiti iskazi (usp. Birtić 2006; Bobanović 2009; Figenwald 2007; Puljić 2005; Vlašić 2005) upućuje na to da su Ante Kostelić i Joško Vlašić kod svojeg očinstva pri sportu bili izrazito ciljno odnosno rezultatski orijentirani. Obojica prema tome spadaju u tip očeva koji dijeli “ortodoksne” maskuline vrijednosti poput preuzimanja rizika, spremnosti na podnošenje boli i

⁷⁷ U hrvatskom su sportu slični, razvikani slučajevi sportskih suradnji roditelja i djeteta postojali u odbojci (Barbara i Ivica Jelić) i nogometu (Niko i Zlatko Kranjčar), no osim što je u kontekstu ove teme uputno razlikovati individualne i kolektivne sportove, u slučaju prvo dvoje ne postoji dostatno izražena muška retorika, makar je otac bio i trener i izbornik, a kod druge dvojice izostaje ženska motorika jer se radi o ocu i sinu. Iz tih razloga neću se njima baviti.

ozljeda te kompetitivnosti. Određena istraživanja pokazuju da “očinstvo kroz sport” najbolje funkcionira kad očevi uspiju izbalansirati takav tip očinstva s oprečnim, brižnim tipom, karakterističnim za “uključujući” maskulinitet koji konotira ekspresivnost i ohrabrivanje. No, “očinstvo pri sportu” koje su prakticirali, a na neki način i promovirali Ante i Joško, ipak je nešto posve drugo od “očinstva kroz sport”, koje je logičnije istraživati na uzorku očeva koji prate, a ne na onim očevima koji osmišljavaju i provode sportski razvoj svog djeteta. Uostalom, “očinstvo kroz sport” je puno češće te je utoliko već i etablirano kao tema psiholoških promišljanja (usp. Gottzen i Kremer-Sadlik 2012).

Činjenica da se kod Janice i Ante Kostelića te kod Blanke i Joška Vlašića radi o odnosu očeva i kćeri, a istodobno i o odnosu muških trenera i sportašica, upućuje na dodatne, specifične probleme s psihološkog stajališta.⁷⁸ O teškoći identificiranja ženskog djeteta s ocem svjedoče i riječi Blanke Vlašić: “Sjećam se da sam u vrijeme intenzivnog puberteta stalno ponavljala da neću biti kao moj tata; neću se stalno brinuti niti u trenucima tišine odlutati u svoj svijet problema; neću imati bore, neću se ljutiti na sebe niti biti kritična prema drugima, ali to sve sada jesam – iz dana u dan sve sličnija svom ocu” (Vlašić 2005: 91).

Sudeći po popularno-psihološkoj literaturi, i kao sportske trenerice i kao roditeljice žene slove za empatičnije, pristupačnije, “mekše” od muškaraca, dok se muškarce u pravilu drži dominantnijima, odlučnijima i autoritativnijima. Prema Susan Sharpe (1994: 31) te bi se karakterne razlike među njima trebale

⁷⁸ Interesantno je, s obzirom na to, spomenuti da psihologija odnosa sportaša i njihovih trenera, kad je o muškarcima riječ, kao bitne ustanovljava kategorije “modela ponašanja” i “surogat-očinstva”: “Treneri su važni učitelji i muški modeli ponašanja u životima mladića. Mnogi mladi sportaši provode više vremena sa svojim trenerima nego sa svojim očevima. Treneri i igrači katkad razvijaju vezu koja može potrajati mnogo godina nakon njihove suradnje. Treneri često djeluju kao surogat-očevi, oblikujući verziju muževnosti za mladiće koji od njih očekuju vođenje i ustroj” (Katz 1996: 103).

ispostaviti kao prednost majki na području roditeljstva, a prednost očeva na području sporta i trenerstva.

Kod Kostelića i Vlašića se, međutim, poklopilo da kćeri gotovo u potpunosti slijede ideje, zamisli i zahtjeve svojih očeva-trenera. No, istovremeno dok su svoje očeve-trenere kao dvovrsne autoritete iznimno poštovala te se u velikoj mjeri pokoravale njihovim planovima, kao i radnim i životnim principima, na određen su način, a posve razumljivo, Blanka, odnosno Janica bile bliže svojim majkama, Veneri, odnosno Marici.⁷⁹ Dok je Blanka postajala sve sličnija ocu protiv svoje volje, Janica se nikako nije mogla zamisliti u ulozi svog oca i već na počecima svoje sportske karijere znala je da se nikad i nikako neće baviti trenerskim poslom po njezinu svršetku (Puljić 2005: 140).

Kao što je već natuknuto, sportska i ina javnost u Hrvatskoj dobro su upoznati s time da su Ante Kostelić i Joško Vlašić, kao bivši sportaši, dugogodišnji sportski djelatnici i treneri po struci,⁸⁰ osmislili sportski razvoj svojih kćeri još od najranijeg djetinjstva. Pomno planirani projekti koji oblikuju odgoj i socijalizaciju njihove djece ne zaustavljaju se u svojim ciljevima, dakako, na rekreativnom bavljenju sportom, već se radi o nakani stvaranja vrhunskih sportašica, svjetskih šampionki. To neminovno

⁷⁹ Obje su majke inače, kao nekadašnje sportašice, figurirale kao izuzetna potpora ne samo kćerima (djeci), nego i muževima te su zapravo kogač zamašnjak "obiteljskih sportskih industrija". Za intenciju ove rasprave da unutar posebnih zadanih okvira propita i općenite muško-ženske odnose u sportu, znakovit je podatak da obje majke imaju reputaciju čuvarica doma i vrsnih kuharica, pri čemu je Janičina majka Marica katkad putovala s obitelji na skijaška natjecanja, gdje je u iznajmljenim apartmanima nastojala simulirati "domaću" atmosferu i uvjete (usp. Birtić 2006; Bobanović 2009).

⁸⁰ Ante Kostelić sâm je bio rukometaš, a zatim rukometni trener, koji se okušao i u treniranju ženskih ekipa, da bi naposljetku radi svoje djece postao skijaškim trenerom (usp. Birtić 2006). Joško Vlašić bavio se aktivno atletikom, postižući vrhunske rezultate u desetoboju, a karijeru u sportu nastavio je kao trener atletičara, tenisača i košarkaša, afirmiran prije svega kao stručnjak za kondicijsku pripremu. Na koncu se radi Blanke profilirao kao trener u atletici (usp. Bobanović 2009).

obuhvaća i razvijanje određenih ljudskih kvaliteta kod Janice, odnosno kod Blanke, pa bismo Antu i Joška s punim pravom mogli okarakterizirati ideolozima sportskih karijera, ali i životnih putanja njihove vlastite djece. Obojicu neosporno odlikuju bogatstvo ideja, kreativnost, vizionarstvo, ali i ambicioznost.⁸¹

Rod i motorika u sportu

Povijest (ženskog) sporta svjedoči o tome da je u različitim vremenima i na različite načine sudjelovanje, a onda i djelovanje žena u sportu bilo ograničenog karaktera (usp. Doupona Topič 2004: 28–40). Takav razvoj situacije, razumije se, bio je i jest neodvojiv od uvriježenog poimanja sporta kao svojevrsnog bastiona muškosti, poimanja sazdanog na različitim, ali u njihovoj ukupnosti kulturalno čvrsto usidrenim argumentima. Naposljetku, kako je to u svojoj modernoj eri oduvijek i bio, sport je i dan danas temeljen na binarnoj podjeli spola, pri čemu muška hegemonija stimulira u sportskom polju rašireno, “zdravorazumsko” gledište kako je upravo muški sport onaj pravi.

Tom binarnom podjelom potaknut, moment usporedbe spolova ispostavlja se kao do danas neuklonjen kamen spoticanja u borbi za ženska prava i žensku poziciju u sportu. Nepravedna i nepotrebna usporedba spolova zapravo je zasnovana ne samo na binarnoj podjeli, nego na pretpostavljenoj “opozicionoj binarnosti”, vjerovanju da su muškarci i žene bezuvjetno različiti. Pravo stanje stvari u sportu, “kontinuum razlika” među samim muškarcima, među samim ženama, a onda i najvažnije – skupno promatrano među objema kategorijama, bilo bi svakako lakše

⁸¹ O razini te ambicioznosti najbolje govori podatak iz Janičine biografije da je Ante Kostelić svojeg starijeg sina Ivicu odgajao tako da je ovaj “u konačnici trebao savršeno skijati, ali i govoriti i pisati na nekoliko stranih jezika, čitati sve što mu je došlo pod ruku i biti oličenje čvrstine i odlučnosti” (Puljić 2005: 11).

primijetiti da se sportaši i sportašice u praksi ne natječu gotovo uvijek međusobno odvojeni (Messner 2002: 143).

I u najnovije vrijeme, kad se status žena u sportu znatno poboljšao⁸² i kad je evidentno sve veće zanimanje struke za pitanja ženskog sudjelovanja u sportu, teško je previdjeti da rodnu neravnopravnost u sportu i dalje na neki način katalizira biološki, genetski i psihološki protumačena spolna nejednakost. Premda konstrukcija rodne i spolne razlike nadilazi problem biološke determiniranosti muškaraca i žena općenito, a konkretno njihovih motoričkih sposobnosti i fizičkih predispozicija za sport i tjelesne aktivnosti, u sportu sveprisutan naglasak na momentu tjelesnog i fizičkog uvijek iznova potencira upravo te aspekte (usp. Woodward 2012: 54–55).

Naime, sport je prožet ideologijom tjelesnosti, koju podjednako propagiraju institucionalne strukture i diskursi. To znači da on pruža izuzetnu priliku za manipulacije kroz naturalizaciju kulture. “Trčati brže, skakati više, bacati dalje može biti *videno* – ne interpretirano. ‘Prirodno’ je jedan od temelja ideologije zbog svoje očite autonomije u odnosu na ‘pristranu’ interpretaciju” (Willis 1982: 117). Otuda u sportu dominacija maskuliniteta, utemeljena upravo u utjelovljenju odnosno u “biološkoj prirodi”, što ju čini samorazumljivom. Tu je na djelu, dakle, “somatizacija društvenih odnosa dominacije” (usp. Bourdieu 2001: 22–23).

Fenomenološki doprinos proučavanju sporta mimo postojećih, popularnih ideologizacija tog područja i u tom području počiva na proučavanju utjecaja svijesti pojedinih sportaša na njihovu tjelesnu izvedbu te omogućuje interesantno polazište za raspravu o rodu i motorici. Feministička nadogradnja

⁸² S jedne strane, ovakve ocjene upadaju u zamku liberalnog feminizma i njemu svojstvene retorike “jednakosti mogućnosti”, pretpostavljajući kvantitativne aspekte problematike kvalitativnima (usp. Hargreaves 2003: 26–29), ali ih je, s druge strane, teško u potpunosti pobiti.

fenomenološkog ukazivanja na nerazlučivost uma i tijela u okviru sportske izvedbe na terenu upućuje na to da očigledne razlike u muškim i ženskim tjelesnim pokretima ne proizlaze iz spola, biologije i prirode.

Prema feminističkim argumentima, u patrijarhalnim su društvima, gdje se na žensku autonomiju i samopouzdanje apriorno gleda sumnjičavo, odgoj i socijalizacija odgovorni za razlike u muškoj i ženskoj upotrebi tijela. Autonomija i kreativnost, kvalitete dopuštane muškarcima, ženama su uskraćivane.⁸³ Suzdržanost žena u upotrebi njihovih tjelesnih kapaciteta posljedica je toga kako ih društvo tretira od najmlađe dobi. “Žene su u djetinjstvu poticane da se ponašaju ‘damski’, da drže noge skupljene i ne koriste ‘muške’ kretnje poput hodanja krupnim koracima. Takve su tjelesne dispozicije naučene i stečene, a ne neizbježne i urođene” (Hughson et al. 2005: 151).

Baveći se individualnim sportovima – skijanjem, odnosno atletikom – Janica Kostelić i Blanka Vlašić postizale su izuzetne rezultate u svjetskoj konkurenciji. Njihovi sportski dosezi iziskivali su od njih vrhunsku motoričku izvedbu, koja je, na temelju prethodno iznesenih feminističkih vizura, dvojakog porijekla. One su se zasigurno morale roditi s nekim tjelesnim i motoričkim sposobnostima koje su onda nadograđivane kroz trenažni proces, ali i kroz odgoj i socijalizaciju. Iz potonjeg bi trebala proistći njihova “ženska motorika” sa svojim pretpostavljivim deficitima u odnosu na mušku, no tomu baš i nije tako.

Njihova motorika jest ženska, u smislu njihove pripadnosti ženskom spolu i rodu, ali definitivno iznevjerava društvena očekivanja. Janica Kostelić je po tom pitanju posebno zanimljiva jer

⁸³ To kod ta dva spola primjerice rezultira međusobno nejednakom upotrebom prostornih resursa u pojedinim sportovima. Tako u odbojci žene loptu najčešće čekaju na jednom mjestu, ne skaćući na nju niti trčeći prema njoj, a muškarci je pokušavaju dohvatiti u pokretu (Hughson et al. 2005: 151).

je njezin stariji brat također vrhunski skijaš. Njoj su djetinjstvo obilježile brojne tjelesne aktivnosti, uglavnom vezane za snijeg⁸⁴ jer je njezin otac Ante nju i brata Ivicu već kao malu djecu vodio na skijališta. Janica nije slučajno neprekidno bila uz svog starijeg brata, izložena “muškim treninzima”. Ante Kostelić se, naime, hvalio prijateljima i poznanicima Janičinim atletskim sposobnostima, spominjući koliko trči na 60 metara, skače u dalj, koliko je brza, kakav joj je odraz (Birtić 2006: 109). Tako je i ona bila u prilici, uz ostalo i zahvaljujući obiteljskom okružju te sportskoj filozofiji svog oca, postepeno razvijati svoje tjelesne sposobnosti i motoričke kapacitete.

Blanka pak ima mlađu braću, koja su se puno vremena nakon nje ozbiljnije uključila u sport,⁸⁵ no ni ona nije u ranom djetinjstvu bila bez muških modela u blizini. Otac ju je kao malu vodio na stadion da gleda kako pod njegovim nadzorom treniraju atletičari i tenisači, što se pokazalo tek pripremom za ono što će uslijediti. “Blanka je od ranog djetinjstva pokazivala veliku motoričku nadarenost [...] S lakoćom je usvajala nove pokrete, iznenađivala izvanrednom koordinacijom i brzinom neuobičajenom za njezinu natprosječnu tjelesnu visinu i mršavost” (Vlašić 2005: 8). Ona je, prema riječima njezinog oca Joška, imala tu sreću da je odrastala u obitelji okrenutoj sportu, od najranije životne dobi prihvaćajući takav životni stil i navike koji će joj usaditi volju za

⁸⁴ Važno je napomenuti: ne i isključivo! Dok su živjeli u stanu od četrdesetak kvadratnih metara u kući u Medvedgradskoj, Janica i Ivica čitav su dan trenirali u malenom dvorištu te kuće – dizali utege, radili zgibove, igrali hokej s teniskom lopticom, glavomet i slično (Birtić 2006: 74). Kostelići su na Mljetu imali svoju ljetnu bazu za treninge, gdje su trčali, plivali, vozili bicikl te skakali s 24 metra visoke stijene u more (Figenwald 2007).

⁸⁵ Dok je Blanka bila na vrhuncu karijere, njezina su braća široj javnosti bila praktički anonimna, no s vremenom se i to donekle promijenilo, jer je unatrag nekoliko godina stasao Blankin brat Nikola te je 2017. godine kao vrhunski nogometaš s nepunih dvadeset godina ostvario financijski lukrativan transfer iz Hajduka u Everton.

igrom i želju za pobjedom. Već sa sedam godina započela je s organiziranim treningom, u kojem su prevladavali atletske sadržaji.

Dakle, oba hrvatska sportska primjera samo do određene mjere potvrđuju na fenomenološkim uvidima sazdana feministička promišljanja odnosa roda i motorike. Ona se ipak svojom posebnosti opiru matrici odnosa društva, muškaraca, okoline i obitelji prema ženama i njihovim motoričkim mogućnostima i sportskim nastojanjima. No ne i posve i do kraja, a tu opet presudnu ulogu igraju očevi sportašica, koji su ujedno i njihovi treneri te na neki način tvorci njihovih karijera, koji svojom "muškom retorikom" uokviruju njihovu "žensku motoriku".

Rod i retorika u sportu

Kad u patrijarhalnim sredinama sportašicama uspjeh biva medijski priznat, slavi ih se i hvali, priređuju im se dočeci, kao što se to u Hrvatskoj dogodilo s Janicom Kostelić i Blankom Vlašić, koje su po tome krajnji primjer ženskog iskoračivanja iz privatne u javnu sferu, valja očekivati da negdje iza kulisa, no ne i u sjeni, stoji muškarac. Jasno je da je u oba slučaja klasični stereotip dobrano narušen jer ne postoji muškarac-sportaš-heroj u prvom planu, kome bi onda žena-pratilja-njegovateljica-domaćica bila podrškom, nego su dvije žene preuzele "muške motoričke kvalitete", a s time nužno i dio slave. Takva je situacija, međutim, prouzročila hijerarhijski obrat – motorika u sportu prepušta pijedestal retorici.

Muški se akteri pritom pojavljuju u naizgled neočekivanoj poziciji – Ante i Joško nastupaju kao očevi-treneri-ideolozi svojih kćeri-sportašica-šampionki Janice i Blanke. Kao takvi se obojica ispostavljaju medijima dostupniji, pa čak i interesantniji nego njih dvije, daju brojne intervjue i koriste priliku iznositi vlastite životne poglede i preokupacije. Maskulinitet se tako najbolje reproducira,

jer on je “društveno ustaljena praksa koja se upražnjava i održava kulturno i individualno preko i u terminima unaprijed postavljene retoričke argumentacije” (Tomić i Spasić 2010: 107).

Nije nipošto slučajno da su u tročlanoj konfiguraciji otac-trener-ideolog sve karike predisponirane za muškarca. Ženama se, i nakon što kao aktivne protagonistice sportskih natjecanja dokažu svoje vrhunske kvalitete, još uvijek vrlo teško dokopati trenerske pozicije u sportu, a kamoli kakve upravljačke pozicije.

Žene se u sport uključuju na dvije razine: kao sportašice i kao trenerke. S vidika sportašica žene nemaju većih teškoća. Društveno su prihvaćene, jer su u toj ulozi još uvijek pod nadzorom muških. Žene koje se žele uključiti u sport kao trenerke, susreću se s brojnim zaprekama, koje možemo svrstati u sljedeće skupine: problemi socijalnog aspekta, problemi ekonomskog aspekta, problemi pravnog aspekta, problemi institucionalnog aspekta, problemi organizacijskog aspekta i problemi individualnog aspekta (Doupona Topič 2004: 52–53).

Manjak samopouzdanja i odlučnosti da bi se prihvatile trenerskog poziva, koji odlikuje stanje duha mnogih vrhunskih sportašica po okončanju njihovih karijera, izravna je posljedica objektivnih poteškoća koje ženama u sportu stoje na putu. U Hrvatskoj je dulje vrijeme bio primjetan nedostatak vrhunskih sportašica i školovanih žena na trenerskim i upravljačkim pozicijama, o čemu se u jednom momentu čak počelo govoriti i pisati (usp. Borko 2007; Gracin i Arlavi 2007; Gruden Paliković 2007). Pa ipak, to je tek mali korak prema ozbiljnijem institucionalnom djelovanju po tom pitanju.⁸⁶

⁸⁶ Svojim je izlaganjima na međunarodnom seminaru “Športašica: od rezultata do karijere u športu” na taj problem upozorilo više sudionica, a bivša vrhunska taekwondoistica Nataša Vezmar potkrijepila je stanje stvari primjerima: “Što danas radi Đurđica Bjedov, zašto je Janica Kostelić otvorila kozmetički salon umjesto škole skijanja, gdje je Barbara Jelić, Miet Filipović i cijela jedna generacija uspješnih i educiranih taekwondoistica? Da li je moguće da su sve

Vulgarnom komparacijom iskazano, kao što trener vodi sportašicu, tako i otac vodi kćer, a i patrijarhalni muškarac nadzire ženu.⁸⁷ Sve je to ujedinjeno u odnosima između Joška i Blanke Vlašić odnosno Ante i Janice Kostelić. Trenerska i očinska uloga pospješena je kod Joška i Ante (samo) pripisanim pozicijama ideologa sportskih karijera njihovih kćeri, u krajnjoj liniji čak i tvorca tih kćeri kao osoba, sportašica i šampionki. I ideolog i tvorac, kao sve naprednije instance u sad već na četiri stupnja proširenoj gradaciji, otac-trener-ideolog-tvorac, obavljaju funkcije vođenja i nadziranja. S time da tu više nije riječ samo o upravljanju nad njihovim kćerima, već se taj nadzor proteže i na medijski prostor, kreaciju sportske politike u njihovim matičnim sportovima, pa i na šire javno mnijenje. Recept je iskušan i jednostavan: dok je “ženska motorika” na visini zadatka, “muška retorika” drži stvari pod kontrolom. I “ona” i “on” se pritom pretvaraju u “mi”, sa zajedničkim ciljevima – nadmetanjima s visinama i štopericom, ali i zajedničkim preprekama i protivnicima na putu – medijima, lošim skijama, neadekvatnim dvoranama, Slovincima, Austrijancima, Ruskinjama...

Vladavina muškaraca ili patrijarhat?

Usredotočiti se pri sagledavanju fenomena hrvatskog sporta nakon socijalizma na Kosteliće i Vlašiće bez uzimanja u obzir

one, i mnoge druge, jednostavno odlučile povući se u potpunosti iz sporta i pospremiti dio svog života u staru škrinju, ili su otišle iz nekog sasvim drugog razloga?” (Vezmar Novak 2007: 79).

⁸⁷ Uporabom pojma “vodi” u ovoj rečenici priklanjam se pojmu “leadership”, kako ga prevodi i tumači Jasna Višnjević, članica nekadašnje Komisije za skrb o ženama u sportu, koja je 2015. godine promijenila naziv u Komisiju za ravnopravnost spolova u sportu (u sklopu Hrvatskog olimpijskog odbora), u tekstu s tezom kako su žene, usuprot stereotipu, efikasni lideri, što bi i u sportu trebalo doći do izražaja. Ona “leadership” shvaća kao vodstvo, vođenje koje podrazumijeva da postoji neki proces (utjecaja), neki lider koji taj proces vodi i sljedbenik koji je vođen (Višnjević 2007: 69).

popratnog, šireg konteksta, značilo bi propustiti priliku za kompleksniju analizu rodnih i generacijskih parametara hrvatskog sportskog polja. Institucija obitelji se za hrvatski sport od devedesetih godina naovamo ispostavila vrlo bitnom, ali se ovdje korištenjem sintagme “očevi i kćeri hrvatskog postsocijalističkog sporta” nastojalo implicirati postojanje za ovo područje važnih, specifičnih individua i šire, izvan granica obitelji.

Ostavimo li po strani za kontekst ove rasprave nebitnu činjenicu da je etiketu “oca hrvatskog sporta” već poodavno zaslužio Franjo Bučar, postoje brojni mecene, dobročinitelji, organizatori, politički i ini pokrovitelji, funkcionari, uglavnom muškarci starije dobi, koje bi se moglo smatrati, doduše u različitom smislu, očinskim figurama hrvatskog sporta nakon socijalizma. No, s obzirom na principe funkcioniranja i narav doprinosa nekih od njih, dobri su razlozi da se hrvatski sport nakon socijalizma ne izjednači s “hrvatskim postsocijalističkim sportom”. Naime, kao što je ova rasprava već ranije dala naslutiti, sport u Hrvatskoj od devedesetih naovamo nije sport lišen obilježja i ostavštine socijalizma pa stoga ispada da ga se postsocijalističkim može tretirati samo uvjetno, ako ovo “post” ima naprosto označiti vremensku odrednicu u smislu slijeđenja nakon nečega i ništa drugo.

Predstavi li se razvojna linija hrvatskog sporta od početaka nove države kroz prominentne osobnosti političara, posrednika u svijetu sporta, neizostavna su imena poput Franje Tuđmana, Antuna Vrdoljaka, Suada Rizvanbegovića, Mirka Novosela, Vlatka Markovića, Ćire Blaževića, Zlatka Mateše, Milana Bandića, Zdravka Mamića, Željka Keruma, Petra Skansija (poredana otprilike kronološkim redosljedom njihova djelovanja u i oko sporta).

Funkcije koje su spomenuti muškarci u državi, društvu i sportu obnašali ili to još uvijek čine⁸⁸ tek djelomice objašnjavaju

⁸⁸ Radi se o funkcijama predsjednika republike, premijera, gradonačelnika, predsjednika Hrvatskog olimpijskog odbora, predsjednika sportskih saveza, reprezentativnih izbornika, pomoćnika ministra.

njihovo uvrštenje u ovaj niz, jer naglasak treba staviti na moduse njihova bivanja i djelovanja u sportu, štoviše na moć koju su, što institucionalno, a što vaninstitucionalno, svojedobno personificirali ili to još uvijek čine.

Ovako prezentirana ideja o “očevima i kćerima hrvatskog postsocijalističkog sporta” priziva i tezu Michaela Messnera o postojanju “institucionalne jezgre sporta”, premda je ta teza testirana na primjerima američkog sporta, gdje statička i dinamička obilježja nisu posve usporediva sa situacijom, odnosno kretanjima u hrvatskom sportu. Naime, “sportsko-medijsko-komercijalni kompleks”, koji u američkom sportu diktira odnosno oblikuje tržišne, a time i druge, pa i rodne odnose (Messner 2002: 76–90), u Hrvatskoj funkcionira kao s(t)jecište političkih, poduzetničkih i klanovskih interesa.

Bez pretenzija da se nabrojane muškarce u kontekstu tih interesa međusobno izjednači, nužno je primijetiti da su gotovo svi imali ovlasti ili barem svojevrsan nadzor nad protokom ljudi i kapitala u polju sporta. Dugovječnost njihovog aktivnog oblikovanja hrvatskog sportskog polja, njihovo nametanje kao visokopozicioniranih posrednika drugim akterima sporta, a prvenstveno (mlađim) igračima, raspon obaveza i prava koje (su) njihove pozicije podrazumijevale/ju, njihovo javno (samo)prezentiranje – sve to skupa opravdava da ih se etiketira “sportskim ocima”.

Kako bilo, zahvaljujući ili unatoč djelovanju nekih od njih, tranzicija je hrvatskog sporta iz socijalističkog u postsocijalistički društveni sistem rezultirala i demokratizacijom sportskog polja u nekim segmentima. Tako je s vremenom medijsko praćenje sporta počelo donekle uvažavati da su prvenstveno na individualnom planu sportašice po svojim dosezima postale konkurentne, ako ne i dominantne muškim kolegama. Još i prije pojavljivanja Kostelića i Vlašića na obzoru, nakon Gorana Ivaniševića u tenisu se ukazala Iva Majoli, nakon Zorana Primorca u stolnom tenisu Tamara Boroš, a nakon Branka Zorka u atletici Ivana

Brkljačić. Sve su one, kao i još neke ovdje navedene sportašice, u određenom smislu “kćeri hrvatskog postsocijalističkog sporta”, jer sve spadaju u odvetak sporta koji u državi nema “majku”, već u Hrvatskoj brigu o njima preuzimaju mnogi “očevi”, premda samo ako i kad to njima (očevima) odgovara.

Što se kolektivnih sportova tiče, na reprezentativnoj međunarodnoj sceni hrvatski ženski sport slabo kotira, što samo odražava kvalitetu organizacije i količinu ulaganja u njega. Medijski on gotovo uopće ne postoji. Situacija na državnoj razini ponavlja se i na regionalnima i lokalnima pa je ženski klupski sport također na niskim granama. Profesionalno žensko bavljenje sportom u ekipnim sportovima tako se pokazuje ekonomski, a i društveno potpuno neisplativim. U takvoj konstelaciji snaga, participacija žena u sportu svodi se na poluprofesionalizam i amaterizam, pri čemu osnovna motivacijska snaga može biti samo bezgranična ljubav prema sportu. Međutim, kako je tu u pitanju i ulaganje slobodnog vremena, žene i u amaterski sport, odnosno sport kao rekreaciju, imaju puno teži pristup nego muškarci. U svakom slučaju, iz svega dosad spomenutog ispada da je kod bavljenja ovom materijom više no poželjno “izbjeći izravne usporedbe između ženskog i muškog sudjelovanja u sportu prije no što se analiziraju vrlo različiti društveni uvjeti unutar kojih se takva sudjelovanja imaju razvijati” (Griffin et al. 1982: 88).

Pa ipak, očita je specifičnost individualnog sporta na vrhunskom nivou u Hrvatskoj ta što se u njemu ipak lakše može dogoditi da se istakne pokoja sportašica.⁸⁹ Ranije izdvojeni slučajevi pokazuju da se to u pravilu događa zahvaljujući odricanju,

⁸⁹ Spada li sport, u što ne bi trebalo sumnjati, u muške dominantne profesije, onda i za njega vrijedi da ima “tendenciju održavanja rodne hegemonije i, mada žene mogu da uđu, opstanak im je otežan, tako da se one koje opstanu mogu nazvati jedinstvenima” (Tomić i Spasić 2010: 108). Budući da je vrhunski sport posebna muška utvrda unutar profesionalnog sporta, kako onda tek nazvati/opisati vrhunske sportašice?

podršci i entuzijazmu obitelji i najbliže okoline, a to bi trebalo tretirati afirmacijom izvan sustava. Kad se to dogodilo s Janicom Kostelić i Blankom Vlašić, sustav se potrudio uzeti ih pod svoje. Na njihove sportske potencijale, a zatim i ostvarenja, trebalo je nadograditi tri presudna čimbenika koji bi primirili “meškoljenje” javnosti i očekivanja publike: novac, naciju i muškarca. Preispisivanje predisponiranih rodničkih pozicija i uloga u sportskom polju obavljeno je u slučajevima Kostelića i Vlašića na obiteljskoj i na nacionalnoj razini. Tako su ženska/dječja tijela zakriljena muškim/očinskim nadzorom te, kao takva, nagrađena za “muške” dosege, kako na planu motorike, tako i na planu ujedinjenja sportske nacije.⁹⁰

Dakako da nije samo hrvatska značajka patrijarhalni karakter društvenih institucija kao što je sport, pa tako ni činjenica da se u njemu reproduciraju, a i dodatno naglašavaju spolni i rodni stereotipi šireg društva. Međutim, moja je ambicija bila, koliko je to ostvarivo na dvama odabranim primjerima, prepoznati na koji se način u hrvatskom društvu dodiruju prakse i politike sporta kao kulturalnog fenomena s čimbenicima spolne i rodne diskriminacije te, još konkretnije, izvidjeti kako stvari po tom pitanju stoje u hrvatskom sportu u postsocijalizmu.

Budući da se ovdje raspravljalo o ulogama očeva i “očeva”, pri čemu ih se nije sve spominjalo i analiziralo isključivo u ključu njihove dominacije nad ženama i kćerima, logičkim se nadaje zaključak kako je koncept “vladavina muškaraca” (Bourdieu 2001), koji se, imenovan na različite, a opet slične načine, provlačio

⁹⁰ Sport, rod i nacija u Hrvatskoj i dan danas idu ruku pod ruku, pri čemu je najzanimljivije obratiti pozornost na prepletenost diskurzivnog oblikovanja tog trojstva. Moglo bi se recimo započeti popularnim poštapalicama-receptima, uglavnom muških aktera u hrvatskom sportu: “baciti se na glavu” i “ostaviti srce na terenu”. Za teorijski snažno fundiran okvir za raspravu i raščlambu različitih načina na koji se međusobno križaju i oblikuju diskurs o rodu i diskurs o naciji vidi Yuval-Davis (2004).

dijelovima teksta, nedostatan da obuhvati cjelinu promatranog fenomena te da je smislenije posegnuti za konceptom “patrijarhata”, koji ima i neka dodatna značenja. Potonji, međutim, iziskuje složenije tumačenje kako bi se u zaključni argument inkorporirao uvid da je hrvatski sport nakon socijalizma tek manjim dijelom obilježen izravnim državnim pokroviteljstvom i protekcijom, no da “stari očevi” i novi očevi hrvatskog sporta prenose i podnose tekovine bivšeg sistema, ali i dijele “življeno iskustvo” novih okolnosti “divljeg kapitalizma”. To nikako ne znači i da je svim očevima jednako (dobro), kao što u radu propitivana inferiorna uloga pojedinih “kćeri” ne podrazumijeva nepostojanje “sinova” koji također osjećaju (pre)vlast očeva niti podrazumijeva nepostojanje žena koje nisu “kćeri” pa im je možda još gore nego ovima.

Upozoravajući na Messnerovu tezu kako je “institucionalna jezgra sporta” obilježena strukturnim rodnim režimima koji ne odmiču daleko od “patrijarhalnog nasljeđa”, uz dodatak da je prava dinamika u odnosima među rodovima dotle rezervirana za “periferna” područja sporta (Messner 2002: XX-XXI), na kraju treba istaknuti da u hrvatskom sportu nakon socijalizma “kćeri-sportašice” možda uspijevaju načiniti pomak, ali “institucionalna jezgra” – savezi, odbori, predsjedništva, menadžerske, pa i trenerske pozicije – i dalje ostaje “očevima”. Tu ocjenu u njezinoj suštini ne narušava ni činjenica da je Janica Kostelić 2017. godine postala državnom tajnicom za sport jer je izvjesno kako se uslijed njezine slabe javne prisutnosti u toj funkciji i njezinih nevelikih ovlasti za rješavanje ključnih problema hrvatskog sporta ne može bitno popraviti za žene još uvijek nepovoljan odnos snaga.

Niko Kranjčar, utakmica Dinamo – Hajduk, stadion Maksimir, Zagreb, 13. svibnja 2006.

Nogometaš kao simbolički kapital grada

Niko Kranjčar. Na listu nije došao samo zbog činjenice da je nogometaš umjetnik, već i zato jer simbolizira zagrebačku nogometnu kulturu, zagrebački stil života i razmišljanja. Dok sam još igrao tenis, kao trinaestogodišnjak skupljao mi je loptice. Sad ja "skupljam" njegove izjave. Ako je raspoložen. Trebao je biti hrvatski Beckham, imao je sve predispozicije, ali Zagreb nije imao sluha za njegov nogomet. Pardon, ne Zagreb, nego Zdravko Mamić.

Tomislav Židak (2018)

Unatoč analiziranim specifičnim slučajevima očitovanja domaćeg "sportskog patrijarhata", kad se pogled svrne na medijski potpomognutu proizvodnju sportskih zvijezda biva jasnim da se inferiorna pozicija žena u odnosu na muškarce u polju sporta u nekim primjerima ipak najbolje tumači preko koncepta "vladavine muškaraca". Tu uopće ne moraju sportski dosezi i rezultati biti u prvom planu, a privatno i javno kohabitiraju na različite načine kako bi se iznjedrili iskoristivi simbolički kapitali te tim putem katkad rodni identiteti nadogradili onim regionalnim i lokalnim.

Sport, mediji, normalno i patološko

Pažljiviji kroničari sportskih zbivanja u nas možda bi uz malo truda mogli u periodičkom pojavljivanju sportaša kao središnjih figura javnog prostora i top-tema sportskih i inih medija

u Hrvatskoj prepoznati postojanje neke pravilnosti, nekog finog, iznijansiranog ritma koketerije ponude i potražnje. Doima se da i hrvatski sportski mediji prate tendencije suvremenog društveno-znanstvenog bavljenja sportom pa sportu odriču pravo na egzistenciju u izoliranom carstvu atletizma, zdrav duh u zdravom tijelu, primat igre i vitešku borbu te ga obeščašćuju “stranim tijelima” nudeći svojim recipijentima u prvom planu likove raznoraznih menadžera, poduzetnički nastrojenih predsjednika klubova i saveza, bogatih sponzora i tome slično.

Usmjeri li se pažnja samo na nogomet i pritom orijentira na posljednjih dvadesetak godina, može se prizvati u sjećanje nekoliko primjera višednevne okupacije medijskog prostora sudbinama nogometnih zvijezda. U vrijeme predsjednikovanja nekadašnjeg političkog moćnika Zlatka Čanjuge u Maksimiru, zapamćeno po burnoj promjeni imena Dinamo u Croatia, medijsku prašinu podigao je povratak velikana hrvatskog nogometa Roberta Prosinečkog, koji se nakon zapažene inozemne karijere odlučio vratiti *zagrebačkim modrima*. Nešto kasniji primjer koji je privukao veliku pozornost medija jest oproštajna utakmica kapetana *Vatrenih* Zvonimira Bobana, još jednog zaslužnika hrvatskog nogometa. Maksimirski spektakl zbio se podosta nakon Bobanove odluke o prekidu s aktivnim bavljenjem nogometom, no ni elektronički niti pisani mediji nisu propustili priliku evocirati Bobanove igračke dane, nudeći usput mogućnost upoznavanja i jednog drukčijeg, novog Bobana, novopečenog hrvatskog intelektualca. Napoljetku, početak 2005. godine obilježio je transfer bivšeg kapetana Dinama i hrvatskog reprezentativca Nike Kranjčara u Hajduk.

Bez obzira što su nabrojani nogometaši (osobito prva dvojica iza kojih su vrhunske karijere) medijsko eksponiranje “zaslužili” konkretnim sportskim dostignućima, nedvojbeno je medijska politika diktirala obim i način povlačenja njihovih imena i fotografija po televizijskim i radijskim informativnim emisijama, po

novinskim člancima i kolumnama, po naslovnicama tjednika i mjesečnika.

Izvjesno je, naime, da se kod nas zajedno sa sportom servira i njegova privaga, bio to sponzorski oglas, javna priopćenja, vijesti iz crne kronike ili kladionički podlistak. Sport bez svega toga u našoj je suvremenoj kulturi zapravo i nepoznat. Uostalom, recentna znanstvena tumačenja sporta ne služe se više pojmovima “igre” i “natjecanja” u njihovim nepatvorenim oblicima, već pribjegavaju upotrebi pojmova “biznis”, “mediji”, “politika”, “spektakl”.

Pišući o nogometu pedesetak godina nakon Johana Huizinge koji je, situirajući igru u područje djelovanja koje se razlikuje od običnog života te je vežući uz pojam slobode i pridajući joj sposobnost potvrđivanja važnosti našeg položaja u kozmosu, još 1938. godine zaključio da moderni sport napušta područje igre (Huizinga 1970: 263), i Srđan Vrcan upozorava kako suvremeni nogomet sve više gubi značajke igre i rasonode. Za nogometaše on postaje životnim pozivom, za znanost istraživačkim predmetom, sve se više komercijalizira i pretvara u veliki biznis, a ujedno se u svojim društveno-organizacijskim oblicima sve izrazitije birokratizira. “Tako se područje spontanog i autonomnog djelovanja i u nogometu sužuje, i to ne samo na nogometnom igralištu nego i unutar nogometnih društava. Birokratske strukture postaju glavni nosioci i organizatori najvažnijih aktivnosti u nogometu i u vezi s njim” (Vrcan 1990: 9–10).

Svoju će tezu o protuslovnoj naravi nogometa Vrcan kasnije razvijati tako što će ponegdje (p)opisivati značajke nogometne igre, a drugdje će upozoravati na ona svojstva nogometa koja mu odriču svaku igračku dimenziju. Simptomatično je svakako i to što je zaključno poglavlje svoje knjige *Nogomet, politika, nasilje* naslovio “Sociološka analiza nogometa u procijepu između normalnog i patološkog” (Vrcan 2003: 231–261).

Kako nastaje medijska sportska priča?

Praznina nastala u hrvatskom medijskom prostoru nakon premijerne sezone RTL-ovog *reality showa* *Big Brother* u jesen 2004. godine nije dugo potrajala jer se bližio datum predsjedničkih izbora, a ubrzo po zaključenju predsjedničkih kampanja i okončanju izbora uslijedio je novi medijski hit – transfer Nike Kranjčara iz Dinama u Hajduk. Provođenje sati i dana pred televizijskim ekranom, nadopunjeno listanjem tiskovina koje su donosile komentare o *Big Brotheru*, trebalo je, valjda, pročistiti naše emocije i frustracije kroz sjedinjavanje s junacima *reality showa*, instant-zvijezdama čiju smo privatnost, uz njihovu dozvolu, oteli za vlastite potrebe. Naša pažnja bila je pritom usmjerena na pojedince i njihove individualne sudbine. Kod predsjedničkih se izbora, dotle, manje radilo o osobnim, a više o nacionalnoj sudbini. Dok su ti izbori imali odgovoriti na pitanje u kojem će smjeru krenuti hrvatska državna politika s obzirom na Europsku uniju, transferiranje mladog nogometaša iz jednog kluba u drugi, odnosno njegovo preseljenje iz Zagreba u Split, dovelo je u prvi plan međuregionalne odnose.

Sport se i opet pokazao prigodnim poprištem borbe između sjevera i juga, nudeći više frontova iskoristivih za obnavljanje nikad dovoljno potisnutih antagonizama, za produbljivanje animoziteta na relaciji Zagreb–Split. “Slučaj Kranjčar” medijski je bio upakiran tako da je poticao prepoznavanje različitih tipova komunikacije i odnosa između sjevera i juga. Orijehtacija na ma koji izolirani odnos (Dinamo–Hajduk, Zagreb–Dalmacija, BBB–Torcida, Mamić–Štimac, zagrebački novinari–splitski novinari) ne bi smjela ispustiti iz vida medijsku politiku kao vezivno tkivo svih odnosa.

Nažalost, medijsku bi politiku u Hrvatskoj, i to ne samo kad je riječ o sportsko–medijskom kompleksu, bilo krajnje neoprezno nekritički uklapati u znanstvene modele koji u duhu postmoderne interdisciplinarnosti, na razmeđu sociologije sporta i teorije medija, nastoje ispisati obrasce kohabitacije medija i sporta. Oni

naime polaze od istraživanja britanskih ili američkih masovnih i sportskih medija te uključuju kategorije “ideologije”, “publike”, “sportskih i medijskih organizacija”, kao i pojmove “spektakla”, “drame”, “personalizacije” i “neposrednosti” kad se radi o konvencijama televizijske prezentacije događaja.⁹¹

U hrvatskom bi slučaju upotreba takvih analitičkih aparata podrazumijevala posvemašnju idealizaciju medijske slobode, i to ponajviše u smislu zanemarivanja svih onih vidova nepotizma, protekcionizma i regionalizma koji se, između ostalog, opetovano potvrđuju i u međusobnom podmetanju i obračunavanju pojedinih novinara, katkad i medijskih kuća. Tako ni “slučaj Kranjčar” unutar svoje medijske konstrukcije nije ostao imun od takvih manipulacija javnim prostorom.

Dok je, valjda, regionalna i klupska privrženost nagnala dvojicu kolega iz istog dnevnog lista (*Sportske novosti*) na iskliznuće iz sportskog u propagandistički diskurs, pa i u zapodijevanje međusobnog javnog obračuna,⁹² na jedan je iz niza hvalospjeva Kranjčaru ispisan od kolumnista *Jutarnjeg lista*⁹³ reagirao kolumnist *Feral Tribunea* prokazujući kolegu da u svojim “neveselim tekstovima iz Maksimirske šume” konstantno provodi

⁹¹ Lawrence A. Wenner (1989: 13–46) postavlja svoj model za istraživanje medijski posredovanog sporta i razrađuje ga na materijalu i podacima iz američkih sportova i medija, dok Alan Clarke i John Clarke (1982: 62–87) analiziraju povezanost ideologije, sporta i medija, služeći se primjerima iz engleskog sporta i engleskih medija te problematizirajući englesku kulturu.

⁹² Novinar *Sportskih novosti* koji prati nogometaše Dinama izrazio je sumnju u ozbiljne namjere s Poljuda u vezi s dovođenjem Nike Kranjčara, posprdnno se izražavajući na račun Hajduka i Igora Štimca (Davorin Olivari, “Štimac je bacio bumerang”, *Sportske novosti*, 19. 1. 2005).

Samo dan kasnije iz pera splitskog novinara koji se bavi Hajdukom stigla je reakcija na tako intonirane rečenice u obliku optužbi i prozivanja kolege da iskrivljava istinu ponašajući se kao odvjetnik i pomagač maksimirskog kluba (Zdravko Reić, “Neka mi napokon dovedu Kranjčara”, *Sportske novosti*, 20. 1. 2005).

⁹³ Riječ je o tekstu uperenom protiv Dinamovog predsjednika Mirka Barišića pod naslovom “Zbogom Mirko” u kolumni Tomislava Židaka “Iz maksimirske šume”, *Jutarnji list*, 22. 1. 2005.

prodinamovsku politiku.⁹⁴ Uz to su se pojedini mediji gotovo pa nadmetali u iznalaženju pikanterija izravno ili neizravno vezanih uz sam transfer pa su naslovnice tiskanih medija često krasili naslovi koji su donosili senzacije bez uporišta.

Smjerovi interpretacije Kranjčareva transfera

Mnoštvo je različitih medija ponudilo svoju priču o uzrocima i posljedicama tog transfera uspijevajući pritom demonstrirati međusobno potpuno različita, katkad čak i oprečna polazišta. Tako je emisija *Otvoreno* na HRT-u na referendumsko izjašnjavanje ponudila gledateljima pitanje: “Može li transfer Nike Kranjčara iz Dinama u Hajduk pomiriti hrvatski sjever i jug?”⁹⁵ Tjednik *Nacional* je pak preko cijele naslovnice donio Kranjčarevu fotografiju u Hajdukovu dresu s naslovom: “Transfer koji je podijelio Hrvatsku”.

Različita politika tih medija sugerira mimoilaženje potreba uvjetno rečeno nacionalne kulturne politike s jedne i politike tiskovine koju se smatra senzacionalističkom s druge strane. Ona ukazuje i na to da mediji prepoznaju izniman potencijal nogometa, čiju je ambivalentnu prirodu oslikao i Srđan Vrcan ističući da je to sport koji ima istodobno društveno anatagonizirajuće i društveno homogenizirajuće mogućnosti te naglašavajući sposobnost nogometa da proizvodi i obnavlja tenzije, ali isto tako i da djeluje mobilizirajuće (Vrcan 2003: 134).

⁹⁴ Dražen Matošec, između ostalog, bavi se i Tomislavom Židakom u svojoj kolumni “Stroj za maglu”, pod naslovom “Kajdukovac”, *Feral Tribune*, 28. 1. 2005.

⁹⁵ Radi se o emisiji koja ide uživo i koja je prikazana na HRT1 24. siječnja 2005. godine, u 22.45. Gosti u studiju bili su kolumnist *Večernjeg lista* Milan Ivkošić, novinar Tonči Bonaći, kritičar Igor Zidić i urednik *Dinamo Sport Showa* Andrej Rora. Iz splitskog studija su se u razgovor uključivali sportski direktor Hajduka Igor Štimac i novinar *Sportskih novosti* Zdravko Reić, a diskusiju je vodila Hloverka Novak-Srzić.

Konstruiranje “slučaja Kranjčar” oko prelaska nogometaša iz jednog u drugi klub, što inače spada u rutinsku praksu u sportskom svijetu, u hrvatskom se medijskom prostoru tih godina kretalo i u drugim smjerovima. Premda je glavna interesa javnosti bila usmjerena na dimenziju napuštanja rodnog grada i matičnog kluba te prelaženje u redove velikog rivala iz druge regije i drukčijeg podneblja, postupak mladog nogometaša od kojeg se očekivala velika karijera pojedini su mediji promatrali i iz, reklo bi se, efemernih kutova.

Tako je tjednik *Globus* ponudio feminizaciju “nogometne priče” naslovnicom koja Niku Kranjčara smješta za bogati obiteljski stol, između njegove majke Elvire i sestre Lane. Fotografija je popraćena velikim naslovom “Žene koje su prodale Niku”, kao i nadnaslovom “Financijska drama obitelji Kranjčar”. Da bi bila narušena muško-ženska simetrija četveročlane obitelji Kranjčar, uz bok majci i sestri, a nasuprot ocu i sinu, bivšem nogometašu, a zatim i izborniku Cici Kranjčaru i mladoj nogometnoj zvijezdi Niki Kranjčaru, postavljena je unutar teksta članka Simona Fistrić, tadašnja Nikina djevojka, a kasnije i supruga. Ne samo da se sugerira kako su žene te koje usmjeravaju sportsku karijeru Nike Kranjčara, nego se kao motivacija njihovih odluka navode financijski problemi oca Zlatka. Izvjesno je da se takvim provokativnim načinom demaskulinizacije dvaju muško kodiranih polja naše kulture – sporta i financija – nastoji pobuditi čitateljski interes u drugom registru, izvan glavne linije svih rasprava. No ostaje činjenica da je članak u *Globusu* većim dijelom bio posvećen odnosu snaga između Dinama i Hajduka, poslovanjima njihovih čelnih ljudi i menadžera te međuregionalnoj problematici.

I *Sportske novosti* i *Jutarnji list* u danima provođenja Kranjčarevog transfera veliku su pažnju poklanjale demistificiranju menadžerskih uloga u tom poslu. Kad se radi o velikom novcu i bogatim transferima u hrvatskom nogometu, kakvih i nema puno, obično se zavrte ista ili slična menadžerska imena u svim

medijima. U ovom slučaju, rubrike i članci posvećeni Štimcu, Mamiću i Šukeru, kako u tjednicima tako i u dnevnim listovima, smještene su u kontekst muljaže i prevare, u najmanju ruku sive ekonomije. S tom razlikom što u skladu sa svojim senzacionalističkim reputacijama *Nacional* i *Globus* takve stvari ekspliciraju, dok su u dnevnim novinama urednici i novinari nešto pažljiviji pa čitatelji mogu tumačiti kako žele podnaslove i nadnaslove poput “Iza kulisa transfera” ili “Igor Štimac otkriva kako je osvojio Kranjčara i ostale tajne senzacionalnog transfera” (*Sportske novosti*, 26. 1. 2005), odnosno poput “Dinamov samouvjereni vođa uzvraća udarac” (*Jutarnji list*, 24. 1. 2005) ili “Izjava o svojevremenom odlasku” (*Jutarnji list*, 22. 1. 2005).

Informativnom i senzacionalističkom diskursu u Kranjčarevu transferu pridodao bih još i humoristički, onaj protkan notom ironije i subverzije koji je niz godina, sve do gašenja, njegovao splitski tjednik *Feral Tribune*. Na njegovoj se naslovnici nalazila fotomontaža Nike Kranjčara, razigranog i nasmiješenog u Hajdukovom dresu, uz poruku preuzetu iz jednog drugog, izvan-sportskog konteksta: “Heroj, a ne zločinac”. Sve je to pripisano hipotetičnoj naslovnici splitskog izdanja. Naslovnica zagrebačkog izdanja bila je pak pozicionirana na stražnjoj stranici *Ferala*. Ondje je fotomontaža prikazala Kranjčara u Dinamovu dresu, uhvaćenog u pokretu, s glavom okrenutom unazad, ozbiljnog izraza lica i pogleda upućenog preko ramena. Poruka sada glasi: “Zločinac, a ne heroj”. Jasna aluzija na svojevrsnu povezanost slučajeva i statusa generala Hrvatske vojske, u to vrijeme optuženika Haaškog suda u bijegu, Ante Gotovine i Nike Kranjčara, koja neizravno upućuje na višeslojnost problematike. Sportsko je polje, ne samo u Hrvatskoj, cijepljeno vojnom i ratnom metaforikom⁹⁶ pa je začudnost premještanja jedne poruke, gotovo

⁹⁶ Neil Blain, Raymond Boyle i Hugh O'Donnel (1993: 54–87) zamjećuju primjenu vojne i ratne metaforike u medijskim opservacijama kako na račun

pokliča, iz ozbiljnijeg u naizgled benigniji kontekst tek jedna od dimenzija *Feralove* igre slikom i riječima. Pokušaj proguravanja dviju naslovnica oprečnog slikovnog i tekstualnog sadržaja unutar jednog te istog *Feralovog* izdanja, a što se kosi s fizičkim zakonitostima tiskanih medija u kojima samo prednja strana može biti tretirana naslovnicom, upućuje na poigravanje binarnim opozicijama i na relativiziranje pozicije drugosti. Treba uzeti u obzir i to da je *Feral* splitsko glasilo čiji su urednici i novinari dobrim dijelom bili iz dalmatinskog podneblja. Dakle, nije zanemariva ni autoreferencijalnost čina izokretanja desničarskog konteksta teksta s plakata s likom Ante Gotovine, plakata koji kao i sam general najveću podršku uživa upravo u dalmatinskom miljeu, u drugi, podrivački kontekst, kontekst stava koji naspram Bad Blue Boysa i Zagreba zauzima Torcida, pa i dobar dio Dalmatinaca uopće, stava vezanog uz lik i djelo Nike Kranjčara koji se hrabro odvažio “sjever” odmijeniti “jugom”. Naposlijetku, postoji i kompatibilnost u opreci stavova dinamovaca i hajdukovaca prema Kranjčaru i nejednakom tretmanu generala Gotovine u Dalmaciji i Zagrebu.

Sjever i jug – strukturiranje tenzija u sportu

Geografsko ili kakvo drugo značenje pojmova “sjever” i “jug” uspostavlja se isključivo u njihovoj međusobnoj opreci. Nasuprotnost položaja koje oni označavaju na zemljovidima, pri čemu bismo sjever, služeći se novom binarnom opozicijom, mogli pozicionirati negdje “gore” u odnosu na jug koji se u usporedbi sa sjeverom nalazi negdje “dolje”, kao da se preslikava i na sve druge slojeve značenja koje ti pojmovi poprimaju u svakodnevnoj upotrebi. Sam geografski položaj određuje klimu, ona utječe na

sportaša individualaca, tako i na račun nacionalnih reprezentacija, ali i njihovih navijača.

temperament ljudi, a koji se pak odražava u njihovom karakteru. I sad bi se priča mogla dalje protegnuti na prirodni prirast, zdravlje, ljepotu, pa zatim i na gospodarstvo, kulturu, sport...

Sve to, međutim, ne podliježe zakonima kauzalnosti na način koji bi odgovarao našim interpretativnim i stereotipnim konstrukcijama. To nas ipak ne sprečava da razlike između sjevera i juga do te mjere uvećavamo da ih na koncu počesto prikazujemo kao suprotnosti, ne respektirajući pritom činjenicu da je razlikovni element konstituent svakog identiteta.

Sportsko je polje izuzetno zahvalno za prekrajanje razlika u suprotnosti, za naglašavanje njihovih (ne)premostivosti, a ujedno i (ne)pravednosti i (ne)poželjnosti. Preseljenje kompetitivnog principa iz ekonomije u sport rezultiralo je uspostavljanjem dihotomije “mi” i “oni” kao ključnog načela i pokretača sportske filozofije modernog doba.⁹⁷ Respektirajući tu činjenicu, pojačanu senzibiliziranost sportske javnosti za svaku eventualnu konfrontaciju, kako na samim sportskim terenima, tako i izvan i oko njih, valja tretirati razumljivom pojavom.

Povijest hrvatske države i povijest hrvatskog sporta bacaju još i dodatno svjetlo na uzroke i načine ustrojavanja diskrepancije između “sjevera” i “juga” u sportu. Društveni i “sportski” rez između hrvatskog sjevera i juga oblikuje se ponajviše kroz sisteme usmene predaje, tračeve i čakule, potaknute medijskim stereotipiziranjem i potkrepljivanjem predrasuda na račun stvarno postojećih, faktički dokazivih razlika između sjevera i juga. Potenciranje nejednakosti pretače se nadalje iz medija u znanstvene i političke rasprave i obrnuto. Takav pristup problemu

⁹⁷ U svojoj “Fudbalskoj priči” Čolović se priklanja ideji da podjela na “mi” i “oni” postoji otkad je nogometa, pridajući joj mitsku pozadinu: “Opšte i neprolazno je ono što je u fudbalu i fudbalskoj igri naše, naš čovek, jednostavno – mi, ali i ono što je nama tuđe, za nas opasno, što oličavaju naši protivnici, to jest – oni” (Čolović 1985: 235).

centralizacije i bogaćenja jedne regije u Hrvatskoj na račun drugih daje priču o nejednakosti mitske dimenzije te se ona kroz generacijsko obnavljanje polako učvršćuje u okviru regionalnih ceremonijala.

Istraživači sporta već su u načinima oblikovanja sportskih događaja u priču prepoznali mitske i ritualne aspekte pa je i u hrvatskom slučaju sport suoblikovatelj i interpretator svih onih, iz drugih javnih sfera preuzetih tradicija koje poprimaju mitske i ritualne dimenzije. Prenošenje regionalnih tenzija iz političkog u sportski život preko jednog nogometnog transfera tako i nije neka novotarija, već samo uhodana praksa disperzije problema i kanaliziranja strasti u različitim poljima.

No, veliko je pitanje u kolikoj mjeri smijemo strukturiranje tenzija između sjevera i juga u sportskom polju shvaćati kao usmjeravanje problema na sporedni kolosijek, odnosno kao aktiviranje bezopasnog “ispušnog ventila”. Suvremeni sport, naime, možemo tumačiti i kao “potkrepljivača društvenih nejednakosti”.⁹⁸ I potičući, a ne samo potirući vjerovanja, norme i vrijednosti šireg društva, on se ispostavlja kao poprište otpora i konflikta *par excellence*. Takvu dijagnozu ipak ne treba iščitavati isključivo u kontekstu marksističkog nasljeđa jer u sportskom polju ne postoje fiksni sustavi moći, pa ni otpor i konflikt nisu oruđa univerzalno obespravljenih. Odnosi moći su promjenjivi i varijabilni, a jedina konstanta je njihova sveprisutnost.

⁹⁸ Barry D. McPherson, James E. Curtis i John W. Loy jedno poglavlje u svojoj knjizi naslovljuju “Sport Reinforces Social Inequalities” i posvećuju ga razobličavanju rasnih, etničkih, rodnih, dobrih i klasnih nejednakosti u sportu (1989: 169–245).

Doček Kranjčara u Splitu – multifunkcionalnost situacijskog rituala

Dnevne novine u Zagrebu i Splitu na različite su načine dočarale doček Nike Kranjčara u Splitu prilikom njegovog prelaska iz Dinama u Hajduk.

Svi su putovi u nedjelju vodili na Poljud, a nije se igrala nikakva utakmica. No, igrao je Niko Kranjčar, nova Hajdukova zvijezda, nova “bijela” desетка. Takav će doček mladog nogometaša vjerojatno ući u povijest, barem na hrvatskim prostorima. Više od sedam tisuća ljudi okupiralo je cijelo parkiralište pred glavnim ulazom, a oko dvije tisuće došlo je i na kaštelanski aerodrom kako bi mahнули ili čak i dotaknuli Niku Kranjčara. Kao da se cijeli Split došao pokloniti nogometnom velemaistoru. A u “bijelom” salonu, gdje je bilo najživlje i u koji su mogli samo povlašteni, Niku je čekalo i mlado i staro – od gradonačelnika Buličića, predsjednika Hajduka Grgića, do cijelog vodstva Torcida, mažoretkinja, običnih navijača... (Nikica Vukašin, *Jutarnji list*, 24. 1. 2005.).

Kad se Niko pojavio u bijelom dresu na terasi Bijelog salona nastao je urnebes, sa svih strana su zatrubili automobili, iz obližnje lučice začule su se sirene. U međuvremenu je klapa Ježinac pjevala Hajdukove pjesme, posebno onu ‘Dalmatinac sam...’ (Zdravko Reić, *Sportske novosti*, 24. 1. 2005.).

Pola sata kasnije u Poljudu je priređeno ono glavno u Bijelom salonu stadiona, Niku Kranjčara i uzvanike dočekale su slastice, velika torta s Hajdukovim grbom a prasnuo je i pjenušac (Slaven Alfrević, *Slobodna Dalmacija*, 24. 1. 2005.).

Ovakvo ili onakvo novinarsko viđenje dočeka, naglašavanje jednih ili drugih detalja, ne mijenja činjenicu o postojanju određenog protokola dočeka mladog nogometaša, o preuzimanju forme već isprobanih u sličnim prigodama. Lokacije masovnog okupljanja ljudi, posebno priređeno primanje u zatvorenom krugu

pozvanih gostiju, tip novinarskog angažmana, torta i pjenušac kao simboli slavlja i pobjede, samo su neki od signala uklopljenosti Kranjčarevog spektakularnog dočeka u tradiciju dočeka poznatih hrvatskih sportaša. U tom smislu, može se govoriti o ritualnom zbivanju, i to pod pretpostavkom razumijevanja rituala kao oblika društvenog djelovanja, koji je kao komunikacijski i simboličan čin prisutan i u modernom društvu, a nipošto svojstven isključivo primitivnim društvima i zajednicama (Mišetić 2004: 24).

S obzirom da o gradskim ritualima piše iz perspektive njihove uloge u retradicionalizaciji društvenog života u hrvatskim gradovima nakon 1990. godine, stavljajući dakako naglasak na javna zbivanja, Anka Mišetić nudi promišljanja plauzibilna i za tumačenje Kranjčarevog dočeka u Splitu u tom kontekstu.

Na primjeru gradskih rituala i procesa retradicionalizacije u društvenom životu hrvatskih gradova moguće je tako pratiti i "horizontalno" raslojavanje društva kao posljedicu oblikovanja novih identitetskih društvenih zajednica ili skupina koje se na simboličan način prezentiraju u javnosti, diferencirajući se, kao što je to uočila i Rihtman-Auguštin – upravo vlastitom kulturom i tradicijom (Mišetić 2004: 9).

U slučaju dočeka Nike Kranjčara poprište rituala je Split, a moglo bi se diskutirati i o oblikovanju i simboličkoj prezentaciji pojedinih identitetskih društvenih zajednica, kao i o raslojavanju društva po različitim kriterijima. Sama činjenica da je Kranjčar spektakularno dočekan i slavljen zbog njegovog prelaska iz zagrebačkog Dinama u splitski Hajduk navodi na pomisao o ritualu dočeka kao regionalnom ceremonijalu i prezentaciji grada i regije kao sportskog centra Hrvatske koji ima srce i dušu, ali i moć da se suprotstavi povlaštenom Zagrebu. O spontanosti dočeka u smislu ničim potaknute odluke ljudi da se okupe kod aerodroma i kod stadiona teško je govoriti ako se u vidu imaju

novinarske prezentacije samog dočeka. Jedni su apostrofirali dolazak Hajdukovih navijača opremljenih transparentima i bengalkama, drugi poklonili pažnju Kranjčarevu prijemu u Bijelom salonu poljudskoga stadiona, gdje su se pojavili i čelni ljudi grada Splita i poneki političari, treći obratili pozornost na glazbenike, mažoretkinje, tortu i pjenušac, a sve to zajedno upućuje na organiziranost i planiranje dočeka. Historiziramo li tu situaciju, kao što to čine neki kolumnisti povezujući Kranjčarev doček s drugim dočecima hrvatskih sportaša u daljoj i bližoj povijesti, nameće nam se zaključak da je tu riječ o ritualu. Međutim, postoji određen problem sa smještanjem tog rituala unutar tipologije po tematskom kriteriju kakvu nudi autorica čiju smo definiciju rituala preuzeli. Uostalom, Mišetić unutar teorijskog okvira svoje knjige, a ni u analizi sadržaja dnevnog tiska na temu gradskih rituala, ne poklanja pažnju ritualima vezanima uz područje sporta, koji po meni igraju važnu ulogu u društvenom životu u hrvatskim gradovima nakon 1990. godine, a imaju i svoje zapaženo mjesto u kulturi i društvenom životu općenito. Izvjesno je, ipak, da se doček Kranjčara najbezbolnije može podvesti pod "situacijski ritual", uz oslanjanje na opasku Mišetić da "ove rituale uvjetuju neke aktualne društvene 'situacije'" (2004: 150), ali istovremeno valja dopustiti da taj doček ima i političke konotacije. Teško je, naime, točno odrediti organizatora dočeka, kao što je gotovo nemoguće opredijeliti se za najvitalniju socijalnu funkciju ovog rituala. Doček Nike Kranjčara u Splitu ne može se istrgnuti iz konteksta njegovog cjelokupnog transfera iz zagrebačkog Dinama u splitski Hajduk, niti se može zanemariti medijska prezentacija čitave situacije. U tom svjetlu treba promatrati očitu multifunkcionalnost ovog rituala. On je poslužio revitalizaciji identiteta grada Splita, koji se uz njegovu pomoć opet i iznova afirmirao kao sportski grad kojem je stalo do jakog Hajduka, ali se pokazao i "obećanom zemljom" za mladog nogometaša, nudeći mu ono što u Zagrebu, svom rodnom gradu, nije mogao dobiti. O legitimiranju ritualom

ovdje se može govoriti na dvije razine. Dočekom su se svakako legitimirali grad Split i njegovi građani, ali doček je poslužio i osobnoj legitimaciji Nike Kranjčara, kojem su navijači Hajduka, Splićani i splitska sportska javnost “dodijelili” status zvijezde. Integracijska funkcija rituala i obnova solidarnosti rezultat su sportskog, ali i regionalnog ujedinjenja Splita oko tog projekta. Za funkcioniranje Hajduka veoma je važna i sinergija igrača, navijača i čelnika kluba. Ritual Kranjčarovog dočeka nosio je u sebi i mobilizacijski impuls za grad i regiju koji se ne mora očitovati samo u sportskom polju (usp. Mišetić 2004: 67–84).

Sport kao protuteža periferijskom statusu Splita

Zagovornici decentralizacije Hrvatske skloni su katkad u svojoj argumentaciji o povlaštenosti Zagreba kao metropole predimenzionirati obespravljene status drugih gradskih središta u Hrvatskoj. To na neki način vodi oblikovanju centra i opozicije, uspostavi “periferijskog naspram metropolskog”.

Periferija je onaj konstrukcijski krug koji je nedvosmisleno protivan metropolskom. Metropol je mjesto ekstremne koncentracije ljudi, dobara, aktivnosti i simbola. Na periferiji nema ni koncentracije ljudi ni koncentracije dobara, pa stoga nema ni koncentracije aktivnosti. Dakako, nema ni značajnijih kulturalnih taloženja, barem ne onih važnih na nacionalnoj razini. Simboli se koncentriraju negdje drugdje, a ne u periferiji (Lay 1998: 23).⁹⁹

⁹⁹ Urednici zbornika *Duge sjene periferije: prinos revitalizaciji hrvatskoga ruba* (1998), Ivan Rogić i Maja Štambuk, nipošto ne svrstavaju Split, kao ni druga urbana središta, pod periferiju i “hrvatski rub”, ali preuzimam njihovo teorijsko viđenje periferije da upozorim kako se periferijski status može diskurzivno konstruirati te da on nije nužno posljedica stanja “na terenu”. Čini mi se da je takav slučaj sa Splitom.

I Dražen Lalić u knjizi znakovita naslova *Split kontra Splita* nastoji demistificirati konstrukciju Splita kao tadašnjeg “grada slučaja” i razotkriti (ne)utemeljenost njegovog perifernog statusa naspram metropole.

Ne podcjenjujući važnost Rijeke, Osijeka i drugih urbanih središta, moguće je ocijeniti da se predstava identiteta u nas ponajviše zbiva između metropole i drugoga grada po veličini kao vrhunskih simbola ovdašnjeg sjevera i juga, našega kontinenta i priobalja, Srednje Europe i Mediterana... Zagreb i Split ogledaju se jedan u drugome kao u zrcalu, ali onome koji prečesto daje iskrivljene, groteskne slike. Zaista, mnogo je tu nespo- razuma i javno iskazane isključivosti, ali je mnogo i nevjesto skrivene naklonosti i bliskosti... (Lalić 2003: 234).

Lalić vidi prednost Zagreba nad Splitom u izraženijoj prisutnosti poduzetničkog duha potkrijepljenog povoljnim organizacijskim i infrastrukturnim uvjetima. Isto tako, Split karakterizira “gradom bijega”, a Zagreb “gradom dolaska”, Zagreb je za njega velegrad, a Split “velo misto”. Brojni su i veliki problemi tadašnjeg Splita: propadanje gospodarstva, nezaposlenost, socijalna ugroženost, nasilje, narkomanija, prometna izoliranost, urbanistička dev- stacija, korupcija, problemi pravosuđa, kriza kulturnoga života, političke podjele i tenzije, politički ekstremizam (Lalić 2003: 279–280). Svi ti minusi Splita plod su, prema Laliću, uglavnom unutargradskih oscilacija i razjedinjenosti, kao i lijenosti i apatije stanovništva. Dok sociolog u svojoj knjizi nužno provodi ozbiljnu komparativnu analizu Zagreba i Splita, *Feralovi* kolumnisti iste i slične fenomene mogu artikulirati ironično:

U Zagrebu se, naime, živi život punim plućima, u Splitu se, kao i u svakoj provinciji, umire; tamo “gore” je lova, jer tamo žive i rade vrijedni Hrvati, ovdje “dole” je jad i čemer zato jer ovdje žive prononsirane lijenčine, koji umjesto da rade, kao i onaj gore radišan narod, samo hvataju zjake, sunčaju se, igraju

picigin i zajebavaju jedan drugoga (Heni Erceg, *Feral Tribune*, 28. 1. 2005).

Opredjeljujući se za kvalitativan pristup pri komparaciji dvaju gradova, Lalić je svjestan da u definiciji grada, budući da je o Splitu riječ, uz uobičajene kategorije – umjetnost, kulturu i politiku – mora biti istaknut i sport. Kako se plusevi Splita očituju u njegovim primordijalističkim kvalitetama i njihovim derivacijama (fešta, ludilo, dišpet), u takvom odnosu snaga i sportski život Splita valja pojmiti u najvećoj mjeri kao učinak mentaliteta i talenta. Do danas uvriježen stereotip o Splitu kao gradu sporta nije posljedica samo uspjeha splitskih vrhunskih sportaša, nego i masovnog bavljenja sportom splitskih građana (Lalić 2003: 216). U danima nakon Kranjčareva transfera u medijima su obnovljene uspomene na velika sportska dostignuća Splita, ali i na karizmatične došljake u Split. Tako je *Slobodna Dalmacija* pokrenula serijal pod naslovom “Ni šušta, ni gušta bez furešta”.

Dolazak Kranjčara iznova je otvorio magičnu kutiju uspomena, te potvrdio stari postulat: splitski sportski uspjeh temelji se na domaćem talentu, znanju, mentalitetu, dišpetu, ali uz obavezan začim velemajestora – došljaka (Slaven Alfirević, *Slobodna Dalmacija*, 27. 1. 2005.).

I opet je važno Split kao grad sporta promatrati prvenstveno u usporedbi sa Zagrebom te uzeti u obzir poziciju Splita kao regionalnog središta gospodarski siromašnog a sportski obdarenog juga, spram Zagreba koji je u centru gospodarski bogatijeg a sportski siromašnijeg sjevera. Stoga Hajduk nije samo simbol i ponos Splita, nego cijele Dalmacije, kao što se uz Dinamo ne vezuju samo Zagrepčani, već i sjever Hrvatske općenito.

Kako je status nogometa među sportovima kompatibilan statusu Splita među dalmatinskim gradovima, ispada da se unutar sportskog polja Split strukturira kao regionalni grad, a Dalmacija kao nodalni ili čvorni sustav. Split je dakle, zahvaljujući Hajduku,

sportski centar Dalmacije koji funkcionira kao čvorište, a okolni bi gradovi onda bili krakovi koji preuzimaju na sebe ulogu bazena za ostale sportove. Pojedina gradska središta u Dalmaciji svojataju naime određene sportove pa tako, doduše samo uvjetno, možemo ili smo barem nekoć mogli govoriti o Šibeniku i Zadru kao gradovima košarke, Dubrovniku kao gradu vaterpola, Metkoviću kao gradu rukometa. Poput kakve gospodarske djelatnosti, sport se savršeno uklapa u okvire interpretacije nodalnih regionalnih sustava unutar suvremenih urbanih teorija.

U suvremenim uvjetima razvitka mijenjaju se odnosi grada i regije te sve više dolazi do difuzije funkcija i sredstava i integracije regionalnih područja i gradova. Policentričnost postaje dominantni i perspektivni oblik povezivanja grada i regije pa se snaga i uloga jednoga grada transformira u sustav centralnih naselja različitog značenja i veličine. Svaki grad i naselje u regionalnom sustavu dobiva svoju ulogu (koja se očituje brojem i vrstama funkcija, proizvodnom specijalizacijom i razmještajem u prostoru) i razvija vlastita područja gravitacije do određene granice samostalnosti i ovisnosti (Šimunović 1996: 107).

Okrenemo li se opet isključivo sportskom polju, ideja o eventualnom sportskom regionalizmu Dalmacije u Hrvatskoj čini se logičnim slijedom rasprave o Splitu kao gradu sporta u Dalmaciji kao sportskoj regiji. Ne može li se, uostalom, u tom ključu čitati i sva sila lokalističkih interpretacija Kranjčareva prelaska iz Dinama u Hajduk? Cijepimo li pojmom "sporta" uvriježeno shvaćanje regionalizma kao težnje za posebnim gospodarskim, političkim i kulturnim životom neke regije koja se eventualno može uobličiti i u protest u odnosu na državni centralizam, mogli bismo prepoznati određene regionalističke pretenzije u sportskoj obojenosti Dalmacije.

Nesuglasice oko toga zašto hrvatska nogometna reprezentacija gotovo sve službene utakmice odigrava na Maksimiru, a Split

i Poljud zaobilazi, rasprave o tomu je li bio spektakularniji doček Janice Kostelić na Trgu bana Jelačića nakon njezinog osvajanja tri zlata i srebra na Olimpijskim igrama u Salt Lake Cityju ili doček Gorana Ivaniševića na splitskoj rivi nakon njegova osvojenog Wimbledonu 2001. godine, kao i sva preseljenja splitskih sportaša u Zagreb i obratno, ipak se doimaju mnogo benignije negoli, recimo, borba Katalonije za sportsku (a i svaku drugu) samostalnost unutar Španjolske. Sportski regionalizam Katalonije, osim što se redovito očituje u antagonizmu navijača Barcelone prema madridskom Realu, posebno je obilježio Olimpijske igre u Barceloni 1992. godine.¹⁰⁰

Bad Blue Boys i Torcida – imaju li navijači što reći?

Važan interpretacijski element Kranjčareva preseljenja iz Zagreba u Split bio je vezan i uz (ne)izvjesnost navijačke reakcije na sam taj čin. *Sportske novosti* su na dan Kranjčareva slijetanja avionom u Split na naslovnici predstavile fotografsku usporednu kronologiju navijačkih reakcija u Zagrebu i Splitu uz veliki naslov “Slavlje na Poljudu, neredi u Maksimiru” (*Sportske novosti*, 24. 1. 2005.). I sam je Niko Kranjčar u svojim intervjuima pokazivao izrazitu situacijsku osviještenost, vješto balansirajući između opravdavanja vlastitog odlaska iz Dinama pred Bad Blue Boysima i dodvoravanja Torcidi. Tako je, primjerice, na pitanje novinara o čemu razmišlja nakon tjeskobnih dana, odgovorio:

Znao sam da se u Splitu sprema slavlje, znam kako su Splitsani temperamentni i koliko vole nogomet, znam kakav su doček priredili Goranu Ivaniševiću, ali nisam ni sanjao da će me ovako

¹⁰⁰ Za više o tome vidi Blain et al. (1993: 156–188), gdje autori raspravljaju o očitovanjima disjunktivnog, diferencijalnog i unitarističkog diskursa u okviru reklamnih kampanja, simboličkih prezentacija i medijskih praćenja Olimpijskih igara u Barceloni 1992. godine.

dočekati. Proteklih dana proživio sam najgore trenutke u svom životu. Bez svoje krivnje morao sam napustiti rodni grad. Navijači Hajduka pružili su mi utjehu i radost. U meni se emocije miješaju, bol i sreća (Niko Kranjčar u intervjuu “Sramotno sam istjeran iz Zagreba”, *Nacional*, 25. 1. 2005.).

Priča s transferom bila je smještena u pauzi između jesenskog i proljetnog dijela sezone 2004/2005 pa je na odgovor navijača na stadionskim tribinama trebalo pričekati. No, transparenti se danas ne ističu samo na stadionima, niti pjesme dolaze samo s tribina. Gradski trgovi, novinske rubrike, internetski forumi isto su tako mjesta na kojima se može dobiti povratna informacija navijača (a i nenavijača) o njihovu doživljaju Kranjčareva preseljenja iz Dinama u Hajduk. Reakcije Bad Blue Boysa i Torcida s tribina daju važan doprinos cijeloj situaciji, ali su samo jedan dio ukupne reakcije na Kranjčarev transfer. I Bad Blue Boysi i Torcida manifestiraju kroz klupsku privrženost i dimenziju zavjajnosti odnosno regionalne pripadnosti. Zvonimir Boban nekoć je bio miljenik Dinamovih navijača zahvaljujući svojem fizičkom suprotstavljanju pripadniku ondašnje milicije na derbiju između Dinama i Crvene zvezde na Maksimiru 1990. godine. Desetak godina kasnije BBB su pak slavili Niku Kranjčara i njegov purgerski “štih”, a pozornost je privlačila njegova majica s natpisom “ponosan kaj sam purger” i ona njegovog suigrača Tome Šokote s natpisom “uvijek kontra Splita”, koje su nogometaši tada nosili ispod dresova te čekali da ih otkriju prilikom proslave postignutih golova. Važnost isticanja regionalnog identiteta rasla je s odmicanjem od rata u kojemu je, dakako, nacionalni identitet stavljan u prvi plan.

Za “Boyse” Dinamo tako još više postaje simbolična identifikacija Zagreba, regije purgerstva, što opet ima za posljedicu i uspostavljanje novih rivalstava s drugim hrvatskim navijačkim skupinama, koje svoje današnje animozitete (simbolične ili stvarne) zasnivaju na međuregionalnom rivalstvu, koje je

zasigurno “društveno prihvatljivije” (čitaj: manje opasno) od nekadašnjih napetosti nastalih na osnovi međunacionalnih tenzija (Prnjak 1997: 260).

Na tribinama se dade prepoznati i razlika između Bad Blue Boysa i Torcide u izvedbenom planu njihovih navijačkih rituala. Za Bad Blue Boyse karakterističan je tzv. sjevernjački tip navijanja, obilježen verbalnom ekspresijom i nasiljem, a za Torcidu južnjački, obilježen vizualnom ekspresijom, koloritnom ikonografijom i karnevalskom atmosferom.¹⁰¹ Bez obzira što se porijeklo te razlike pripisuje različitosti navijačkih uzora iz zapadnih zemalja među njima (BBB se ugledaju na engleske, a Torcida na talijanske navijače), u krajnjoj instanci to se opet može preko široko shvaćenog temperamenta objasniti regionalnim kvalitetama. Upravo je temperament, odnosno “mediteranska melankolija” ono što obilježava himnu Hajduka “Oluja sa sjevera”, koja je sporija i zahtijeva manje decibela u izvedbi nego himna BBB “Dinamo ja volim”, koja pojedinim stihovima – npr. “i kolcem, i lancem, i bokserom u glavu” – izražava i nasilje (Pilić 1997: 313).

Nogomet u okvirima masovne, pučke i popularne kulture

Navijači su, dakle, Kranjčaru i o Kranjčaru, imali što poručiti povodom njegova transfera iz Dinama u Hajduk te imali gdje i kako to učiniti, a njihovu reakciju, kao što je naznačeno, treba promotriti u širem kontekstu. Mađutim, nije dostatno samo proširiti kontekst rasprave van strogo navijačkih sfera djelovanja, nego je važno zajedno s time ponuditi širi kategorijalni aparat.

¹⁰¹ Razlikovanju sjevernjačkog i južnjačkog tipa navijanja posvećuju pažnju i Lalić (2003: 210) i Prnjak (1997: 9) i Pilić (1997: 312).

Srđan Vrcan pisao je o nogometu kao fenomenu masovne kulture i svojevrsnom društvenom mehanizmu afirmacije obespripravljenih dijelova društva (usp. Vrcan 1990: 14). No, njegove su teze ipak puno primjenjivije u studijama o navijačkim skupinama i nasilju, dok je njihova validnost u promišljanju nogometa unutar nečega što bi se u najširem smislu zvalo kulturom sporta upitna. Današnje značenje nogometa i njegov status u našoj svakodnevnici i kulturi ne može se dobro razumjeti kroz Vrcanovo smještanje nogometa pod okrilje masovne kulture ili njegovo sagledavanje nogometa kao oblika pučke kulture.¹⁰² Dodatna se terminološka zbrka unosi kad se pojmovi “masovna” i “pučka” ujedine kao prefiks kulturi:

Na posljetku, nogomet kao oblik masovne pučke kulture ima značajnu ulogu u konstrukciji društvenih identiteta, ponajprije lokalnih i nacionalnih. Nogomet u konstrukciji tih identiteta spontano ali izričito naglašava razlikovanje od drugih i suprotstavljanje drugima, ukazujući da su svi identiteti u osnovi diferencirajući jer svaki uspostavlja ono što drži da on sam jeste samo na podlozi razlikovanja od drugih (Vrcan 2003: 21).

Baveći se fenomenom navijaštva i navijačkih skupina, hrvatski sociolozi uglavnom su koristili uvrježene termine “navijačka subkultura”, “potkultura” ili pak “kontrakultura” naspram “službenoj kulturi”, “oficijelnoj kulturi” ili pak “dominantnoj kulturi” (Fanuko 1991; Lalić 1993; Perasović 2001; Prnjak 1997). Premda neselektivna upotreba tih termina, koji nipošto nisu istoznačni, gdjekad upozorava na neusuglašavanje dijakronijske i sinkronijske perspektive u postavljanju teorijskih okvira za istraživanje navijačkih skupina, za potrebe ove rasprave o nogometnom

¹⁰² Dok se u uvodnoj raspravi svoje knjige *Sport i nasilje danas u nas*, pod naslovom “Sociolog pred fenomenom sporta” (1990: 7–26), Vrcan služi isključivo epitetom “masovan” govoreći o fenomenu sporta i o kulturi u kojoj sport participira, on u svojoj novijoj knjizi *Nogomet, politika, nasilje* svrstava nogomet ne samo u masovnu, već i u pučku kulturu (2003: 12–24).

transferu u kontekstu antagonizma između sjevera i juga želio bih istaknuti jedan drugi, uvjetno rečeno, propust u radovima naših sociologa koji se bave fenomenom sporta.

Nastojeći ukazati na prijepore oko analitičkog pojmovlja kulturnih studija, Dean Duda izdvaja sintagme narodna, pučka, popularna i masovna kultura, smatrajući da one “iako djelomice pokrivaju isti ili slične fenomene, to čine u različitim povijesnim i diskurzivnim artikulacijama” (Duda 2002: 97). Upravo stoga potreban je oprez pri njihovom korištenju, koji u konačnici rezultira uvidom u nezaobilaznost kategorije “popularne kulture”, a koja je u hrvatskoj sociologiji sporta uglavnom zanemarena i zaobiđena.

Neosporno se o nogometu može govoriti kao o obliku pučke kulture, u smislu njegova porijekla i razvitka u Engleskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. Struktura njegovih tadašnjih aktera, kao i načini širenja nogometa kontinentom naglašavaju njegovu pripadnost pučkoj kulturi. I upotreba sintagme “masovna kultura” može se do neke mjere opravdati masovnom participacijom u zbivanjima u vezi s nogometom. Problem su, međutim, konotacije koje te sintagme vuku za sobom. Tek je razdvajanje visoke i niske kulture početkom 20. stoljeća omogućilo pravu proliferaciju epiteta vezanih uz kulturu. Ranonovovjekovna narodna kultura krije u sebi mogućnost razdvajanja na “kulturu koju narod stvara” i “kulturu koja se za nj proizvodi”. U skladu s tom distinkcijom, uspostavlja se i odmak između pučke i masovne kulture, ali sad već u predindustrijskom odnosno postindustrijskom kontekstu. Dok su, dakle, kategorije narodne i(li) pučke kulture vezane uz predindustrijalizacijski period, masovna je kultura proizvod industrijskog kapitalizma i vezana je uz masovnu komunikaciju.

Popularna kultura je pojam kojim se nastoje premostiti sve pukotine unutar koncepta pučke kulture, izazvane umjetnom homogenizacijom tog polja, kao i evidentni pregibi unutar masovne kulture koji zanemaruju moment otpora unutar kulture proizvedene za masu. Interes za popularne, svakodnevne prakse

unutar kulture koja se ne da nekritički podvesti pod pučku niti masovnu, Duda prigodno imenuje “obratom prema popularnom”:

Ono što je prije nekoliko desetljeća bilo odviše blizu svakodnevnoga i običnog s jedne ili pak suvremenosti s druge strane, ono što se nije moglo uspostaviti kao predmet istraživanja zbog sistemske nevidljivosti, znanstveno-aristokratskoga osjećaja gađenja, niske lociranosti i navodne irelevantnosti, odnosno vremenske i prostorne blizine disciplinirane redovitim upotrebom retoričke poštapalice o “povijesnoj distanci” – to je zapravo oblikovalo logiku obrata što ga pokušavamo opisati (Duda 2002: 96–97).

Sad kad je znanstvena zajednica manje ili više odstranila taj zazor od analitičkih predmeta kulturalnih studija, preostaje samo prepoznati tip fenomena kojim se bavimo. Tako mi se čini da prelazak Nike Kranjčara iz Dinama u Hajduk, kao i ukupnost odnosa sportskog sjevera i juga Hrvatske valja promatrati kao sastavni dio *popularne kulture*. Kranjčarov transfer, uključujući ekonomske, a napose ritualne aspekte, dakle doček nogometaša u Splitu te navijačku i medijsku reakciju, po svemu je poprimio značajke popularno-kulturnog proizvoda.

U tom kontekstu treba motriti i tip zainteresiranosti “običnih” ljudi za nogomet. Raspravlja li se o nogometu uz kavu u kvartovskom kafiću, čita u novinama, gleda na televiziji ili ga se prati i komentira putem društvenih mreža, činili to pravi zaljubljenici ili dežurni cinici, bili pritom više ili manje zainteresirani, sve je to neki oblik sudjelovanja u cirkulaciji popularno-kulturnog proizvoda te u cjelini gledano može biti valjano obuhvaćeno samo analitičkim aparatom primjerenim arealu popularne kulture.

Plakat ispod željezničkog mosta u Savskoj ulici (kod Veslačke ulice), Zagreb, 20. lipnja 2018.

Književnost, popularna kultura i *metastazirani* nogomet

Ako ne briljirate u društvu razgovorom o novoj kazališnoj premijeri i o umjetnosti uopće, ništa stoga: vi ste gledali Rudu Belina – i dobro znate što je to lijepo. Prirodno lijepo, umjetnički lijepo, Hegel, Aristotel i ostali dečki...

Zoran Tadić (2003)

U areal popularne kulture po mnogočemu spada i domaća književnost koja se bavi nogometnom tematikom. Stoga je bitno ustanoviti kako joj najsvrhovitije analitički pristupiti, napose ako se želi razumjeti što se događa s nogometom ne samo u književnoj, nego i u izvanknjiževnoj stvarnosti. Tu valja podsjetiti na misao Petera Periclesa Trifonasa (2002: 19) da je nogomet “manifestacija nečega u ljudskoj psihi što se iskrivilo, i za što nema razumnog objašnjenja ni učinkovitog lijeka”.

Sport, umjetnička i društvena stvarnost

Devijantnim pojavama obilježen nogomet u hit-romanu Ive Balenovića *Metastaze* (2006) te u njegovim dvjema kasnijim obradama – kazališnoj predstavi *Metastaze* u režiji Borisa Svrtana i igranom filmu *Metastaze* kojeg je režirao Branko Schmidt – baš i nema puno dodirnih točaka s igrom koja mu leži u korijenima te bi se utoliko mogao imenovati *metastaziranim*.¹⁰³ Na temelju

¹⁰³ Ivo Balenović, inače po struci liječnik (ginekolog), taj je svoj romaneskni prvijenac objavio pod pseudonimom Alen Bović. Pod istim pseudonimom

analitičkog pristupa *Metastazama* te na osnovi komparativnog uvida u nogometnu tematiku u nekim drugim književnim, no i u kazališnim i filmskim ostvarenjima u Hrvatskoj i izvan nje, postaviti ću tezu da se književnost bavi već metastaziranim nogometom, ali i da nogomet prispjevajući u takvu književnost na svojevrsan način dodatno metastazira. Promotri li se, k tome, umjetnička stvarnost kao reakcija na društvenu, posebni je izazov utvrditi može li se kroz umjetnost revitalizirati prvenstveno estetska, ali i etička dimenzija ovog sporta.

Krajem 20. i početkom 21. stoljeća, u vremenu kad “tajna svjetska reprezentacija” objedinjuje raznolike aktere i fenomene, manje ili više povezane s nogometom, kad čak i “filozof igra nogomet”, a istodobno je “andeo u ofsajdu”,¹⁰⁴ dojam je da nogomet i knjiga mogu lakše no ikad pronaći zajednički nazivnik. Međutim, koja god da se razina nogometa ima na umu, spadaju li nužno ljepota i bezinteresnost igre¹⁰⁵ u taj zajednički nazivnik? Ili je

Balenoviću je 2010. godine izišao i njegov drugi roman, *Ljudožder vegetarijanac*, koji tematizira prožimanje liječničkih i kriminalnih praksi, nudeći hiperrealnu sliku hrvatskog zdravstva i medicine općenito. I *Ljudožder vegetarijanac* je, poput *Metastaza*, završio na filmskom platnu u režiji Branka Schmidta.

¹⁰⁴ Ovdje se, redom, referira na tri naslova – naslov romana mađarskog pisca Laszla Darvasija iz 2006. godine, naslov knjige eseja Viktora Žmegača (2011) i naslov zbirke priča Zorana Ferića iz 2000. godine.

¹⁰⁵ Dalo bi se raspravljati o tome treba li od svih obilježja igre baš bezinteresnost prepoznati kao njezinu bit. Roger Caillois se, primjerice, ne slaže s onim dijelom Huizingine opširne definicije igre u kojoj ju ovaj određuje između ostalog i kao “slobodno djelovanje [...] uz koje nije vezan nikakav materijalni probitak a niti se njime stječe ikakva korist” (Huizinga 1970: 24–25), napominjući da se određenjem igre kao “radnje oslobođene svakog materijalnog interesa” (Caillois 1965: 35) gube iz vida igre na sreću, a u što se također ubrajaju igre za novac poput kockanja, konjskih utrka ili lutrije. Iako Caillois priznaje da je teže utvrditi kulturni utjecaj igara na sreću negoli takmičarskih igara, to za njega ne znači da je on manje važan (Caillois 1965: 33–36). Odatle on pri definiranju igre zagovara ponešto oprezniji epitet, čije značenje precizno tumači – igra je za Cailloisa “neproduktivna: pošto ne stvara ni dobra, ni bogatstva, niti bilo kakvu vrstu novih elemenata, izuzev prenošenje vlasništva unutar kruga igrača, i čiji je ishod situacija jednaka onoj na početku partije” (1965: 40).

možda potrebno krenuti trećim putem te bi li to ujedno značilo pomaknuti se od pitanja *kako nogomet objašnjava svijet*¹⁰⁶ prema pitanju – kako to da nogomet objašnjava svijet?¹⁰⁷

Da stvar bude još kompliciranija, pobrinuo se talijanski antropolog Gualtiero Harrison time što je predložio da se “društvo promatra kao metafora nogometa” (Harrison prema Vrcan 1990: 48), izokrećući tako poznatu frazu o nogometu kao metafori društva. Prihvati li se njegova perspektiva, nameće se bitno drukčije pitanje: Je li onda svijet (društvo) taj koji(m) treba objasniti nogomet i ono što se u njemu zbiva, a ne obrnuto?

Više preplećući nego rasplećući niti sporta i društva, Srđan Vrcan (1990: 48) ustvrđuje kako “se čini da sport i ono što se događa u vezi s njim imaju svojevrсни privilegij da otvorenije, slobodnije i brutalnije otkrivaju mnogo onoga što je na djelu drugdje u društvu, ali se drugdje i zamagljuje i potiskuje u nevidljivost ispod razine javnosti”, no zbivanja u nogometu od 1980-ih, na koje se on tom ocjenom referira, pa naovamo umnogome opravdavaju i oprečno gledište, ono koje prisutnost i snagu mimikrije u nogometu ne negira, nego ih naglašava. Oponašanje, prerusavanje, opčinjavanje, a na kraju krajeva i zamagljivanje, toga je sve više u današnjem nogometu. Već je nogometna utakmica sama po sebi kostimirana predstava s prilagođenim ritualom i unaprijed utvrđenim planom, višestruko posredovana i dramatski ustrojena kako bi njeni zapleti ostavljali publiku bez daha, a rasplet jedne oduševio a druge razočarao. Dekor, maska i iluzija protežu se, međutim, sa stadiona i na pisma, intervjuje, autograme, na

¹⁰⁶ Riječ je o naslovu knjige američkog novinara Franklina Foera (2006).

¹⁰⁷ U ovom se potonjem pitanju pojam “svijet” može legitimno zamijeniti pojmom “društvo”, dok je kod prvog pitanja u njegovom izvornom kontekstu to problematičnije učiniti, jer Foer (2006) u svojem sveobuhvatnom reportažnom djelu, čije ga je pisanje nagnalo da posjeti puno stadiona i zemalja diljem svijeta, zapravo prezentira, kao što je istaknuto podnaslovom, “neobičnu teoriju globalizacije”.

čitavu medijsku gungulu koja uokviruje nogometni *star sistem* čineći ga posve sličnim svijetu filmskih zvijezda (Caillois 1965: 50–54). Imajući to u vidu, možda je produktivnije Harrisonovu misao shvatiti kao ocjenu da se u nogometu i vezano za nogomet formiraju i promiču obrasci društvenog djelovanja koji se potom šire na društvo u cijelosti (usp. Lalić i Pilić 2011: 303).

Nogomet kroz optiku književne, filmske i kazališne umjetnosti

Popularna književnost i druge popularno-umjetničke forme dodatno interveniraju u taj nimalo jednostavan međuodnos nogometa i društva. Junakinja filma indijske redateljice Gurinder Chadhe, romantične komedije *Baš kao Beckham*¹⁰⁸ i junak humorističnog romana bosanskohercegovačkog književnika Emira Imamovića *Pirkea Tajna doline piramida: u potrazi za dokazima da su u Bosni i Hercegovini živjela inteligentna bića* (2007)¹⁰⁹ nemaju puno toga zajedničkog, ali povezuje ih nogomet, a jednim

¹⁰⁸ Tako je u Hrvatskoj preveden originalni naslov filma *Bend It Like Beckham* (2002). Doslovan prijevod je praktički nemoguć, jer glagol “to bend” ovdje ima dvostruko značenje, doslovno odnosno “nogometno” i metaforičko, upućujući na Beckhamove kvalitete udaranja lopte tako da ona zaobide suparničke obrambene igrače na putu prema голу, a istodobno i na njegove sposobnosti zaobilaznja pravila i mimoilaženja prepreka izvan nogometnog terena (usp. Giardina 2003: 71–72).

Iako se ovaj film, osim kao romantična komedija, često u recenzijama i na različitim rang listama tretira kao *feel-good-movie* te je, povezano s time, u mjesecima i godinama nakon pojavljivanja polučio golem komercijalni uspjeh, on je, nužno je to spomenuti, istovremeno vrlo zahvalan uradak za postkolonijalna i kulturalnostudijska promišljanja britanskog multikulturalizma i britanske popularne kulture (usp. Brabazon 2007: 154–175; Giardina 2003).

¹⁰⁹ U ovom muškim likovima i nogometom bogatom romanu osim humora i satire moguće je prepoznati i melankoliju: “Pišući Tajnu Doline piramida Emir Imamović Pirke igrao je svoju književnu nogometnu utakmicu, čas pucajući na gol društvene neprikrivene satire, čas na gol melankolične priče o autsajderima” (Tatarenko 2008).

dijelom i figura Davida Beckhama, dugogodišnjeg kapetana engleske nacionalne momčadi i člana najtrofejnijih svjetskih klubova poput Manchester Uniteda i Real Madrida. Za Jess, londonsku tinejdžericu indijskog porijekla koja bi željela igrati nogomet unatoč tome što to ugrožava tradicijske vrijednosti njezine obitelji i kulture kojoj pripada, Beckham je idol čije postere lijepi iznad kreveta kako bi mu se mogla obratiti prije spavanja. Dotle pak neostvoreni nogometaš, besposleni Edin Dino Lastić – koji živi u Visokom od penzije u ratu preminulog brata, kladi se i provodi dane pijući pivo i prateći teletekst u kafiću Offside – iščekuje da mu Beckham realizacijom jedanaesterca donese dobitak na kladionici.

Jasno je da Beckhamov nogomet nije doticao samo postere i kladioničarsku ponudu jer u tom slučaju on i ne bi bio nešto posebno u odnosu na dobar dio današnjih nogometnih zvijezda. Vojska Beckhamovih sljedbenika i obožavatelja pratila je svog idola na različite načine. Jedni su slijedili njegov stil odijevanja, drugi nosili frizuru poput njega, treći su nadijevali djeci imena po uzoru na Beckhama, četvrti čitali njegovu autobiografiju, a petima je dotle zanimljivija njegova supruga Victoria, poznata i kao “Posh Spice”. Svi bi oni legitimno mogli biti, što neki već i jesu, likovi u književnosti, kazališnim predstavama ili na filmu.

Što god mislili o zamršenom odnosu umjetničke, nogometne i društvene stvarnosti, u raspravi o (hrvatskom) nogometu i (hrvatskoj) književnosti teško je kategoriju društva ostaviti po strani. Iako mi nipošto nije nakana zauzeti poziciju sportskog i(li) književnog kritičara koji se polako promiče i u društvenog kritičara, u zamku ću društvenog kriticizma zasigurno donekle upasti analizirajući mjesto nogometa u hit-romanu *Metastaze*, čiji naslov sugerira ozbiljnu problematiku. Dugo vremena nije se znalo tko je napisao taj roman, pa je i ta situacija s prikriivanjem pravog identiteta autora, uz provokativnost sadržaja, pridonijela da pojavljivanje ovog romana pred ljeto spomenute godine

uzburka književno-kritičku javnost.¹¹⁰ Sličan je trend uzbuđivanja publike i kritike nastavljen i dvjema kasnijim umjetničkim obradama tog književnog djela. Riječ je o kazališnoj predstavi *Metastaze*, koja se od 2007. godine izvodi u satiričkom kazalištu Kerempuh, i o istoimenom filmu iz 2008. godine.¹¹¹

Inače, glede veza nogometa s filmskom i kazališnom umjetnošću u hrvatskom kontekstu, ostvarenima preko književnosti, vrijedi posebno istaknuti i da je drama Borivoja Radakovića *Dobro došli u plavi pakao* (1994) nastala prema poglavlju nogometno-navijačke tematike iz njegova romana *Sjaj epohe* (1990). Ona je također doživjela kazališno uprizorenje u Kerempuhu. Predstava je bila naglašeno subverzivnog karaktera pa se tako u njoj, ne samo na pozornici nego i među publikom, zdušno pjevala onodobna Dinamova himna "Sveto ime Dinamo", što je bila svojevrsna navijačka reakcija na neželjenu promjenu klupskog imena u Croatia, upućena na adresu tadašnjeg predsjednika Republike Hrvatske Franje Tuđmana.¹¹²

Miljenko Jergović primijetio je da su se u *Sjaju epohe*, koji se pojavio neposredno pred rat i čije je prvo objavljivanje prošlo

¹¹⁰ Kad je riječ o funkcioniranju hrvatske književnokritičke javnosti, ono se dakako može sagledati i mnogo manje naivno, primjerice u kontekstu *hrvatskog književnog bajkomata*: "Granice hrvatskog književnokritičkog uma granice su medijskim konsenzusom uspostavljene tranzicijske književne renesanse, i tu je teško bilo što dodati ili oduzeti jer slatka nekonfliktnost razgovora o recentnoj književnosti podsjeća tek na isplativo zbornsko pjevanje o novim imenima i širenju tržišta, veoma slično onoj ideji Erica Hobsbawma prema kojoj su filatelisti jedina društvena grupa koja se iskreno veseli nastanku svake nove države" (Duda 2010: 9).

¹¹¹ Kerempuhova predstava *Metastaze* proglašena je na 18. Marulićevim danima najboljom hrvatskom kazališnom predstavom u 2008. godini, a igrani film *Metastaze* nagrađen je Zlatnom arenom kao najbolji hrvatski film na pulskom festivalu 2009. godine.

¹¹² Riječ je zapravo o djeliću dugotrajnijeg i ozbiljnijeg "sukoba oko imena zagrebačkog kluba" kojeg sociološki nadahnuto analizira Vrcan (2003: 201–230) u poglavlju svoje knjige naslovljenom "Neobičan sukob: Predsjednik Republike protiv navijačkog plemena".

gotovo nezamijećeno pa se slijedom “spleta okolnosti i logike zlih vremena” Radakovića može držati “nehotičnim i slučajnim začinjavcem hrvatske urbane proze”, “prvi puta u povijesti hrvatske književnosti pojavili nogometni navijači” (Jergović 2009: 225).¹¹³ To upečatljivo poglavlje pod naslovom “BBB”, odnosno njegov integralni dio “Dobro došli u plavi pakao”, pisan navijačkim slengom i prožet naturalističkim slikama nasilja, još i danas figurira kao najprovokativniji književni tekst na temu nogometnih navijača u čitavoj domaćoj produkciji.

Trebalo je u devedesetima, nakon Radakovićeve utemeljiteljskog teksta, očito još društvenog, ali i umjetničkog sazrijevanja da se teme poput nogometnih probiju i zasluže svoj prostor. Tadašnjeg, a zapravo još i više ranijeg obezvrijeđujućeg odnosa umjetnosti prema profanoj pojavi nogometa, dotaknuo se i Pavao Pavličić nalazeći da hrvatsku umjetnost nogomet “nije zanimao ni kao spektakl, ni kao igra, a ni kao svojevrsan lakmus papir za cijeli niz socijalnih situacija i problema” jer da je ona, očito “svoje zadaće i smisao svojega postojanja vidjela na nešto višim razinama ljudskoga života” (Pavličić 2011: 192).

¹¹³ No, u nastavku iste misli o navijačima u Radakovićevom tekstu, prepoznajući ih kao “sirove i adrenalizirane, ispunjene idealima uz [sic] koje se spremno umire”, Jergović pomalo neoprezno tvrdi da su ti navijači “onakvi kakvim ih danas znamo” (Jergović 2009: 225). S obzirom da on svoj pogovor piše za drugo izdanje istoga romana, gotovo dvadeset godina poslije njegova nastanka, a da je teško povjerovati da je Radaković projicirao nekakvu navijačku sliku dalje budućnosti, Jergovićeve bi opaska o naravi današnjih navijača sugerirala njegovu vlastitu percepciju o postojećim, skoro pa svezvremenskim navijačkim karakteristikama. Međutim, uvidi li se kvantiteta i kvaliteta promjena kroz koje nogomet prolazi posljednjih nekoliko desetljeća, teško je zamisliti da su navijači i navijački identitet statični i nepromjenjivi. Tako su hrvatski navijači, moglo bi se uzeti Torcidu kao primjer (usp. Lalić i Pilić 2011: 313–314; Perasović 2011: 334–335; Perasović i Mustapić 2017; 2018), ako ništa drugo, kudikamo integriraniji u civilno društvo no što su bili prije dvadesetak godina, što rezultira njihovim itekako primjetnim javnim djelovanjem s vrlo konkretnim učincima, a već ta činjenica zasigurno zaslužuje makar da ju se stavi uz bok spomenutoj, prilično stereotipnoj predodžbi o navijačkoj “sirovosti, ispunjenosti idealima i adrenalinu”.

Međutim, popularnost nogometa u Hrvatskoj s protokom je godina učinila svoje pa hrvatska književnost od 2000. godine naovamo već poznaje respektabilan broj što kraćih a što duljih prozних tekstova pisaca pretežno srednje i mlade generacije koji se na neki način dotiču nogometa. Svakako se radi o bitnom pomaku u odnosu na ranije razdoblje, no legitimna je i ponešto drukčija ocjena autora monografije *Bad Blue Boys: prvih deset godina* (1997), sociologa Hrvoja Prnjaka koji piše da “nogometno navijačka mitologija tek čeka svoje uvjerljive autore na hrvatskom jeziku” te da “iako se iz hrvatskog nogometa i zbivanja oko njega kod nas i te kako dade iščitati dijagnoza nekih društvenih pojava, nažalost, uglavnom s negativnim predznakom, te priče još nisu i ispričane [...] [o]čima pisaca, znanstvenika ili publicista, nebitno” (Prnjak 2011).

Kad je o duljim proznim tekstovima riječ, nogometom se u najvećoj mjeri bavi *Minuta* 88 Jurice Pavičića iz 2002. godine, “roman nogometnog znalca” u kojem se autor, doduše, u skladu sa svojim romanesknim opusom, drži žanrovskih uzusa trilera i krimića, ali uz snažnu dijagnozu socijalne i političke zbilje (usp. Pogačnik 2006: 219–221). Drukčiji interes za nogomet demonstrira Zoran Ferić, koji grotesknu, crno-humornu sliku nogometom obilježenog dječjeg pogreba premješta zajedno sa završnom pričom “Anđeo u ofsajdu” iz istoimene zbirke iz 2000. godine na početak svog romana-prvijenca *Smrt djevojčice sa žigicama* iz 2002. godine (usp. Pogačnik 2002: 32–34; 2006: 72–74). Ferić uklapa nogomet u svoje satirične epizode, ne dajući mu važniju ulogu u ekonomiji radnje.

U predvečerje Svjetskog nogometnog prvenstva u Njemačkoj 2006. godine na književnoj se sceni pojavila i zbirka pripovijedaka nogometne tematike *Slobodni udarac* u kojoj su okupljene priče jedanaestero domaćih spisateljica i spisatelja, napisane za tu prigodu. Isto tako, 2005. godine je u književnom časopisu *Fantom slobode* osvanuo poetski temat posvećen Niki Kranjčaru,

tada još vrlo mladom nogometašu zagrebačkog Dinama, koji je prešao u redove velikog rivala, splitskog Hajduka te time izazvao burne reakcije sportske i ine javnosti, o čemu je bilo riječi u prethodnom poglavlju. U časopisu objavljeni poetski prilozii, natopljeni ironijom i sarkazmom, predstavljaju uži izbor iz natječaja za naj-pjesmu o Kranjčaru koji su na internetskom forumu pokrenuli studenti Odsjeka za komparativnu književnost na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, i to, izvjesno, kao ciničnu reakciju na medijsku gungulu koja se stvorila oko tog nogometaša. Dakako, nema ništa neobično u tome da oslanjanje na nogometnu tematiku u domaćoj književnoj, ali i u cjelokupnoj literarnoj, a napose prijevodnoj ponudi, ima konkretne sportske povode.

Imajući u vidu navedena literarna i ina okušavanja posljednjih dvadesetak godina,¹¹⁴ nameće se zaključak kako ovdašnje umjetničke obrade “nogometne građe” u pravilu svjedoče o paralelnim, velikim promjenama kroz koje u 1990-ima i nakon njih u Hrvatskoj prolaze nogomet, umjetnost i društvo u cjelini. Pritom treba imati na umu da se nogomet, kao globalni fenomen – igra, ali i biznis raširen po cijelom svijetu, u posljednjih nekoliko desetljeća ubrzano razvija i mijenja i bez obzira na nacionalni folklor. Slično je i s umjetnošću, kod koje promjene možda nisu toliko drastične, ali su isto tako pretežno nadnacionalnog karaktera. To se pogotovo odnosi na onaj dio umjetničke produkcije koji ima popularni karakter, a u koji svakako valja svrstati *Metastaze*.¹¹⁵

¹¹⁴ Za potrebe argumentacije izdvojen je samo dio ukupne produkcije pa su tako neka, nipošto manje vrijedna ostvarenja ostala nespomenuta. Jedno od takvih je, primjerice, film Dalibora Matanića *Kino Lika* (2008), snimljen prema istoimenoj zbirci priča Damira Karakaša iz 2000. godine, u kojemu je nogomet važan dio narativa.

¹¹⁵ Usporedbe radi, na bitno drukčiji način no što je to slučaj u hrvatskoj književnosti nogometom se bave neki suvremeni romani iz književnosti susjednih zemalja, kao što su, primjerice, *Strah golmana pred jedanaestercem* austrijskog književnika Petera Handkea ili dva romana mađarskog pisca Petera

Nogometne *Metastaze*

U *Metastazama* nogomet ima zapaženo mjesto, a unutar hrvatskog književnog korpusa one se doimaju najboljim primjerom za potvrdu teze o paralelizmu promjena u nogometu, umjetnosti i društvu, ali i prikladnim primjerom za razradu ideje o umjetnosti kao utočištu metastaziranog nogometa, koja me ovom prilikom još više zanima.

Polazeći, dakle, od važne uloge nogometa u ovom romanu, a onda i od toga da se u njemu širi društveni problemi reflektiraju kroz kvartovsku priču o životima petorice mladića – Filipa, Kize, Deje, Mrtvog i Krpe – a da nogomet predstavlja nekakvu nišu njihovog druženja, napose devijantnog ponašanja, nametnula mi se teza o književnosti koja potvrđuje, ali i proširuje metastaze nogometa. Naime, u *Metastazama* je konzumacija nogometa izmještena sa stadiona na ulice, u kafiće i u kladiionice, pri čemu verbalno i ritualizirano nasilje pod specifičnim okolnostima prerasta u stvarno. Premda to nije uvijek direktno povezano s nogometom, česti su izljevi nacionalnog i rodnošovinizma – otvoreno se iskazuje netrpeljivost prema Srbima, žene imaju drugorazredni status i tretman kako u javnim, tako i u privatnim prostorima,¹¹⁶ a evidentan je i međugeneracijski jaz

Esterhazyja, *Njemačka u šesnaestercu* i *Ništa od umjetnosti*. Druga su krajnost engleski pisci Nick Hornby i John King, čiji su romani *Nogometna groznica*, odnosno *Tvornica nogometa*, uvjetno rečeno polufikcionalne navijačke autobiografije, prototipovi onoga što se imenuje “nogometnom književnošću” (usp. Kramer i Klemenčić 2004).

¹¹⁶ Kazališna kritika ne samo da utvrđuje muško nasilje nad ženama kao provedbenu nit predstave *Metastaze*, nego isto i analitički propituje. Pritom je poznata navijačka krilatica “Volim te, mama, ali ne više od Dinama” pretvorena u podnaslov “Bojim te se, mama, čak i u naručju Dinama”, iza čega slijedi objašnjenje u psihoanalitičkom ključu: “U *Metastazama*, primjerice, žena može biti: prostitutka, obiteljska ‘mučenica u šlafroku’ te šankerica. Kako god da je postavljena, žena je tu da služi muškarcima i trpi. Kad prolazi pokraj njihova ‘čopora’, muškarci joj dobacuju vulgarne seksualne komentare ili je hvataju za stražnjicu (moguće je i silovanje). Odakle ta redukcija žene na puki pornografski

između roditelja i djece. Uza sve to, jezik likova, koji naizmjenice preuzimaju uloge pripovjedača i fokalizatora zbivanja, iznimno je nasilan. Uglavnom, sudeći po *Metastazama* i njihovu prikazu narko-alko-navijačke subkulture,¹¹⁷ kojemu u filmu notu autentičnosti pridodaje kamera iz ruke, a u predstavi ga dinamičnim čini rotirajuća bina, groteskna ozbiljnost života i nogometa manifestira se u njihovom nezaustavljivom odmicanju od slobodnog i frivolnog područja igre. Ukupni dojam o tome podupire uronjenost radnje u hrvatski poratni, tranzicijski milje.

Međutim, upitno je treba li nogomet shvaćati kao odraz društvene stvarnosti te zaslužuje li stvarnosna proza u koju roman *Metastaze* po mnogočemu spada takvo tumačenje. Na tragu ranijega kompleksnijeg tumačenja međudnosa društva i nogometa, valja propitati termin “stvarnosna proza” kao odrednicu jednoga dijela hrvatskoga proznog stvaralaštva devedesetih i dvijetisućitih. S jedne strane problematičan je pomalo oksimoronski prizvuk pojma “stvarnosna proza”, a s druge strane neumjerenost književne kritike u upotrebi tog termina koja je dovela do njegove posvemašnje istrošenosti (usp. Pogačnik 2002; 2006).

No, kao što je roman *Metastaze* ubačen u pretinac stvarnosne proze, s naturalističkim štihom, tako je i filmska kritika/reklama istaknula ono pomodno, što je samim time za nju hvalevrijedno: “film ‘Metastaze’ prikazuje amoralnost, beskrupuloznost i korumpiranost novokomponiranog hrvatskog društva progovarajući o aktualnim temama – padu socijalnog statusa, životu bez perspektive, općeprihvaćenom nacionalizmu, klicama

objekt? I odakle sav taj strah od stvarnih žena? Nije li i on povezan s emocionalnom retardacijom muške grupe kvartovskih delinkvenata?” (Govedić 2007).

¹¹⁷ U svojoj studiji o postjugoslavenskom filmu, Jurica Pavičić *Metastaze* svrstava u niz filmova koji “prikazuju sudbine likova unutar kolektiviteta/grada/društva/generacije, pojedinca određujući kroz šumu premreženih odnosa bitno određenih političkim i društvenim kontekstom” te “rado za temu uzimaju generacijski ili zavičajni kolektivni usud” (2011: 103).

neonacizma, kriminalu i nasilju te ovisnosti o drogama”,¹¹⁸ dok u programskoj knjižici kazališta stoji da se predstava *Metastaze* uklapa u repertoar Kerempuha čiji ostali komadi također govore “o zbilji onakvoj kakva je bila i kakva jest u vremenu poraća, društvene transformacije i neoliberalnog kapitalizma”.¹¹⁹

Ispada da u *Metastaze*, na stranice romana, na kazališne daske i na filmsko platno, dospijeva već metastazirani nogomet, nogomet koji nervira i zbog kojeg se nervira, nogomet koji je kriminaliziran, nogomet koji istodobno izaziva nasilje i potiče konflikte. Pasusi romana, kadrovi filma i scene u predstavi prikazuju nogomet u kojemu, izuzev rijetkih, iznimnih momenata u filmu, nema lopte ni nogometaša, ali se zato pojavljuju neki drugi akteri i neki drugi rekviziti po kojima je današnji (hrvatski) nogomet itekako prepoznatljiv. U tom se smislu *Metastaze*, imajući na umu njihovu toliko potenciranu stvarnosnost, moraju razumjeti ne tek kao prikaz, nego i kao dokaz metastaziranog nogometa.

Metastazirani nogomet

Što bi, rezimiramo li dosadašnu argumentaciju, trebala značiti ova kovanica, čije je nastajanje potaknuto naslovom i sadržajem Balenovićevog romana, i na što se sve ona odnosi? *Metastasis* je grčka riječ koja označava promjenu ili premještanje s jednog mjesta na drugo. U medicini je taj pojam vezan uz premještanje zloćudne

¹¹⁸ <http://www.filmski.net/filmovi/arhiva/4676/metastaze>.

¹¹⁹ http://www.kazalistekerempuh.hr/?page_id=62.

Duško Ljuština, očito uvjerenja da je to kvaliteta današnjeg teatra koju treba njegovati, upozorava na aktualnost tema zastupljenih u predstavama kazališta kojem je tada bio na čelu, no njegova potreba da se posebno osvrne na *Metastaze* može se i drugačije iščitati: “Kad se tekstom u programskoj knjižici, kojim se gotovo ispričava za na sceni prikazanu narkomaniju, nasilje i izrečene psovke, javi i ravnatelj Kazališta Kerempuh, to znači da je stvar ozbiljna” (Ružić 2007).

bolesti. Autor romana *Metastaze* u jednom je intervjuu (Lokotar 2006) rekao kako medicinska enciklopedija navodi da maligne bolesti posjeduju bitnu značajku da se šire na udaljena područja i stvaraju metastaze, no da danas postoji sve više pokazatelja da nastanak metastaza tumora nije slučajan događaj, već da je to kontrolirani proces niza međusobno povezanih događaja.

Pri svojem obilježavanju nogometa metastaziranim rukovodim se time što današnje konotacije nogometa nadilaze značensko polje pojmova igre, sporta, terena, lopte i tijela, koje je nekoć, doduše i tada uz prikladnu dozu idealizma, bila dostatno da se nogomet odredi kao fenomen. Jednim je dijelom tomu tako zbog promjena koje se kroz višestoljetnu povijest nogometa, a osobito onu noviju, događaju s njime, vezano ponajprije uz uklopljenost nogometa u društvene i kulturne tokove, dok je drugim dijelom to povezano s pomacima u društveno-kritičkim i znanstvenim sagledavanjima fenomena koji stoji iza tog pojma.¹²⁰

Bez obzira otkuda krenuli u nekoj dijakronijskoj usporedbi stanja stvari u nogometu, makropromjene i preobrazbe kroz koje je nogomet prošao u društvenoj i kulturnoj sferi – od njegove internacionalizacije, buržoizacije, globalizacije, medijalizacije sve do ostalih procesa s podjednako dalekosežnim učincima koji su ga uvelike oblikovali i još ga uvijek oblikuju – ne bih bio sklon tumačiti jednoznačno negativno i defetistički, pa bih samim time pridjevu *metastazirani*, koji, kako je već napomenuto, upućuje na uznapredovalu fazu tih promjena i efekte koje one imaju na

¹²⁰ Dinamiku povijesnog razvoja nogometa, ali i širu interpretaciju njegove prošlosti i sadašnjosti, razradio je Srđan Vrcan u prvom dijelu svoje knjige, naslovljenom "Nogomet: od grube i prigodne igre do profesionalnog i visokokvalitetnog sporta" (2003: 7–78). U zaključnom je pak dijelu izložio vlastitu "sociološku analizu nogometa u procijepu između normalnog i patološkog" (2003: 231–261).

Dakle, i kod njega stvari počinju znanstvenim praćenjem što se u prošlosti događalo s nogometnom igrom, a završavaju znanstvenim promišljanjem fenomena nogometa koji u međuvremenu poprima i patološke dimenzije.

udaljenim područjima, odrekao bilo kakav katastrofički prizvuk. U skladu s time, moje promatranje suvremenog nogometa kao metastaziranog odbija se osloniti na vizuru novoljevičarske kritike sporta, (pre)opterećenu prepoznavanjem i prokazivanjem lažnih potreba, otuđenja, manipulacije i ideologije kao pošasti koje haraju današnjim sportom, kao, tvrdi se, i čitavim društvom (usp. Kreft 2011: XXI–XXIII).

Pa ipak, čak i kad se bez negativnih predrasuda razlaže preoblikovanje modernog i postmodernog nogometa, sporta koji je većim dijelom 19. stoljeća još uvijek predstavljao manje-više spontanu pučku igru i zabavu, da bi zatim bio kodificiran i reguliran, a naposljetku postao i prvorazredna forma masovne kulture, ne mogu se sasvim zanemariti ni “zloćudni” momenti u svim tim preartikulacijama kakvima je on bivao izložen (usp. Vrcan 2003: 42–78).

Uzmemo li uz makrorazinu u obzir i onu simptomsku, suvremeni nogomet funkcionira, baš kao i onaj dio suvremene književnosti (umjetnosti) koji ga tematizira, i kao popularno-kulturni proizvod, sa svim svojim privlačnostima i manama, dosljednostima i nedosljednostima, konstantama i varijablama. Shvaćen preko svojih simptoma, ali ujedno i sam kao simptom, on se može interpretirati još radikalnije u semiotičkom ključu:

Ono što Eco opisuje kao “nogomet”, nije samo sport, već neka vrsta *semiotičkog gerilskog ratovanja*. Sustavi znakova, koji okružuju tu igru, konstruiraju simboličko polje navijačke pripadnosti, priopćavajući ekonomiju vrijednosti sudionicima i gledateljima pomoću medijskih reprezentacija. Proizvedeni znakovni oblici bude i pozitivne i negativne valentnosti: neka njihova svojstva su *uveličana* a neka *uspavana*, ovisno o sadržaju poruke koja treba biti prenesena (Trifonas 2002: 35).

Iz svih bi tih razloga bilo pogrešno opteretiti nogomet ocjenama i moralizatorskim prosudbama te ga tako fiksirati kao statični objekt evaluacije, kad on to niti je bio niti jest.

Umjesto zaključka: Ima li mjesta za Kanta?

Šireći se u jezik, govor i sliku, a onda tim putovima i u različite umjetničke forme, nogomet se i dalje neprestano i intenzivno mijenja te on i na taj način metastazira. U kontekstu ove rasprave utoliko značajnije biva pitanje: može li umjetnost poslužiti ne samo kao dokaz, a ujedno i medij, nego i kao utočište metastaziranog nogometa, tako da se kroz nju revitalizira etička, a poglavito estetska dimenzija ovog sporta? Umjetnička bi stvarnost pretpostavljivo mogla uspostaviti drukčiji set vrijednosti u nogometu od onoga na koji smo navikli unutar društvene stvarnosti, a također bi mogla smjestiti privlačnost nogometa u drukčiji okvir.

S obje dimenzije koketira, primjerice, socijalno angažirana predstava *Srce moje kuca za nju* u režiji Boruta Šeparovića.¹²¹ Taj kazališni komad, naime, razotkriva mogućnost da (se kroz) nogomet ujedinjuje ljude ne samo u trenucima njihovog kolektivnog ushićenja, euforije i ekstaze, nego i u njihovoj empatiji s bijedom i nesrećom drugih, bliskih i bližnjih, te da se forma zabave i spektakla preko nogometa pomalo drsko spoji s nečim ozbiljnim i opterećujućim. Prvi je dio predstave nogometno-plesni spektakl u kojem jedanaest odabranih, plesno obučanih i u dresove odjevenih djevojaka, uz intenzivnu glazbu (Thompson, Prljavo kazalište) i popratnu audio-snimku utakmice, linijama kretanja simulira trijumfalni nastup hrvatske nogometne reprezentacije protiv Engleske na Wembleyu 2007. godine, dok se u drugom dijelu na sceni pojavljuje jedanaest nezaposlenih žena sa Zavoda za zapošljavanje, koje iznose svoje radne biografije (Ružić 2010). Na taj način, umjetničkim prepletanjem nogometa i socijalne problematike, uz estetski potencijal igracke izvedbe preispituje se i

¹²¹ Ova predstava grupe Montažstroj u suradnji s plesnim centrom Tala izvedena je dvaput u Hrvatskom narodnom kazalištu, 24. i 31. siječnja 2010, čime je nogomet pronašao svoje mjesto i u tom, u određenom smislu, reprezentativnom prostoru cjelokupne hrvatske kulture.

moralna nakaradnost suvremenog hrvatskog društva, a donekle i etička platforma hrvatskog (reprezentativnog) nogometa.¹²²

Evidentno je da je rasprava o *estetskom* (i *etičkom*) metastaziranoga nogometa zakomplicirana time što kao ishodište prepoznavanja njegove metastaziranosti služe umjetničke prerade nogometa. Problem stvara i činjenica da je ovdje riječ o suvremenom nogometu i suvremenoj umjetnosti, konkretno književnosti, filmu i kazalištu, te da je stoga sve skupa uronjeno u sferu popularnog.

Zato je korisno osloniti se na Hallova "treću definiciju 'popularnog'" (Hall 2006: 304) koja, između ostalog, podrazumijeva da "značenje kulturalnoga obrasca i njegova mjesta ili pozicije u području kulture nije upisano u njegov oblik, niti je njegov položaj učvršćen za sva vremena" (Hall 2006: 305) te obratiti pozornost na s njome povezano upozorenje: "Veza između povijesnog položaja i estetske vrijednosti važno je i teško pitanje u popularnoj kulturi, no pokušaj razvijanja neke univerzalne popularne estetike, utemeljene na trenutku nastajanja kulturalnih obrazaca i običaja gotovo je sigurno jako pogrešan" (Hall 2006: 307).

Imajući to u vidu, sportu, koji ne samo da se sviđa ogromnom broju ljudi, nego i generira specifične užitke i zadovoljstva, ipak treba priznati pomalo poseban status, ako ni zbog čega drugog, onda zbog karaktera performansa u njemu.

Sam sportski performans uvijek sa sobom nosi magično obećanje inspiracije i improvizacije. On omogućuje da se ostane razigran, da se dosegnu užici i obrani od stvarnosti. Unutar

¹²² Esejističko pak prepletanje nogometa i socijalne problematike, iznalazeći interesantnu poveznicu između Diega Armanda Maradone i prodavačica zagrebačke Name, dioničkog društva u stečaju, nudi Dean Duda: "Klasni nerv jest ono što dubinski povezuje zlatnog patuljka svjetskog nogometa i četiri stotine žena s društvenog dna veselog cirkusa hrvatske tranzicije. Pitanje je samo tko ga imenuje i prepoznaje, odnosno kako i kada dolazi do riječi" (Duda 2010: 169).

polja borbe koju popularna kultura sporta konstituira, takvi trenuci nadahnutog performansa simboliziraju za ljude rijetku pobjedu nad ograničenjima koja nas utamničuju (Whannel 2008: 139).

Da bi se međutim objasnilo “pobratimstvo u popularnom” suvremenog nogometa i umjetnosti nedostatno je baratati isključivo navedenom Hallovom opaskom i Whannelovim prepoznavanjem posebnosti sporta. Vizuru valja proširiti, a takva nas ambicija može uvući u propitivanje odnosa između ukusa i mode, koji dakako ne determinira samo kretanja u književnosti i umjetnosti, nego zahvaća i šire (popularno-)kulturne i društvene razmjere.

Dok ukus naglašeno korespondira s prošlošću i tradicijom, za modu je karakteristično suženo kulturno vrijeme sadašnjosti i izuzetno brzi ritam promjena. Prihvatimo li da je tekuća komunikacija, koja prožima naš život, određena obiljem medijskih informacija i rastućom ponudom tehnologija, te da smo zbog toga svi usmjereni ponajprije na “ovdje” i “sada” makar ono bili efemerno i prolazno, shvatit ćemo i da moda postupno zamjenjuje ukus te je razumjeti kao konačan izraz relativizma ukusa (Solar 2011: 70–101).

S obzirom da relativizam ukusa nije, prema Solaru, samo “problem estetike”, jer je loš ukus prodro u sva područja života (Solar 2004: 27; 2009: 214), ostaje nam utvrditi kako bi se Solarova teza mogla ticati nogometa. U svojoj intenciji da, prvenstveno u književnosti, ukusu iznova podari mjesto koje mu po tradiciji pripada, on je uzimajući baš nogometnu igru kao pogodan primjer, odlučio ukazati na neprispodobivost igre ukusu:

U igri je, naime, ukus dosta relativiran, jer se ne mogu prosuđivati pravila, nego se prosuđuje dojam koji ostavljaju igrači i njihova vještina, a taj dojam doista ovisi isključivo o nekoj zajednici, recimo, navijača, kojima se sviđaju “potezi” i “kombinacije” unutar pravila o kojima nema rasprave, otprilike u istom

smislu staroga tumačenja ranije spomenute izreke [*de gustibus non disputandum est*]¹²³ (Solar 2009: 265).

K tome, igra je uvijek samo u sinkroniji te se o njoj ne raspravlja u onom obzoru koji pripisujemo ukusu (Solar 2009: 266). Nastojeći upozoriti na problematičnost premještanja te i takve “igre po modelu sporta” prvo u industriju zabave, a zatim i u druge kulturne i društvene sfere i djelatnosti, Solar ističe da Huizinginog “homo ludensa” u nogometu istiskuju natjecateljski porivi, koji najviše obuzimaju recipijente – navijački svijet. Malotko na koncu drži do ljepote igre, a najmanje navijači jer im je stalo ponajprije do zgoditka i pobjede (Solar 2011: 16–17).¹²⁴

Slovenski filozof Lev Kreft dotle, u svojoj “prolegomeni za estetiku sporta općenito i nogometa posebno”, “ključ nogometne privlačnosti” odnosno dokaze za “ljepotu nogometne igre” nalazi u općoj pristupačnosti i nepredvidljivosti (dramatičnosti). Pritom upozorava na nužnost potpunog okretanja suvremene estetike sporta u smjeru od filozofije umjetnosti prema estetici svakodnevnog života. Naime, ako je već i procjenjivanje umjetnosti hrabro iskoračilo iz preuskog okvira propitivanja mogućnosti kontemplativnog uživanja u njoj, čemu aplicirati takav okvir na nogomet koji se, čak i svojom plebejskom povijesti, neprijeporno

¹²³ Izreka koja je nekad značila “da se o stvarima koje se tiču ukusa svi do te mjere slažemo da razgovor o tome naprosto nije potreban”, danas se shvaća i kolokvijalno upotrebljava u oprečnom smislu – “da svatko ima pravo na vlastiti ukus” (Solar 2004: 9; 2009: 197).

¹²⁴ Oprečno se viđenje prepoznaje u stihovima Branimira Johnnyja Štulića, zanimljivom pjesničkom doprinosu ovoj raspravi o tome ima li mjesta za estet-sko i artistsko u današnjem nogometu te o kome odnosno o čemu to ovisi:

Tek nogomet je najbliži šahu po tome što su
Beskonačne mogućnosti veličajnih poteza
[...]
ne gremo na utakmice
Samo zbog pogodaka i pobjeda razumete
(Štulić 2005: 45)

opire aristokratskim i metafizičkim pretenzijama na “čisto” estetsko i “uzvišeno” lijepo (Kreft 2011: 22–23).

I Kreft, baš kao i Solar, nalazi nogomet ciljnim sportom,¹²⁵ ali dok potonjem pri njegovom poimanju nogometu u tom kontekstu izmiče iz vida supstancijalna značajka nogometne igre, Kreft na dramatičnosti nogometu gradi glavninu svojeg argumenta.

Najsnažniji estetski učinci su naime povezani s dramatičnošću, bilo da je razumijemo u izvornom značenju djelovanja ili u suvremenom značenju dramskog kazališnog predstavljanja. Sport je dramatičan i dramatičnost je njegovo najvažnije estetsko obilježje – za dramatičnost možemo reći da je “lijepa”, mada sigurno nije lijepa na kakav harmoničan način, budući da su ključna obilježja dramatičnosti konflikt, nejednakomjernost, neizmjerljivost i nesigurnost. To da pri sportu mislimo za ozbiljno i da se pravimo kao da imamo posla s istinosnim (a ne samo sa stvarnosnim) pridaje još veći naboj dramatičnosti situacija (Kreft 2011: 33).

Naime, to da nogometna igra ima razrađena pravila, čemu Solar u svom minoriziranju nogometne kreativnosti pridaje veliku važnost, nipošto ne znači da nogomet ima i neki svoj scenarij odnosno “prethodni tekst” na način kako to ima, primjerice, kazališna predstava. Uostalom, baš je za nogomet znakovito da su pravila u njemu ustrojena tako da je put do cilja posut brojnim preprekama, što jasno ukazuje na besmislenost svodenja nepredvidljive nogometne igre na najjednostavnije direktno postizanje rezultata.

¹²⁵ Kao nekakav kontrapunkt ciljnim sportovima, primjerice nogometu i košarci, kod kojih je primarno dosezanje rezultatskog uspjeha, često se navode egzemplarni estetski sportovi, ritmička gimnastika i umjetničko klizanje. Međutim, samo razlikovanje između ciljnih i estetskih sportova, prema Kreftu, plod je redukcionizma filozofa umjetnosti Davida Besta koji je to razlikovanje načinio i protumačio u sklopu svog argumenta o tome da sport nije institucionalizirana umjetnost (usp. Kreft 2011: 7–8, 21).

Zahvaljujući svojoj nepredvidljivosti te zahvaljujući u usporedbi s kazalištem tek polovičnom pretvaranju aktera, nogomet ispunjava želju masovne publike da stvarima (realnosti) priđe najbliže što je moguće. Kao dramatično društveno događanje pod uvjetima igre, u današnje vrijeme masovno medijski dostupan u lancima pojedinačnih susreta upakiranima u sage ligaških i inih takmičenja, nogomet je pridobio još i veću popularnost od popularne umjetnosti same (Kreft 2011: 18–37).

Prepoznavanje relevantnosti Kantovih etičkih i estetskih postulata za amaterski, ali nikako i za profesionalni, a osobito ne za vrhunski nogomet, provedbena je nit u uvodu ove rasprave apostrofiranog Žmegačevog eseja “Filozof igra nogomet” (2011), temeljenog na tezi da kapitalizam umjetnike na terenu pretvara u gramzljivce. Žmegač je, uostalom, tu tezu izložio široj publici i u novinskom intervjuu:

Nije neka tajna da se službeni, veliki sport, sveo na kockanje. Ali, dajte si truda i pogledajte kako igra skupina neprofesionalaca, momci koji ne znaju za honorare, nego igraju zato što vole igrati, zato što vole driblati i sačuvali su taj žar sporta. Nije bitno što njihova izvedba nije savršena, u njihovoj igri vi možete prepoznati tu ljepotu i bit same igre. Slično je s književnosti, prekrasna iznenađenja moguća su, doslovno, svaki dan (Piteša 2011).

Za razliku od Žmegača, koji uvlači filozofa u vlastito gnušanje nad pogrešnim ciljevima koji pokreću nogometnu igru na vrhunskom nivou, a opet, uz pomoć Kantove “moći suđenja”, istinsku ljepotu pronalazi u nogometu kako ga na livadama igraju lokalni dečki, ustanovili smo kako Solar dopušta da se igranje nogometa može nekoj zainteresiranoj zajednici (navijača) sviđati, ali ipak smatra da tu nema mjesta za primjenu Kantove kategorije “ukusa”.

No, u tom smislu još je konzekventniji Kreft iz čije elaboracije, s jedne strane, proizlazi da generalno ne treba ići tako daleko

pa nogomet proglašavati većom umjetnošću od umjetnosti same (usp. Welsch 2005), da ključna pogreška proistječe iz nekritičkog inzistiranja na uvriježenim filozofskim tumačenjima pojmova “lijepo” i “dobro”, odnosno oslanjanja na Kantove postulate iz *Kritike moći suđenja* (1976). S druge strane, slovenski filozof drži da je privlačnost nogometa neosporna i da je zasnovana na njegovoj dramatičnosti i nepredvidljivosti.

Očito je da nemamo pravo negirati postojanje estetske funkcije nogometa, baš kao ni postojanje estetske funkcije onog dijela umjetnosti koji smo razmatrali u ovom radu, a istovremeno ne bismo smjeli previdjeti uključenost i jednoga i drugoga u popularno. Otuda slijedi još jedan važan poučak – da pri takvoj konstelaciji snaga predvidljivo nikako ne može do kraja istisnuti nepredvidljivo. Dakle, pravila i cilj nogometne igre ne mogu u potpunosti ovladati izvedbom na terenu, a ustaljenim obrascima prikazivanja nogometa u književnosti, kazalištu i na filmu ne može se kontrolirati sve ono što se iz dodira tih dvaju registara može izroditi.

Gore: pogled na Arenu Zagreb iz Sportsko-rekreacijskog centra Jarun, 20. lipnja 2018.

Dolje: Europsko rukometno prvenstvo, utakmica Hrvatska – Francuska, Arena Zagreb, 24. siječnja 2018.

Sportski objekti kao objekti prijepora

Ukupno su država i lokalna samouprava za zakup zagrebačke, splitske i varaždinske arene u prvih šest godina njihova postojanja platile 609 milijuna kuna, a zauzvrat su lokalne zajednice i njihovi gosti u dvoranama mogli nešto pogledati manje od jednom mjesečno. Tužno da tužnije ne može biti.

Vedran Marjanović¹²⁶

Estetski argumenti, premda drukčije artikulirani, važni su i u promišljanju mjesta/prostora odvijanja sporta, odnosno sportskih izvedbi. Ljepota i privlačnost sportskih objekata povezani su, dakako, s njihovim izgledom, no barem podjednako bitna je i njihova funkcionalnost. Dakle, ne samo s estetskog, već i s ekonomskog stajališta u razmatranje valja uključiti upotrebu tih objekata, koja je pak nesvodiva na praćenje sporta.

O rukometnim dvoranama i potrebi za njima

U siječnju 2009. godine Hrvatska je bila domaćin Svjetskog prvenstva u rukometu, a za potrebe ugošćivanja te sportske megalpredbe u šest su gradova izgrađene rukometne dvorane.

¹²⁶ Vedran Marjanović, "Bacili smo milijarde na rukometne dvorane, a to je još ništa prema onome što slijedi", 27. 3. 2016., <https://slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/307024/bacili-smo-milijarde-na-rukometne-dvorane-a-to-je-jos-nista-prema-onome-sto-slijedi>.

Riječ je o sportskim objektima iskoristivima za različite sportske i druge priredbe, koji su ujedno svojom atraktivnošću trebali pridonositi izgledu i imidžu gradova u kojima se nalaze. Oni su, međutim, zbog veličine i luksuzne opremljenosti bili izrazito skupi te i dan danas visokim troškovima održavanja opterećuju ponajviše gradske i državni proračun. Već su i neposredne, tom vremenu bliže javne i medijske reakcije na različite aspekte izgradnje rukometnih dvorana posvjedočile da su ti sportski objekti po mnogočemu kontroverzni.

Namjera mi je s tog polazišta prodiskutirati i neke šire probleme povezane s tim dvoranama. Naime, činjenica da funkcioniranje vrhunskog sporta u Hrvatskoj uglavnom ne odudara od onoga u razvijenim zapadnim zemljama omogućuje da se neki uvidi i zaključci koji se tiču rukometnih dvorana generaliziraju pa da diskusija o upotrebi tih sportskih objekata preraste u promišljanje mjesta i načina potrošnje sporta općenito. Iz tog ću razloga ponuditi svojevrsnu studiju slučaja, koja počiva na praćenju medijskog tretmana ovog problema odnosno analizi medijskog i dnevno-političkog diskursa koji se iz njega izrodio. Analiza će obuhvatiti 2009. i 2010. godinu, s pretpostavkom da je problematika izgradnje i namjene dvorana u periodu od godinu do dvije od samog održavanja Svjetskog prvenstva u medijima najprisutnija, a bit će zasnovana na malom uzorku tekstova objavljenih u dnevnim tiskovinama i na internetskim portalima, koji su kritički popratili ne samo izgradnju i puštanje u upotrebu novih dvorana, već i diskurs koji se oko toga pleće.¹²⁷ Kao izvori

¹²⁷ U siječnju 2018. godine u Hrvatskoj je održano Europsko prvenstvo u rukometu. Natjecanje se odigravalo u dvoranama u Zagrebu, Splitu, Varaždinu i Poreču te su aktualizirane rasprave o isplativosti ulaganja u te objekte. Iako mi to novije prvenstvo nije u fokusu, kako bih upozorio na smislenost komparativne perspektive, ali i istaknuo tip teksta kakav mi je zahvalan za analizu, izdavam dio komentara splitskog novinara o izgledu Spaladium Arene, objavljen na dan početka turnira, pred utakmicu između Hrvatske i Srbije u Splitu: "Kakva je to bila glamurozna predstava prije nešto više od devet godina: otvorenje

važnih informacija za slučaj uzet će se u obzir i službene mrežne stranice izgrađenih dvorana, kao i legislativa vezana uz izgradnju sportskih objekata. U svojem ću pristupu ujediniti optike ekonomike i sociologije sporta, kulturne geografije i antropologije potrošnje kako bih razmotrio i pitanje: Gdje sve i kako konzumiramo sport i trošimo novac na njega?

Sporne rukometne dvorane izgrađene u sklopu organizacije velike sportske priredbe u Hrvatskoj su: Arena Zagreb (prima 15 200 gledatelja, troškovi izgradnje 600 milijuna kuna), Spaladium Arena u Splitu (13 000 gledatelja, 370 milijuna kuna), Gradski vrt u Osijeku (5 000 gledatelja, 240 milijuna kuna), Dvorana na Dravi u Varaždinu (5 200 gledatelja, 193 milijuna kuna), Dvorana Krešimira Čosića u Zadru (9 000 gledatelja, 200 milijuna kuna) te Žatika u Poreču (3 700 gledatelja, 121 milijun kuna).¹²⁸ Najavljivana je i gradnja rukometnog doma te obnavljanje Doma sportova u Zagrebu, ali najave se nisu obistinile.¹²⁹

Vrijednost navedenih osam objekata procjenjivala se u rasponu između 1.5 i 3.5 milijarde kuna, ovisno jesu li se i kako ubrajali iznosi za koje je predviđeno da ih Vlada Republike Hrvatske i gradovi domaćini u budućnosti isplate kroz zakup. Uz izuzetno visoke brojke, najproblematičniji je bio odabir modela javno-privatnog vlasništva koji funkcionira na način da investitori grade

Spaladium arene u Splitu, proklamirane kao 'megadvorane za megaprojekte'. Tada je sve izgledalo blistavo, obećavajuće, perspektivno, isplativo, ali se taj projekt na kraju pretvorio u investicijski promašaj, doslovno u ruglo" (Zdravko Reić, "Od glamura do rugla, ili što se dogodilo s megadvoranom", *Jutarnji list*, 12. 1. 2018.).

¹²⁸ Podaci su preuzeti iz članka "Dvorane su gotove, tko će ih puniti", 16. 2. 2010., <http://www.jutarnji.hr/dvorane-su-gotove--tko-ce-ih-puniti/279776/>.

¹²⁹ Zanimljiv je podatak da Austrijanci za Europsko prvenstvo u rukometu koje su ugodili od 18. do 30. siječnja 2010. godine nisu sagradili ni jednu dvoranu, već su samo renovirali postojeće dvorane i objekte. Pragmatičnim su odlukama, među ostalim prenamjenom velesajamskog prostora u Grazu u rukometnu dvoranu, uštedjeli puno novaca (Predrag Žukina, "Austrijanci bi SP igrali na ZG velesajmu", *Jutarnji list*, 22. 10. 2010.).

na vlastitom zemljištu i o svome trošku, a gradovi se obvezuju na plaćanje najma narednih 20 do 25 godina. Tim je neobičnim javno-privatnim partnerstvima kod gradnje dvorana pogodovao tzv. rukometni zakon kojega je Vlada izradila na brzinu i koji je omogućio izbjegavanje javnog, a protežirao izravne natječaje.¹³⁰

Medijskim istupima nekih čelnika gradova domaćina, u kojima se izražavala sumnja u korektnost prijedloga Hrvatskog rukometnog saveza za participaciju u troškovima održavanja Svjetskog rukometnog prvenstva, u široj je javnosti osnažen dojam o ne samo golemim, već i posve netransparentnim troškovima izgradnje dvorana i organizacije prvenstva. Potpuno se nepotrebnim pritom doimao i luksuz tog projekta, s obzirom na najavljeni, praktično tad već i prisutnu ekonomsku krizu i recesiju u zemlji. I prije negoli su ti sportski objekti službeno otvorili svoja vrata, doznalo se za brojne i skupe popratne sadržaje u njima: bazene, teretane, saune, fitnes dvorane, restorane, *snack* barove, urede i ugostiteljske objekte. Dodatno financijsko opterećenje činili su veliki parkirališni prostori, prostrane garaže i brojni sanitarni čvorovi. Dvorane u Zagrebu i Splitu opremljene su k tome i vrhunskim digitalnim audio i video sustavima, 3D ozvučenjem, divovskim displejima i kompjutoriziranom rasvjetom.

Svi radovi vezani uz izgradnju dvorana trebali su biti dovršeni do 30. lipnja 2008. godine kako bi ostalo dovoljno vremena da se objekti pregledaju i dobiju uporabnu dozvolu. Nepoštivanje rokova izgradnje povezano je s projektantskim i građevinskim propustima, a na to su se nadovezale i sumnjive uporabne dozvole. U središtu pozornosti našla se, dakako, zagrebačka Arena. Prvo su bile sporne premale dimenzije pomoćnog terena, što je zagrebačkog gradonačelnika Milana Bandića ponukalo na komentar kako nije dobro da se rukometaši bave projektiranjem, ni

¹³⁰ Vidi npr. Ante Pavić, "Letak dotukao koaliciju Đapić – Glavaš", 16. 2. 2010., <http://www.nacional.hr/clanak/37560/letak-dotukao-koaliciju-dapic-glavas>.

da projektanti igraju rukomet: "Poručio bih da ne čačkaju mečku, eto to je moj komentar. Ili da ne vuku mačka za rep. Tjeraju zeca, a istjerat će vuka."¹³¹ Ta je gradonačelnikova izjava aludirala na vehementne medijske istupe dugogodišnjeg "vladara" hrvatskog rukometa Zorana Gopca, u kojima je ovaj žestoko kritizirao propuste u gradnji Arene. Nakon toga medijski su prostor ispunjavali problemi zagrebačke Arene s dobivanjem uporabne dozvole. Dvorana je, naime, zbog sigurnosnih razloga, a uslijed nedostataka krovne konstrukcije, uspjela ishoditi samo privremenu dozvolu.

Količina prijepora povezanih s ovim sportskim objektima, a zapravo i s cjelokupnom organizacijom prestižnog rukometnog natjecanja, izmamila je javne reakcije brojnih poznatih osoba. U tim se komentarima često prokazivao narativ nacionalne euforije kojim se trudilo zamaskirati besmislenost i nesvrhovitost ulaska u takve investicije.

Bez želje da vam zagorčam slavlje zbog izvrsne igre naše rukometne reprezentacije, ja bih tako pitao što ćemo mi ovdje s veličanstvenom Spaladium arenom, kad za koji dan završi SP? Uživat ćemo u njoj čitava dva tjedna, a onda će nam ostati dugih trideset godina da je otplatimo. Milijun kuna svaki mjesec. Tri stotine i šezdeset milijuna kuna. Pedeset milijuna eura. Okretao sam te brojeve u glavi gledajući prošli tjedan splitskog gradonačelnika Ivana Kureta, kako se spustio koljenima i dlanovima na pod i s pionirima i omladinom razdragano uhvatio u gusjenicu kojom naši rukometni junaci tradicionalno proslavljaju pobjede. Misao o milijun kuna mjesečno i slika ljupko nagaženog gradonačelnika rodila je u meni neobuzdanu želju da se zatrčim i šutnem ga nogom u stražnjicu. Srećom, slika je bila

¹³¹ Vidi članak "Bandić o ' aferi arena': Oni tjeraju zeca, a istjerat će vuka!", 16. 2. 2010. Dostupno na: [http://www.index.hr/sport/clanak/bandic-o-aferi-arena--oni-tjeraju-zeca-a-istjerat-ce-vuka/410605.aspx](http://www.index.hr/sport/clanak/bandic-o-afери-arena--oni-tjeraju-zeca-a-istjerat-ce-vuka/410605.aspx).

na televiziji (Ante Tomić, “Zgadilo mi se rukometno prvenstvo”, *Jutarnji list*, 24. 1. 2009.).

Demistifikacijom funkcioniranja medijsko-političko-sportskog kompleksa u Hrvatskoj zapravo se i demitologizira sport koji na nezanemariv dio populacije često djeluje očaravajuće. Iako je negativna kritika prevladavala, pojedini su medijski, javni i sportski djelatnici pozitivno intonirali stavove o održavanju Svjetskog rukometnog prvenstva u Hrvatskoj. Sukus je takvih razmišljanja bilo isticanje ekonomskog, političkog i kulturnog značenja takve priredbe za našu državu. Pritom se na Svjetsko prvenstvo u rukometu gledalo kao na *sportsku megapriredbu*, a takve su priredbe vrlo važni globalni fenomeni u kasno-modernim kapitalističkim društvima (usp. Horne i Manzenreiter 2006). Najčešće se pod njima imaju na umu olimpijske igre i svjetska prvenstva u nogometu. No, u kontekstu pozicije Hrvatske na geopolitičkoj, ekonomskoj i sportskoj karti Europe i svijeta, a uzimajući pritom u obzir i odlične rezultate hrvatske rukometne reprezentacije kroz dulji niz godina, Svjetsko prvenstvo u rukometu smisleno je promatrati kao *sportsku megapriredbu*. Općenito su megapriredbe “iznimno važne sastavnice promoviranja nekog mjesta te uspijevaju integrirati industrijske i korporativne interese s onima upravljanja pazeći i na urbani razvoj te kreiranje imidža” (Hall 2006: 59). Za tadašnju, a i kasniju političku situaciju Hrvatske ključno je to što su sportske megapriredbe korisni elementi u orijentaciji nacija prema međunarodnom i globalnom društvu. U slučaju Hrvatske riječ je bila, dakako, o europskim integracijama, konkretno o ulasku u Europsku uniju.

Kako je organizacija Svjetskog prvenstva bila podijeljena između čak sedam gradova,¹³² infrastrukturne promjene u tim

¹³² Uz već nabrojane gradove u kojima su izgrađene nove dvorane, sedmi grad domaćin bila je Pula u kojoj se natjecanje odvijalo u dvorani Mate Parlov, renoviranoj 2003. godine.

gradovima neki su predstavljali kao veliki prosperitet za regije. Isto tako, na pojavljivanje novih višenamjenskih sportskih dvorana u gradovima gledalo se kao na priliku za jačanje amaterskog i rekreativnog sporta na lokalnim razinama. To je, smatralo se, teže ostvarivo u velikim gradovima poput Zagreba i Splita, u kojima su u prvom planu potrebe vrhunskog sporta, ali bi zato trebalo biti lakše ostvarivo u manjim gradovima poput Varaždina i Poreča. Za pohvalu je bio ne samo vanjskopolitički učinak organizacije Svjetskog prvenstva, nego i istovremena zastupljenost nacionalnih, regionalnih i lokalnih interesa unutar čitavog projekta.

Gradovi su izgradnjom dvorana zasigurno nešto dobili, no ne svi u istoj mjeri jer se ne smije zanemariti da su, s obzirom na popriličnu međusobnu različitost regija i gradova domaćina ovog rukometnog natjecanja, lokalne samouprave svaka na svoj način štatile i zastupale svoje lokalne interese. Dakako, onoliko koliko je to bilo moguće uslijed državnog pokroviteljstva i angažmana visoke državne politike oko Svjetskog prvenstva.¹³³ Glavnina je prijevora, međutim, direktna posljedica primjetnog povlađivanja interesima kapitala. Paradoksalno je ipak to što je, čak i kada je posve razvidno da su korporativni interesi kudikamo važniji negoli javni, snaga neoliberalnog diskursa kompeticije, baš kao i nužnost postajanja mjestom uz koje kapital “prianja”, tolika da

¹³³ Horneova istraživanja praksi u razvijenim zapadnim društvima pokazuju da “država određuje što je, a što nije legitimna sportska praksa te čineći to određuje što je interes sportskih potrošača. Država također stvara okvir unutar kojega onda djeluju partnerstva između lokalnih autoriteta i volonterskih sportskih i komercijalnih organizacija” (Horne 2006: 115). Nesumnjivo je u Hrvatskoj upletanje države bilo još i izraženije no što je to slučaj u razvijenim zemljama. Ako se megapriredbe razložno i postavi u okvire globaliziranog sporta, treba biti oprezan s nijekanjem važnosti države. “Puno prečesto su teorije globalizacije u sportu teorije ‘bez države’ te se državu tretira marginalnom s obzirom na globalizacijske procese ili barem neučinkovito u smislu da ne može utjecati na karakter tih procesa” (Houlihan 2004: 56–57).

sve prolazi (usp. Hall 2006: 67). No, to se može pripisati i (u Hrvatskoj) moćnoj mitologiji o društvenim koristima sporta.

Sportski objekti kao dio ekonomike sporta

Ostavi li se po strani kalkulacija šireg organizacijskog okvira i fokusira li se samo na rukometne dvorane, da bi se problemu prišlo iz perspektive ekonomike sporta nužno je započeti definicijom sportskog objekta. Sportski objekt je prostor ili površina nastala ljudskom djelatnošću, a predstavlja ekonomsko-tehnološku cjelinu osnovnih, pomoćnih, pratećih i prostornih sadržaja koji omogućavaju sigurnu i udobnu sportsku i sportsko-rekreacijsku aktivnost. To prema zakonu o sportu mogu biti zatvoreni i otvoreni objekti, kao i prirodne uređene površine koje su u javnoj upotrebi, a udovoljavaju uvjetima za obavljanje djelatnosti sporta.¹³⁴ Prilikom projektiranja i izgradnje sportskih objekata treba voditi računa o urbanističkim, građevinskim, tehničkim i drugim standardima, ali i o ekonomskoj racionalnosti projekata, a ekonomika troškova izgradnje, održavanja i korištenja objekata uključuje: polivalentnost i višenamjensku funkciju, pitanje lokacije, rješenje problema infrastrukture, uvjete i način izgradnje i opremanja te uvjete i način korištenja. Sustav sportskih objekata je sastavni dio prostornog plana područja na koje se odnosi (Bartoluci 2003: 95–97). Količina i intenzitet prijepora oko hrvatskih dvorana ukazuje na to da je malo od nabrojanoga bilo poštovano, premda je po tom pitanju svaka dvorana bila priča za sebe.

U Hrvatskoj je, slično kao i u većem dijelu Europe, na snazi mješoviti model financiranja sporta. Dok je sport ranije imao Ustavom zajamčen status “djelatnosti od posebnog društvenog interesa”, danas tomu više nije tako. Ipak, još uvijek ga se

¹³⁴ Prema tome, jasno je da su i skijaške staze na Sljemenu, kao i maksimirski stadion sportski objekti, a po mnogočemu svakako i objekti prijepora.

donekle tretira kao javno dobro imajući na umu njegove uloge u društvenom, političkom i gospodarskom razvoju, očuvanju i unapređenju zdravlja te u odgoju i obrazovanju. Upravo stoga potrebe vrhunskog sporta u Hrvatskoj pokriva i proračun Republike Hrvatske. Doduše, financiranje sporta iz proračunskih izvora ne zadovoljava veći dio potreba. Posebno opterećenje za državni proračun je upravo financiranje sportskih objekata, tako da se veći dio troškova financira iz proračuna gradova i općina (Bartoluci 2003: 47–48). Tu je činjenicu šest gradova domaćina prvenstva bolno osjetilo.

Pa ipak, prihvaćanje domaćinstava sportskim megapriredbama, barem krajem prošlog i početkom ovog stoljeća, postaje u mnogim krajevima svijeta sve atraktivnijim. S time povezana infrastrukturna ulaganja zadovoljavaju ne samo potrebe vrhunskog sporta, već i one spektakla i turističke ponude. Naime, kao kompozicijski veliki događaji, svojim se dramatičnim karakterom, masovnom privlačnošću i međunarodnom važnošću sportske megapriredbe smještaju izvan sfere običnog postižući široku medijsku pokrivenost i čineći sportski turizam profitabilnom privrednom granom (Horne i Manzenreiter 2006: 1–24).

Na puno se primjera pokazalo da je aktivno prihvaćanje financijskog i poduzetničkog rizika pokretačka sila globalizirajućeg sportskog, a i ne samo sportskog gospodarstva. Pritom se *cost-benefit*¹³⁵ analize uzimaju kao temelj za ulaganje u sportske objekte. Moglo bi se konstatirati da su u Hrvatskoj posljednji “povijesni” primjeri posvjedočili kako organizacija velike sportske manifestacije može biti opravdano ulaganje u budućnost, i to ne samo u sportu. To vrijedi kako za Univerzijadu koja je

¹³⁵ Osim ove metode koja uzima u obzir troškove i koristi koje sa sobom nosi određeno ulaganje, postoje i neke druge metode koje se upotrebljavaju za utvrđivanje društvene i ekonomske efikasnosti investicijskih i poduzetničkih projekata u sportu, poput metode perioda povrata uložених sredstava, metode čiste sadašnje vrijednosti te metode korelacije (Bartoluci 2003: 163).

organizirana 1987. godine u Zagrebu (SRC Jarun), tako i za Mediteranske igre koje su održane 1979. godine u Splitu (stadion Poljud). Trebat će tek provjeriti hoće li naknadni pogled, s većeg vremenskog odmaka, potvrditi opravdanost tog zaključka i za Svjetsko prvenstvo u rukometu 2009. godine.

Naime, teško je niti deset godina nakon izgradnje rukometnih dvorana pouzdano ocijeniti ekonomsku isplativost tih projekata, ali znakovite su bile kalkulacije – ponuđene već godinu nakon izgradnje – s jedne strane o impozantnoj posjećenosti dvorana,¹³⁶ a s druge o tome kako se sporni sportski objekti nedovoljno koriste da bi se uopće mogli pokriti troškovi njihova održavanja.¹³⁷ Kako bilo, dok ekonomika sporta ipak barata mogućnostima izračuna utrošenog i zarađenog novca, puno je veći izazov procijeniti kako stvari stoje sa socijalnim i kulturnim kapitalom kad su u pitanju Arena, Spaladium i druge dvorane.

Planiranje prostora / upotreba prostora

U tu svrhu potrebno je dotaknuti onaj aspekt projekta s dvoranama koji se (u hrvatskom kontekstu) ne nameće kao najvažniji, ali omogućava otvaranje rasprave u smjeru koji sam u uvodu poglavlja najavio. Naime, namjera mi je problematizirati odnos između planiranja i upotrebe prostora kad se radi o sportskim objektima, a onda i proširiti diskusiju na potrošnju sporta u cjelini.

¹³⁶ Primjerice, službene mrežne stranice Arene Zagreb prikazuju taj objekt, već na osnovi korištenja u 2009. godini, kao pun pogodak. Po njima, ona je “u 2009. godini bila zakupljena 160 dana, tijekom kojih su se održavale razne manifestacije – koncerti hrvatskih i svjetskih zvijezda, raznovrsni sajmovi, humanitarna i sportska događanja. Kroz dvoranu je prošlo impozantnih 500 000 posjetitelja!” (<http://www.zagrebarena.hr/default.aspx?id=149>, 16. 2. 2010.).

¹³⁷ Vidi Tomislav Marinović, “Čeka li rukometne arene uspješno poslovanje ili bankrot”, 16. 2. 2010., <http://www.vjesnik.hr/Pdf/2008%5C01%5C30%5C21A21.PDF>.

Kad velika sportska priredba poput Svjetskog rukometnog prvenstva u Hrvatskoj završi, a sportski objekti trajno ostanu ondje gdje su radi njezina održavanja izgrađeni, nadaje se logično pitanje: Što da se radi sa njima? To je pitanje ujedno i parafraza naslova eseja Meaghan Morris “Što da se radi s trgovačkim centrima”, teksta u kojem ta australska teoretičarka kulture istražuje što se događa s trgovačkim centrima u najvećim australskim gradovima. Njezina analiza promjena u tim centrima u širem je smislu studija o upravljanju promjenom na određenim poprištima “kulturne proizvodnje” (Morris 2006). Baš taj širi smisao dozvoljava da se sudbina trgovačkih centara dovede u vezu sa sudbinom sportskih objekata.¹³⁸

Za početak bi se, analogno autoričinom pristupu trgovačkim centrima, i za sportske objekte, u ovom slučaju rukometne dvorane u Hrvatskoj, moglo postaviti pitanje jesu li svi isti ili je svaki poseban. Takvo diferenciranje sportskih objekata znači bavljenje načinom na koji određeni objekti proizvode i održavaju *mit identiteta*. Valja poći od toga da iskustvo sportskog objekta uključuje iskustvo mnoštva ljudi, njihovih reakcija i upotreba. Jasno je da rukometne dvorane trebaju dulji niz godina da “napune” svoju povijest ljudima i događajima pa su one još uvijek u tom smislu teško usporedive s trgovačkim centrima koje je Morris istraživala više od deset godina nakon što su se pojavili. Utoliko je zasad teško međusobno ih razlikovati po kriteriju mita identiteta.

No, važno je konstatirati da monolitna prisutnost rukometnih dvorana nipošto ne ukida njihovu (potencijalnu) fluidnost i neodređenost. Pravo je pitanje, ono kojim se nastoji izbjeći zamrzavanje i fiksiranje spektakularne stvarnosti, *znamo li što se događa* u sportskim objektima. Takvo pitanje pretpostavlja da publike

¹³⁸ George Ritzer (1999), koji analizira pojave u američkom društvu, sličnost između trgovačkih centara i sportskih objekata te između onoga što se događa u jednim i drugima, tumači svojim ključnim pojmom – *mekdonaldizacija*.

(korisnici) u sportskim objektima nisu stabilni, homogeni entiteti. Naime, kao što bi korisnike trgovačkih centara bilo preuzetno etiketirati kao ljude koji kupuju, isti bi tip pogreške bio učinjen kad bi se korisnike sportskih objekata držalo sportskom publikom ili pak, još uže, navijačima. Iz tog se razloga i upravljanje promjenom događa u smislu diferencijalne tematizacije korisnika – u sportskim se objektima uz sportske priredbe održavaju, primjerice, koncerti, sajmovi i skupovi. Sportske objekte i njihove mitove spektakularnog identiteta-u-mjestu aktivno transformiraju njihovi korisnici, čime se uspostavlja jasna razlika između značenja projekatana i značenja korisnika. Dalek je put između planiranja prostora i njihove upotrebe. Tko može unaprijed znati hoće li, kako i koliko ljudi koristiti rukometne dvorane? Njihova konkretna značenja zacijelo se neće poklopiti s predviđanjima. S jedne je strane, naime, kompetencija općeg planiranja, a s druge raznolikost u lokalnoj upotrebi (usp. Morris 2006: 267–288).

Prakse korištenja sportskih objekata mogu u isti mah biti i potrošnjom jedinstvenog osjećaja mjesta koji oni svojim korisnicima nude. Uostalom, ako se to isto može ustvrditi i za trgovačke centre, kao što to čini Morris kad konstatira kako “u prigradskim praksama kupnje nisu nužno ili uvijek konzumirani predmeti oni koji se računaju u čin potrošnje, nego prije onaj jedinstveni osjećaj mjesta” (Morris 2006: 293), zašto na taj način ne protumačiti jedenje jagoda sa šlagom u loži Wimbledona u vrijeme trajanja meča na središnjem terenu tog teniskog kompleksa ili ispijanje šampanjca u loži zagrebačke Arene za trajanja rukometne utakmice na parketu.

Arena Zagreb mamila je publiku u vrijeme Svjetskoga rukometnog prvenstva vodećim svjetskim zvijezdama vrhunskog rukometa, a i atmosferom¹³⁹ nacionalne euforije povezane s

¹³⁹ Upravo je atmosfera, uključujući emocije koje pobuđuje nazočnost nekom događaju uživo, ono što mnogi navijači izdvajaju kao glavni razlog dolazaka na utakmice (usp. Crawford 2004: 67–68).

hrvatskom reprezentacijom koja je stigla do finala. Nekoliko su mjeseci kasnije Arenu već počeli puniti fanovi domaćih i stranih estradnih zvijezda, koji su dijelili fluid koncertne atmosfere, a zagrebačka je dvorana, između ostalog, ugostila i posjetitelje Dječjeg sajma i sajma za bebe, Dana vjenčanja te Eko-etno sajma. Mnoštvo raznorodnih korisnika Arene zasigurno krije i mnoštvo raznolikih motiva dolazaka, kao i praksi potrošnje tog sportskog objekta. Zagrebačka Arena nipošto nije jedina dvorana u kojoj se ne proizvodi i ne konzumira isključivo sport. S druge strane, ona je jedina koja se još uvijek može identificirati kao mjesto na kojem se povremeno igra vrhunski rukomet. Što se tiče sporta, rukomet koji se već dugo bori za dobivanje svog doma, u Areni ima primat. Naime, u njoj svoje europske nastupe, i to pred dobro popunjenim tribinama, odrađuju rukometaši Prvog plinarskog društva Zagreba (nekadašnje Croatia osiguranje). Ledenu dvoranu Doma sportova prepustili su hokejašima Medveščaka koji na neki način tu i više pripadaju, s obzirom da su u njoj nastupali još osamdesetih godina dvadesetog stoljeća kad je hokej u Zagrebu bio iznimno popularan.

Pa ipak, budući da je rukometnih utakmica u odnosu na koncerte i sajmove u Areni vrlo malo, a rukometni klub Prvo plinarsko društvo Zagreb u sportskim medijima kotira daleko slabije od Dinama, taj je sportski objekt u javnoj svijesti sve manje sportski. Češće se u Areni oglašavaju nastupi estradnjaka, koji puneći osim tribina i teren na kojem se za njihova trajanja nalazi pozornica, u dvoranu privlače veće mase ljudi nego utakmice. Ako se sportski prostor razumije kao nešto kulturno konstruirano, a ne tek kao nešto fizički određeno (Tomlinson et al. 2003: 1470), Arena je od siječnja 2009. godine naovamo pomalo gubila status prostora rukometa. Tomu je tako i stoga što se na njezinu raznolikost ponude nadovezuju različita značenja korisnika.

Na tragu Michela de Certeaua, različite prakse potrošnje moguće je shvatiti i kao potajne oblike svakodnevnog stvaralaštva.

Postupci i lukavstva potrošača tvore mrežu antidiscipline koja se suprotstavlja silovitosti poretka koji se promeće u disciplinarnu tehnologiju (de Certeau 2002: 34–35). Slijedimo li de Certeauovu argumentaciju, posjetitelji rukometnih dvorana mogu se prisposobiti konzumentima tih prostora ili pak “pješacima”, pa da se onda njihove prakse potrošnje, odnosno “činovi koračanja” (de Certeau 2002: 162–164), shvate kao prisvajanje topografskog sustava od strane pješaka. Drugim riječima, na djelu je prostorno ostvarenje mjesta, baš kao što je čin govorenja zvučno ostvarenje jezika (de Certeau 2002: 183).

De Certeau koristi primjer upotrebe prostora vlaka. Iako se WC-i unaprijed planiraju iz nekih drugih razloga i zbog nekih drugih potreba, na koncu se ispostavlja da u zatvorenom sustavu vlaka jedino oni nude mogućnost bijega, kutak iracionalnog gdje ne kolaju nadzor i hrana (de Certeau 2002: 177). Pred prvu utakmicu Svjetskog prvenstva najavljena je stroga kontrola posjetitelja u splitskoj Spaladium Areni. To je trebalo značiti da neće biti dozvoljena konzumacija alkohola, pušenje i upotreba transparenata, no ispalo je da su WC-i, koji inače dakako nisu mjesta predviđena za pušenje, na samom događaju postali prostori pušenja. Prostor se i ovaj put ispostavio kao prakticirano mjesto,¹⁴⁰ a pokazalo se i da nadmećuće prakse mjesta, pričanja prostora, dok ih pune značenjem, čine ih i poprištima društvenog sukoba (Morris 2006: 280).

Tumačeći odnose prostora, moći i znanja, Michel Foucault upozorio je da materijalne promjene ne mogu bez ostatka

¹⁴⁰ Čitanje de Certeaua, ali i nekih drugih autora, dovodi do sljedećeg suda: “Iako se pojmovi prostora i mjesta mogu činiti samorazumljivima, oni su bili (i još su uvijek) među najdifuznijim, najnejasnije definiranim i najzbrkanijim pojmovima u društvenim i humanističkim znanostima. Stoga se osoba od koje se zatraži da promisli njihovo značenje suočava s više poteškoća (koje se umnažaju zastanemo li i promislimo o značenju kose crte u prostor/mjesto)” (Hubbard 2008: 71).

objasniti promjene u subjektivitetu, potkrijepivši to primjerom arhitekturne promjene iz srednjeg vijeka, kad su se dimnjaci po prvi put počeli graditi unutar kuća, a ne izvan njih. Ta je nova graditeljska praksa bila potaknuta međuodnosom ljudi, a na koncu je i ona sama pokrenula promjene u ljudskim interakcijama. Uglavnom, uz materijalnu reorganizaciju prostora, na te promjene svakako utječu i životne prakse, vrijednosti te diskursi (Foucault 1984: 253–254).

U skladu s tim primjerom, a fukoovskom logikom, može se zaključiti da, u slučaju rukometnih dvorana, moći bujanja sportskih objekata prethodi bujanje moći. Doduše, bujanje moći isto tako i slijedi tim objektima. Takav zaključak ne bi, međutim, izdržao de Certeauovu kritiku, jer on smatra da Foucaultova mikrofizika moći još jednom privilegira proizvodni aparat (de Certeau 2002: 101–106). Po drugoj se osnovi i antropolog Daniel Miller pridružuje kritici Foucaultovoga apstraktnog koncepta moći te drži kako je potrebno njegovo materijalističko prizemljenje (Miller 1996: 10). Uzmemo li se u obzir već i ta dva prigovora Foucaultu, ispada da je prepoznavanje i lociranje nove ambivalentne difuzne prirode moći u realnom okruženju, kao svojevrsna manja razrada Foucaultova doprinosa tumačenju moći, jedini pravi pristup kad se radi o rukometnim dvoranama.

Proizvodnja sporta / potrošnja sporta

U svakom slučaju, kod ocjenjivanja novoizgrađenih rukometnih dvorana presudno je uvažiti raspršenost moći pri njihovoj proizvodnji i potrošnji. U tom smislu, zaključni bi korak ove diskusije mogao biti prelazak s *prostora sportskih objekata* na *prostore sporta*, uz opasku da se ustraje na naglašavanju potrošnje. Pritom suvremene teorijske preokupacije potrošnjom postavljaju okvire u kojima treba tumačiti potrošnju sporta.

Povijest istraživanja potrošnje upućuje na priču o hegemoniji, podčinjavanju, načinima dominacije, o uspostavljanju poretka zasnovanog na nejednakosti i nepravednoj raspodjeli društvenog bogatstva; s druge strane, ukazuje i na sasvim drugačije mogućnosti: kreativno prisvajanje, poigravanje značenjima, preoznačavanje, pobunu i političko organiziranje da bi se branili određeni principi ili zagovarale određene vrste etičnosti (Erdei 2008: 64–65).

Što se sportskog polja tiče, čini se da je neminovno preispitivanje dihotomije proizvodnja sporta / potrošnja sporta, jer su svi akteri – igrači, publika i posrednici – uključeni u oba procesa. Na sličan način kao što Zygmunt Bauman u svojoj knjizi *Consuming Life* (2007) objašnjava kako se teorijski i praktično mora i može biti potrošač,¹⁴¹ Garry Crawford u svojoj knjizi *Consuming Sport* (2004) razlaže kako se može biti potrošač sporta. Baš poput Baumana, Crawford to čini ne zanemarujući da u najnovije vrijeme globalizacija oblikuje “sportske” živote (Crawford 2004: 9–11). Pri takvoj se konstelaciji snaga za navijača-potrošača mijenjaju mjesta i načini doticaja sa sportom, a samim time dolazi i do promjena u sportskim prostorima.

Zajedno s prirodom sporta u kasno-kapitalističkom društvu, mijenjaju se i suvremeni prostori sporta. Prostori mnogih sportova namijenjenih masovnoj publici su, osobito nakon 1990-ih, doživjeli velike obnove i gradnje iznova, nudeći pristašama sigurniji i komforniji okoliš i užitke. Stari prostori masovnih sportova, čije su originalne gradnje datirale još iz ranog 20. stoljeća, postali su zastarjeli te su gubili korak s komforom i udobnostima koji su nudili drugi suvremeni prostori dokolice poput novih multipleks kina i koncertnih prostora (Crawford 2004: 70–71).

¹⁴¹ U društvu potrošača svi su od kolijevke do groba potrošači *de jure*, a na sve moguće načine se bore da budu i potrošači *de facto* (Bauman 2007: 63–65).

Kako bilo, potrošnja se sporta dobrim dijelom seli u medije, razgovore, dakle izvan sportskih objekata, a *svakodnevno* sve više odmjenjuje *spektakularno*.¹⁴² To prisiljava sportske objekte da se prilagode novonastaloj situaciji i izmijenjenim potrošačkim navikama. Prodavanje povijesti i tradicije, kreiranje zona užitka, multipliciranje zabave, povećavanje komfora i sigurnosti, brendiranje proizvoda i imena neke su od tipičnih reakcija kojima sportski objekti odgovaraju.

Čini se da proturječni organizacijski oblici u modernom društvu, racionalizacija i kompleksifikacija (Ritzer 1999: 204–205), određuju sudbinu sportskih objekata i sporta općenito. Kad se radi o objektima, racionalizacija možda više određuje njihovu proizvodnju ponude, a kompleksifikacija njihovo korištenje odnosno potrošnju. No, ako se uvidi kako u potrošačkoj kulturi kontrola, predviđanje i reguliranje idu ruku pod ruku s rizikom, nepredvidljivošću i nesigurnošću (Turner 2003: 142), onda “iracionalnost racionalnosti” u sportu, barem koliko kao neželjenu nuspojavu mekdonaldizacije društva (usp. Ritzer 1999: 30–33, 169), treba interpretirati i kao izazov koji individualizacija postavlja standardizaciji (Turner 2003: 141–146). Naposljetku, u kojoj se mjeri odbjegli sport može i treba podvrgnuti kontroli – to nije pitanje samo za funkcioniranje sustava i institucija, već i za obične ljude.¹⁴³

Na sport će se vjerojatno i dalje kao i dosad trošiti novac, vrijeme i živci, ali gdje i kako – ostaju samo riskantne projekcije s obzirom na neizvjesnu budućnost. U skladu s time, pri

¹⁴² Paula Vertinsky (2005: 8) uviđa utjecaj globalizacije i na percepciju prostora i mjesta sporta, na narative koji se uz ta mjesta vezuju, a i na shvaćanje “osjećaja mjesta”.

¹⁴³ “Pogrešno je o globalizaciji razmišljati kao o nečemu što se tiče samo velikih sustava, kao što je svjetski financijski poredak. Globalizacija se ne javlja samo ‘tamo’, daleko i odvojeno od pojedinca. Globalizacija djeluje i ‘ovdje’, i utječe na prisne i osobne vidove naših života” (Giddens 2005: 33).

znanstvenom pristupanju tom problemu nikako ne treba homogenizirati potrošnju. Dapače, kod njezine heterogenizacije treba biti dosljedan i ne zaustaviti se na burdijeovskoj tezi o klasnoj obilježenosti praksi povezanih sa sportom (usp. Bourdieu 1990), već otići dalje prema *individualizaciji* potrošnje.

Uostalom, i moja je autorska pozicija pomalo specifična, kao onoga koji se može deklarirati kao potrošač sporta, no ne nužno i prepoznati kao korisnik sportskih objekata.¹⁴⁴

¹⁴⁴ Nažalost, jesam u nekom smislu i “financijer” tih objekata, budući da su troškovi na njih velikim dijelom pokriveni iz proračunskih sredstava, a u proračun se ulijevaju sredstva poreznih obveznika.

Praćenje prijenosa utakmica Svjetskog prvenstva u nogometu (Rusija, 2018.), kafići u Zagrebu, 26. lipnja 2018.

Nogometna fanovska scena u televizijskim reklamama za pivo

Europsko nogometno prvenstvo, kao i svjetsko, budi u europskim nacijama, pa tako i u hrvatskoj, narcističku opijenost samim sobom. Naravno, taj narcizam je instrumentaliziran, diskurzivno preoblikovan u reklamama, ali njegov izljev, za svakog onog koji promatra izvana, poprima razmjere histerije.

Mario Vrbančić¹⁴⁵

Kao “potrošaču sporta”, ujedno i onom koji tu “potrošnju” promatra sa znanstveno-istraživačke pozicije, medijska artikulacija sportskih sadržaja, a u okviru nje specifično reklamni diskurs, zaokuplja mi dio pažnje. Pri praćenju današnjeg “medijskog sporta” taj je aspekt distribucije i reprezentacije sporta nesumnjivo teže mimoići negoli onaj neposredne nazočnosti sportskim događajima. Dakako, stvar može biti dodatno intrigantna ukoliko se reklame na više načina tiču potrošačkih identiteta poklonika sporta.

Sport i oglašavanje

Pišući o oglašavanju kao svojevrsnom “magičnom sistemu” te spominjući pritom, između ostalog, i reklame za pivo, Raymond

¹⁴⁵ Mario Vrbančić, “Pivotok korporativnog kapitalizma”, 10. 7. 2008., <http://www.zarez.hr/clanci/pivotok-korporativnog-kapitalizma>.

Williams ustvrdio je da “prodavanje materijalnog predmeta nikad nije dostatno” te da reklame asocijativno vezuju predmete uz poželjne društvene i osobne vrijednosti (Williams 1999: 422).¹⁴⁶ Shvati li ih se uz to i kao socijalne narative ili fiktionalne priče o identitetima i društvenim odnosima, lakše je sagledati prikazivanje/konstruiranje nogometnih fanova unutar pivskih reklama. Može se dakako poći i od toga da kultura nogometnih (i pivskih) fanova, promotrena ponajprije kroz strukturirane prakse pojedinaca i skupina koji u specifičnim situacijama pokazuju specifične potrošačke navike i sklonosti (usp. Sandvoss 2003: 15–26), danas više negoli karakteristike piva kojega se reklamira, usmjerava rad marketinških agencija koje osmišljavaju reklamne kampanje.

U svakom slučaju, rodni je aspekt tih identiteta i društvenih odnosa, socijalnih narativa i fanovskih performansa daleko najupadljiviji. Toposi nogometne i pivske kulture, a onda i reklamnog diskursa koji se pleće oko piva i nogometu, vezani su uz muški rod: od toga da je nogomet sport za (prave) muškarce, bilo da ga oni igraju ili gledaju, do toga da je pivo (pravo) muško piće.¹⁴⁷

Premda su proučavatelji kulturne politike oglašavanja još donedavno uglavnom ignorirali sport, dok su proučavatelji sporta

¹⁴⁶ Prijepori ekonomske i lingvističke struke oko (ne)preklapanja značenja pojmova “reklama” i “oglas” izvan su obzora ovoga rada. Za etimološko i pojmovno određenje reklamnoga nazivlja vidi Gjuran-Coha i Pavlović (2009: 43–45).

¹⁴⁷ Što se nogometu tiče, Srđan Vrcan smatra da on “učvršćuje određenu hijerarhiju jer biti dobar u nogometu znači biti jak, moćan i pravi čovjek, pravi muškarac; biti loš u nogometu prešutno znači ne biti pravi čovjek ili biti defektan muškarac” (Vrcan 2003: 17–18). Mislim da se Vrcanova teza s posjedovanjem nogometnog umijeća može protegnuti i na posjedovanje znanja o nogometu i iskazivanje interesa za nogomet.

Što se pak piva tiče, Michael Messner konstatira: “Pijenje piva potvrđuje nečiji osobni osjećaj muževnosti, učvršćuje nečiju pripadnost zajednici muškaraca te određuje muškarce kao konzumente seksepilnih žena” (Messner 2002: 127).

već bili uvidjeli da je oglašavanje važno područje za analizu odnosa moći, kulturnih politika i kulturne reprezentacije (Jackson et al. 2005: 2), stanje se i po pitanju prvospomenutih mijenja te posljednjih desetak godina raste broj istraživanja koja se zanimaju za to što je prikazano i poručeno u pivsko-nogometnim reklamama te nastoje protumačiti zašto je tomu tako i kakve to reperkusije ima na fanovsku, ali i širu društvenu i kulturnu stvarnost (usp. Towns et al. 2012).

Istraživački uvidi ostvaruju se u mnogim zemljama, na različitim stranama svijeta, no zaključci pritom imaju puno dodirnih točaka. To, međutim, ne dokida smisao bavljenja temom, već potiče da se pažnja, osim rodnom aspektu, posveti i nacionalnom i lokalnom kontekstu pivsko-nogometno-reklamnih odnosa, uz uvažavanje i sinkronijske i dijakronijske dimenzije. Podjednako je poželjno i da se izbjegne perpetuiranje bliskih zaključaka, i to na način da se istraživanja temeljena na kvalitativnoj analizi sličnih reklamnih sadržaja prema potrebi metodološki prošire. Naime, znanstveni su pristupi “svetom trojstvu” pivo-sport-rod dosad preferirali na tekstu bazirane analize reprezentacija, a zaobilazili empirijska istraživanja (Palmer 2011: 179). Uz empirijski bogatije metodološko oruđe, za istraživanje reklamne simbioze sporta i alkohola dobrodošao je i sofisticiraniji teorijski aparat (usp. Palmer 2014a: 272–274).¹⁴⁸

Kako bilo, nastojeći uvažiti sociološke, antropološke i ine doprinose koji pomažu u kulturološki pertinentnom sagledavanju fenomena sinergijske povezanosti nogometa, piva i reklama, problemsko čvorište svojeg istraživanja prepoznajem u međuodnosu kulturne povijesti nogometa i piva, funkcioniranja

¹⁴⁸ U svojoj monografiji o sportu i alkoholu, indikativnog naslova *Rethinking Drinking and Sport: New Approaches to Sport and Alcohol*, Catherine Palmer je osim novih tematskih naglasaka, nastojala promovirati i nove epistemološke i metodološke pristupe tom istraživačkom području (v. posebno Palmer 2015: XIII–XVII).

oglašivačke industrije u okvirima potrošačke kulture te fanovske konzumacije nogometa i piva na specifičnim mjestima u posebnim prigodama.

Problemsko čvorište

Ima li se u vidu “kulturnu povijest sporta i alkohola” (Collins i Vamplew 2002), teško je argumentirano zazivati “zlatno doba” sporta, nekakvo mitsko vrijeme u kojemu on nije bio kontaminiran prisutnošću alkohola čije poročno djelovanje i negativan imidž ugrožavaju idealističku viziju sporta kao aktivnosti zdrave za pojedinca i društvo. O postojanju duge povezanosti između alkohola i sporta, prvenstveno u Velikoj Britaniji, govori kontinuitet odnosa piva i nogometa,¹⁴⁹ u rasponu od koketiranja do formalnih suradnji, koji se može pratiti još od 19. pa sve do u 21. stoljeće te unutar kojega različiti oblici javnog i medijskog komuniciranja igraju zapaženu ulogu. Tako se, primjerice, Carling i Carlsberg pivo od 1990-ih brendiraju kroz nazive ligaškog, odnosno kup natjecanja, a korijenje takvih ekonomskih politika i praksi valja tražiti u ranijoj povijesti sponzorstava koje je industrija alkoholnih pića ostvarivala u Velikoj Britaniji u području sporta (Collins i Vamplew 2002: 54–65). No, da tu nije riječ samo o ekonomskim, već i o politikama i praksama s kulturnim predznakom, jasnije je kad se u obzir uzme i pokroviteljsko djelovanje obiteljskih pivnica/pivovara u lokalnim zajednicama koje datira još s kraja 19. stoljeća kada su iste, primjerice, zapošljavale nogometaše da rade na šanku ili pak ustupale svoje prostorije ekipama da ih koriste kao svlačionice (Collins i Vamplew 2002: 11–14).

¹⁴⁹ Postoje, dakako, i slični tragovi povezanosti nekih drugih alkoholnih pića s drugim sportovima. Primjerice, ustanovljiv je kontinuitet odnosa između viskija i golfa, također karakterističan za britansko kulturno podneblje.

Novija povijest engleskog nogometa svjedoči i o ritualima praćenja velikih derbija uz pivo u pubovima, a sve je to svojevrsan nastavak davnije uloge pubova u “sportskom životu” građanstva.¹⁵⁰ Naposljetku, današnje televizijske reklame često i s razlogom prikazuju atmosferu tih prostora. Moderne reklame i tehnike marketinga s kraja 19. stoljeća združile su se s usponom modernog sporta i porastom popularnosti piva, da bi sve kulminiralo potkraj 20. stoljeća. Kako bilo, industrija oglašavanja neizostavna je sastavnica kulturne povijesti piva i nogometa, prisutna već više od stoljeća.

Oglašavanje se od informirajućeg preko persuazivnog (usp. Barnard 2002; Bagić 2006), kroz svoju medijskim razvicima prožetu povijest prometnulo primarno u komunikabilno, štoviše u privilegirani oblik društvene komunikacije (Jackson 2012: 103). Sport se posljednjih desetljeća nametnuo kao izuzetno važan kanal takve komunikacije unutar marketinške kulture (Jackson 2012: 100). Tako je danas jedan od središnjih aksioma pivskog marketinga taj da nogomet prodaje pivo, a televizija je u tome glavni oslonac velikih pivovara.

¹⁵⁰ Ti se rituali, razumljivo, iz Velike Britanije šire i drugdje po Europi. Kako to, primjerice, izgleda u Norveškoj vidi Armstrong i Hognestad (2006: 100–103).

Prema Mladenu Klemenčiću (2012: 185), “[t]radicionalni pub ponajprije znači pivo i društvo”, a “[s]ve ostalo, primjerice sportski prijenosi ili veća ponuda hrane, novotarije su”. Analizirajući na temelju dubinskih intervjua s engleskim nogometnim fanovima dugovječan odnos između tih fanova i puba, Kevin Dixon (2014: 383–386), međutim, ustvrđuje da se televizijsko praćenje prijenosa utakmica samo nadovezuje na ondje otprije postojeće strukturirane prakse fanova – na čitanje i drugovrsno informiranje o nogometu putem medija, razgovore o nogometu te susrete s prijateljima pred odlazak na utakmicu. Takva kameleonska kvaliteta puba, da se prilagođava promjenjivim potrebama svojih posjetitelja, presudna je da on toliko dugo figurira kao kulturni dom nogometnih fanova. Tony Collins i Wray Vamplew (2002: 5–38) spominju i pojedine rubne sportske prakse koje su se odvijale u pubovima ili vezano uz pubove s višestoljetnom tradicijom, poput primjerice borbi pijetlova, te upućuju na postojanje još razrađenije sprege sportova popularnih među radništvom i klađenja u moderno doba.

Pritom je rezoniranje marketinških agencija angažiranih da osmisle reklamne kampanje za te pivovare, odnosno da učvrste poziciju njihovih brendova na pivskom tržištu, usuglašeno s općenitim oglašivačkim modusima djelovanja unutar potrošačke kulture. Još otprilike nekoliko desetljeća, od afirmacije antropološkog pristupa proučavanju javnosti (usp. Ewen 2004: 31), razvidno je da “marketinški stručnjaci i oglašivači stvaraju sustave značenja, ugleda te identiteta, poistovjećujući svoje proizvode s određenim životnim stilovima, simboličkim vrijednostima i zadovoljstvima” (Harms i Kellner 2004: 69).

Sadržaji glavnine pivsko-nogometnih reklama usklađeni su sa životnim stilovima publike kojoj se one primarno obraćaju (usp. Messner i Montez de Oca 2005: 1880), dakle s logikom samoprepoznavanja recipijenta u reklamnim sadržajima i porukama, jer “*lifestyle marketing* [...] svojim pristupom cjelokupno stanovništvo razdvaja u podskupine te se njihovom stvarnom kulturalnom stvarnošću koristi kao oruđem usmjerenim protiv njih” (Ewen 2004: 32).

Većini je reklama zajedničko stavljanje u fokus nogometnih fanova, i to u specijalnim prigodama na specifičnim mjestima, kad sport poprima dublje značenje za one koji ga prate. One svjedoče o tome da pije piva ide uz gledanje utakmice na televiziji u kafiću, doma na kauču, na video zidu na otvorenom prostoru, eventualno i na stadionu te podcrtavaju posebnost situacija u kojima se nogomet prati na taj način (Crawford 2009: 279).

U pravilu ga tako prate isključivo muški protagonisti, ujedinjeni strašću za nogometom i pivom, željom za opuštenim druženjem i zabavom. Drži se da takvi trenuci slobodnog vremena i ambijenti epizodičnog, nesvakodnevnog karaktera pružaju dobra utočišta “tradicionalnoj muškosti” u sve fragmentiranijem svijetu (Crawford 2009: 291). No, ostaje ispitati u kojoj mjeri postmodernistička reklama i fanovska kultura, a unutar toga i

opisana “fanovska scena” (Crawford 2009), uopće trpe, odnosno podržavaju kategoriju “tradicionalne muškosti”. Taj bi, naime, koncept u sklopu “svetog trojstva” pivo-sport-rod podrazumijevao spoj fizičke snage i snage karaktera kod muškarca, koji će u sportu kad zatreba izdržati bol i biti kompetitivan, a pri pijenju znati držati svoju kriglu pive, ali i biti pri novcu te počastiti rundom pića (Wenner i Jackson 2009: 1–5).

Metodološke opaske

Središnji dio mojeg istraživanja temelji se na diskurzivnoj analizi reklama koje su od 2006. do 2014. godine emitirane na nacionalnim televizijskim programima u Hrvatskoj, a nastajale su uglavnom povodom održavanja svjetskih i europskih prvenstava u nogometu.¹⁵¹ Radi se o korpusu od pedesetak reklama do kojih sam došao putem različitih medijskih izvora (televizija i internet), a koje se svojim sadržajem, ikonički, lingvistički ili kombinirano, referiraju na nogomet.

U Hrvatskoj od sredine 1990-ih strani kapital počinje intenzivnije ulaziti u domaće tvrtke, s čime se povezano događaju i promjene u njihovoj vlasničkoj strukturi, a povećava se i ulaganje u marketing (Gjuran-Coha i Pavlović 2009: 42). Kod najpoznatijih brendova Zagrebačke, odnosno Karlovačke pivovare, koje su u stranom vlasništvu,¹⁵² to se unatrag deset godina manifestira većim brojem reklamnih kampanja koje komuniciraju s populacijom

¹⁵¹ U tom razdoblju održana su Svjetska prvenstva u Njemačkoj (2006), u Južnoafričkoj Republici (2010) i u Brazilu (2014) te Europska prvenstva u Austriji i Švicarskoj (2008) i u Poljskoj i Ukrajini (2012). Do kraja poglavlja za njih će se upotrebljavati kratice SP, odnosno EP.

¹⁵² Zagrebačka pivovara je od 2012. godine u vlasništvu sjevernoameričkog koncerna Molson Coors. Od 2009. godine bila je pod Starbevom, a još prije, od 1994. godine, pod Interbrewom. Karlovačka pivovara je od 2003. godine u vlasništvu Heinekena.

nogometnih (i pivskih) fanova. Riječ je u prvom redu o reklamnim spotovima za Ožujsko i Karlovačko pivo, koja su na nacionalnoj razini uvjerljivo najprisutnija. No, u novije vrijeme producirano je i nekoliko reklama za Pan i Osječko pivo, kojima su koprivnička,¹⁵³ odnosno Osječka pivovara pokušale na valu najvećih nogometnih priredbi učiniti iskorak od poslovnih politika usmjerenih primarno na regionalno tržište¹⁵⁴ prema implementaciji vlastitih brendova među fanovskom populacijom na nacionalnoj razini.

Kako bih istražio moduse djelovanja marketinških agencija koje prednjače u osmišljavanju reklamnih kampanja za najveće pivovare na hrvatskom tržištu, konzultirao sam tekstove i podatke dostupne na njihovim mrežnim stranicama,¹⁵⁵ kao i one na portalima specijaliziranim za problematiku (pivskog) marketinga,¹⁵⁶ a oslonio sam se i na provođenje polustrukturiranog intervjua sa stručnjakom za brendiranje koji ima insajderski uvid u procese stvaranja reklamnih kampanja.¹⁵⁷

¹⁵³ Carlsberg je 2002. godine postao većinski vlasnik Panonske pivovare pa je ta koprivnička pivovara 2004. godine promijenila ime u Carlsberg Croatia.

¹⁵⁴ U kontekstu upućenosti na regionalno tržište, vrlo je interesantna Carlsbergova trogodišnja suradnja s nogometnim klubom Hajduk iz Splita i proizvodnja "Hajdučkog piva", dakle pokušaj osvajanja druge regije povezivanjem s glavnim brendom (Hajdukom) u njoj. Na mjesto Carlsberga sredinom 2014. godine došla je baš Osječka pivovara plasirajući pivo "Hajduk 1911" na dalmatinsko tržište, no to je potrajalo nepunih godinu dana. Početkom 2016. godine splitski je klub došao do još snažnijeg, globalno poznatog sponzora potpisujući ugovor s kompanijom Heineken Hrvatska, čime je ime Hajduk zajedno s klupskim grbom na boci postalo vezano uz Heinekenov glavni brend na hrvatskom tržištu – Karlovačko pivo.

¹⁵⁵ Na: <http://www.balcannes.com/en/agencije/bbdo-zagreb> i <http://bruketazinic.com/>.

¹⁵⁶ Na: <http://www.jatrgovac.com/> i <http://www.pivnica.net/>.

¹⁵⁷ Nije nevažno napomenuti da se radi o mladoj osobi, koja aktivno igra i prati nogomet, što mi je u razgovornoj situaciji, pri međusobnom razmjenjivanju iskustava stečenih na različitim pozicijama unutar pivsko-nogometno-reklamne kulture, omogućilo još jasnije raspoznavanje stručnih znanja o ovoj temi. Intervju je vođen u studenom 2015. godine, a audio snimka je pohranjena u mojoj arhivi na osobnom računalu.

Naposljetku, autoetnografsku metodu također nalazim relevantnom za interpretiranje situacijski inducirane nogometnopske simbioze koju kroz reklame reprezentira, a istodobno i stimulira, oglašivačka industrija. Tomu je tako jer ne samo da rodno i dobno spadam među publiku kojoj se te reklame obraćaju, već ciljanoj skupini pripadam i afinitetom prema praćenju nogometa te sam katkad, što u poziciji svjedoka-promatrača a što u poziciji protagonista, u blizini fanovskih performansa kakve prikazuju reklame, odnosno participiram u njima. Budući da, k tome, rekreativno igram nogomet, i u toj varijanti uz sport vezanoga muškog druženja figuriram kao potencijalno pogodan materijal za reklamne narative. U skladu s time, reklame mi se obraćaju altiserovskim “hej ti”.¹⁵⁸

Iskustva s terena

Pa ipak, igrajući u krugu poznanika i bivših školskih kolega dulji niz godina dvoranski nogomet, vrlo bih rijetko ostajao nakon završetka termina nastaviti muško druženje uz pivo. Samo bi me igranje iscrpilo i ispunilo, a stekao sam dojam da je i s drugima bilo slično. Uglavnom, svi mi kolektivno baš se i ne uklapamo u stereotip o muškarcima kojima je igranje nogometa dobar povod za daljnju socijalizaciju u kafiću.¹⁵⁹ A postoje pretpostavke

¹⁵⁸ Tumačeći “dekodiranje reklama”, Judith Williamson poziva se na Louisa Althussera te nalazi da “[u] procesu kojim reklama nešto kazuje, a mi to razumijemo, znanje na koje se aludiralo kao prethodeće, stvoreno je tom referencijom, a djelatni subjekt stvoren je na temelju pretpostavke” (Williamson 2004: 62).

¹⁵⁹ U članku u kojem je predstavio svoje etnografsko istraživanje izgradnje maskuliniteta sredovječnih muškaraca kroz rekreativno igranje nogometa, Bojan Žikić ističe i taj dodatan aspekt njihova posjedovanja i korištenja slobodnog vremena koji konotira ekonomsku situiranost, društvenu ostvarenost, a ujedno je i javni pokazatelj njihove muške socijalnosti. Naziva to “tzv. trećim poluvremenom” (Žikić 2016: 241).

za takvo nešto, i to u sličnom sportskom tonu, jer nam se kafić s dva televizora na kojima se neprestano vrte nogometne utakmice nalazi u neposrednoj blizini, u istoj dvorani u kojoj igramo.

Kod ulaza u taj kafić upada u oči reklamni transparent za Pan pivo s porukom ispisanom velikim bijelim slovima na zelenoj podlozi: “Bolje prosječni nogomet i vrhunsko pivo, nego vrhunski nogomet i prosječno pivo”. Ne samo zato što ekipa i ja po iole ozbiljnijim kriterijima igramo ispodprosječan nogomet, vjerujem da tekst s transparenta s nama, pa i s drugim korisnicima dvorane, ipak manje komunicira kao s igračima, a da nam je više upućen kao televizijskoj nogometnoj publici.¹⁶⁰ Vjerojatno me i činjenica da se nogomet ipak više gleda no što se igra, navodi da poruku s Panovog transparenta dekodiram ponajprije kao televizijski gledatelj, a ne nogometaš-rekreativac. Iako shvatljive poante, spomenuti je slogan upitne vjerodostojnosti poznaje li se stvarnost potrošača piva i nogometa u Hrvatskoj. Do piva se u Hrvatskoj dolazi uz manje troškove negoli do vina ili žestokih pića, a pritom čak nije nužno otići u kafić, pa niti u dućan, jer je ono, primjerice, i u ponudi novinskih kioska. Hiper-dostupnost proizvoda, bilo to određeno pivo ili utakmice određenih liga, klubova ili reprezentacija, u pravilu omogućuje širu potrošnju, no s druge strane potencijalno govori nešto i o (slabijoj) kvaliteti ponuđenog.¹⁶¹

¹⁶⁰ Unatoč novomedijskim tehnologijama, kad se nogomet gleda u društvu, pa ako uz to ide i pijenje piva, televizija nema pravu alternativu. Logično je stoga da pivsko-nogometne reklamne kampanje donekle odudaraju od “nenogometnih”, makar se katkad i na njihovom primjeru primjećuje “gusto, intertekstualno i autoreferencijalno polje, čije se silnice iz televizijskoga reklamnog bloka šire i fizičkim zidovima javnog prostora i virtualnim Facebook zidovima potrošača” (Mucko 2012: 206).

¹⁶¹ Riječima intervjuiranog marketinškog stručnjaka: “Top brendovi, *high-quality* brendovi namjerno neće biti dostupni jer nedostupnost povećava potražnju”.

O tome dodatno svjedoči još jedno moje “terensko iskustvo”. Naime, u kvartu gdje stanujem, u zapadnom dijelu Zagreba, postoji trg na kojemu su ljeti raspoređene terase nekoliko kafića te taj javni, otvoreni prostor na dane važnih nogometnih utakmica reprezentacije, a recentni primjer bili su nastupi Hrvatske na EP-u 2016. godine i SP-u 2018. godine, postaje svojevrsnom fan zonom. Osim prepoznatljivih bijelo-crvenih kvadratića na dresovima, šalovima i kapama okupljenih po kafićima na trgu, uočljiv je i isti kolorit pivskih boca u rukama fanova i po stolovima. U optjecaju su pretežno Ožujsko i Karlovačko pivo, brendovi koji su u tim lokalima, uz Pan i Staropramen, i inače najpovoljniji i najtraženiji, a spajanje boja na dresovima hrvatskih nogometaša s bojama na etiketama, odnosno logu piva, dio je marketinške strategije velikih pivovara još od kasnih devedesetih i najvećih ostvarenja *Vatrenih*, jer je i sam proizvod važan komunikacijski kanal.

Televizori se u hladnije mjesece uklanjaju s terasa, ali se u većini tih lokala vikendom gotovo non-stop, a preko tjedna u većernjim terminima, mogu gledati nogometni prijenosi. Iako nogometa ima napretek, samo značajne (međunarodne) utakmice hrvatskih klubova i reprezentacije bivaju praćene od osjetnijeg broja ljudi. Pritom se gotovo redovito pije pivo, no ponuda baš i nije raznolika, a prednjače dakako domaći proizvođači.¹⁶²

Ako generalno i stoji da se kod nogometa, a i piva, selekcija ne provodi isključivo po kvalitativnim kriterijima, već se ponajviše konzumira nacionalni, odnosno lokalni nogomet, i nacionalno, odnosno lokalno pivo (usp. Collins i Vamplew 2002: 73), sudeći

¹⁶² Ponuda je, kako to najčešće biva, usklađena s potražnjom. “Derbiji, lige, europska i druga prvenstva svakako su prilika za jačanje i aktivnosti svih onih manjih, ili naprosto lokalnijih brendova da se izdignu nad svim onim internacionalnima, “univerzalnima”, fancy pivima, jer to su trenuci kada je vrijeme za nešto naše, blisko, domaće, lokalno...” (Mirna Horvat, “Pivo: simbol identiteta”, 31. 5. 2012., <http://www.jatrgovac.com/2012/05/pivo-simbol-identiteta/>).

po mojim “terenskim uvidima” lojalnost domaćem dijelom treba shvatiti i kao situacijski uvjetovanu.

Analiza reklama

Kako bilo, alkohol je intrinzični dio gledateljskog iskustva sporta (Collins i Vamplew 2002: 69), sastojak (ne u kemijskom smislu!) koji pridonosi da sport u određenim okolnostima bude poseban (Crawford 2009: 284). Kad je riječ o nogometu i pivu, televizijske reklame na tom tragu ne stavljaju naglasak na sam proizvod, još manje na njegovu kvalitetu, nego na njime potaknutu mušku socijabilnost. Kako sam već istaknuo, radnja se reklamnih spotova gotovo uvijek odvija na prepoznatljivim poprištima okupljanja, odnosno mjestima druženja fanova motiviranih zajedničkim gledanjem nogometa.

Tako su primjerice u seriji reklama za Ožujsko (2010) trojica protagonista smještena na kauču u dnevnom boravku, a osim njihove konverzacije, čuje se glas sportskog komentatora koji, zajedno s pravcima njihovih pogleda, implicira da je pred njima upaljen televizor. Bilo da komuniciraju s onime što čuju i vide na televiziji, bilo da međusobno izmjenjuju dosjetke, sve se odvija u humorističnom tonu.¹⁶³

U reklamama za Karlovačko pivo “Stadion” (2006) također trojica protagonista nalaze se na nenatkrivenoj tribini lokalnog, derutnog stadiona, gdje u otužnoj atmosferi grickajući koštice, s bocama piva što u rukama a što u vrećici pod nogama, gledaju nižerazrednu utakmicu i nariču za uvjetima kakve pruža stadion

¹⁶³ Te se reklame, kao što sugeriraju i njihovi naslovi – Najbolji strijelac, Zaleđe, Otvaranje, Rezerve, Bunker, Voditelj – oslanjaju na evokaciju elemenata nogometnog vokabulara, pri čemu se vodilo računa o tome da su oni, ponajprije dakako kad je muška fanovska populacija u pitanju, općepoznati i efektni (usp. Bagić 2006).

u Berlinu, jednom od njemačkih gradova domaćina SP-a. Zbog iznenadnog pljuskas otrče u obližnji zatvoreni kafićki prostor nad čijim vratima i s unutarnje i s vanjske strane stoji natpis “Karlovačko korner” i gdje razdragano mnoštvo opskrbljeno pivom veselo skakuće i pleše dok se u pozadini na video zidu emitira prijenos utakmice.

Takav se originalni koncept nogometne inačice Karlovačko kornera – mjesta opuštenog uživanja u pretežno muškom društvu, nogometu i pivu te kao takvog, najboljeg mogućeg za praćenje nastupa hrvatske reprezentacije – etablirao kroz dulje razdoblje usađivanja u perceptivni aparat publike,¹⁶⁴ a u kampanji “Idemo na putovanje”, lansiranoj povodom EP-a 2012. godine, bio je i dodatno osnažen idejom Karlovačko vlakića.

Karlovačko vlakić cirkulira privatnim prostorom doma i javnim gradskim prostorom (centar Zagreba), razbijajući pritom normativnu homogenost muške participacije i performansa još i više no što to čini zagušen interijer Karlovačko kornera, gdje su djevojke prisutne, ali ne u prvom planu. Naime, uspjelo mu

¹⁶⁴ “Karlovačko Korner je tako s vremenom postao prepoznatljiva platforma koja je simbol dobre navijačke atmosfere. Na tom tragu nastavljam o i Karlovačko Kornerom za ovu godinu [SP u Brazilu 2014, op. a.]. Posjetitelje očekuje odlična zabava uz navijačku atmosferu, koncerte i nagrade. Iako ne možemo otkriti sve detalje, uvjereni smo da će odrasli navijači uživati u svemu što smo pripremili za njih te da će se Karlovačko Korner ponovno pokazati kao savršeno mjesto za uživanje u omiljenom pivu i nogometnom uzbuđenju”, poručili su iz Karlovačke pivovare (“SP u nogometu: Milijarda dodatnih prihoda”, 7. 6. 2014., <http://www.jatrgovac.com/2014/06/sp-u-nogometu-milijarda-dodatnih-prihoda/>).

Karlovačko korner na stanovit je način odgovor na postignuće izravne konkurencije na tržištu da se domogne pozicije sponzorstva te da svoje reklamne poruke artikulira kroz tu prizmu. Marketinški stručnjak s kojim sam razgovarao to ovako tumači: “Da budeš prvi, to je najsnažnija pozicija koju možeš graditi u marketingu uopće (...) Znači 1998., što je zapravo strašno vrijeme kad su oni mogli... uvezuju sad zapravo Ožujsko skroz uz to treće mjesto. Sad su oni ‘ponosni sponzor’ već ne znam koliko godina, tu su oni napravili tu distinktivnu prednost pred Karlovačkim (...) Međutim, što sad Karlovac traži? Traži neke zaobilazne kanale gdje bi oni mogli implementirati taj brend, a opet da je blizak toj ciljanoj skupini potrošača piva”.

je “privući jednu mladenku, jednu punicu, padobranca, živi kip, kaskadera, bend Spremište koji je odsvirao pjesmu u reklami i više od stotinu statista”.¹⁶⁵ Na koncu vlakić vodi “veselo” društvo u Karlovačko korner, a gledatelji na ekranu mogu vidjeti ispisanu poruku: “Četiri milijuna Hrvata neće uloviti vlak za Poljsku... ali će ipak stići na pravo mjesto”. Kad je opisani trojac zamijenio stadion nepriličan za uživanje u nogometu Karlovačko kornerom, to je bilo popraćeno sličnim komentarom: “Manje od 1% Hrvata ima karte za Njemačku. Za nas ostale tu je Karlovačko korner”. Obje su reklamne poruke klasno konotirane jer računaju na široko (pre)poznavanje buržoizacije nogometa koja se iz razvijenijih društava prelijeva i u hrvatsko te od fanovskog jezgra – koje više strogo gledano i nije radničko, no čija svekolikom recesijom nagrizena srednjeklasnost teško da dopušta luksuz putovanja na velike nogometne priredbe – iziskuje strategije snalaženja i otpora.

U novijoj reklamnoj kampanji s Karlovačko kornerom (2014) trojac fanova se s kauča u dnevnom boravku premješta za šank u kafić te svoje crne misli, probuđene zahtjevnim protivnicima hrvatske reprezentacije na SP-u, zahvaljujući Karlovačkom pivu i gledanju nogometa u širem fanovskom okruženju uspijeva zamijeniti optimizmom. Sva četiri spota iz kampanje okončavaju natpisom “Za rođene optimiste”, čime se na ukusu zasnovana klasna distinkcija odmiče od strogo ekonomskih okvira.

Prema etnografskim uvidima Cornela Sandvossa (2003), nogometne fanove najbolje određuje niz činova potrošnje nogometa, koji je u pravilu strukturiraniji no što je to slučaj kod općenitije shvaćene nogometne publike. Iako napominje da su fanovi inicijalno uvijek gledatelji, odnosno promatrači, dakle jasno razdvojeni od pozicije izravnih sudionika, Sandvoss ističe da je pojam “fan” historijski gledano uvijek implicirao entuzijazam

¹⁶⁵ Na: <http://bruketa-zinic.com/hr/2012/06/12/idemo-na-putovanje/>.

te u fanovima prepoznaje prije svega potrošače.¹⁶⁶ Štoviše, fanovsko investiranje vlastite osobnosti u objekt potrošnje po njemu se daje promatrati i kao refleksija sebstva (Sandvoss 2003: 35). U svojoj interpretaciji oblikovanja fanovskih identiteta kroz potrošnju, on se oslanja na Bourdieuovu kategoriju klasnog ukusa, ali u raspravu uključuje i kategorije dobi, spola i etniciteta koje, smatra, također tvore razlike u fanovskoj potrošnji.

Diskutirajući o ponašanju fanova na poprištima nogometno-pivskih okupljanja, Garry Crawford (2009: 290) će, međutim, istaknuti da se ta područja potrošnje sporta mogu najbolje razumjeti kao područja performiranja muškosti. Spajajući performer-ski aspekt s potrošačkim, on u tome prepoznaje primjer situacije koja, iako nije “obična” ni “svakodnevna”, potvrđuje kako smo svi mi dionici spektakulariziranog društva u našim svakodnevnim životima istodobno i performer i publika. Stoga drži smislenim odmaknuti se pri proučavanju nogometnih fanova od pojmova subkulture i zajednice koji prenaplašavaju homogenost fanova i fiksnoš njihovih identiteta, kako bi se jasnije razabralo da su fanovski identiteti vrlo heterogeni zbog izabranih pripadanja (engl. *elective belongings*) toj kulturi (Crawford 2009: 280–284).

Pri tumačenju fanovskih praksi iskoristivom se nadaje kategorija “scene” koju Crawford preuzima iz promišljanja Briana Longhursta o popularnoj glazbi. Ta kategorija, naime, ujedinjuje temporalni i spacijalni kontekst, a fanovska se potrošnja nogometnih utakmica nerijetko odvija u specifično vrijeme i na specifičnim mjestima. Nogomet se, kako to prikazuju i opisane reklame, često gleda na stadionu, u kafićima, na velikim

¹⁶⁶ Pojmom “fan” isprva se referiralo isključivo na sportske entuzijaste, i to originalno na ljubitelje bejzbola u SAD-u, no s vremenom se opseg tog pojma proširio i na druge sfere popularne kulture, primjerice na stripove ili glazbu. Danas raspon objekata obožavanja legitimno može uključiti sve oblike semi-otičkih struktura koje fanovi konzumiraju – “fan tekstova” (Sandvoss 2003: 15–16).

video-zidovima postavljenima na javnim prostorima ili pak kod kuće (Crawford 2009). U tim prigodama izabranog pripadanja, pivo dodatno pridonosi izvedbi roda.

No, budući da se muškost ne pokazuje samo kroz pijenje piva, već i kroz razgovore, doskočice, tjelesne pokrete i geste, sve to može i posve istisnuti samo gledanje nogometa. U reklamnoj kampanji za Pan pivo (2014), nastaloj povodom SP-a u Brazilu te u tom duhu naslovljenoj “Po Panu pa na Copacabanu”, muški je performans hiperboliziran te trojica glavnih aktera s pivom u rukama prolaze kroz svojevrsnu ekstazu dok se u njihovoj pozadini u završnom kadru pojavljuje veće, rodno mješovito društvo. Prikazana uz pomoć specijalnih efekata te, k tome, dočarana neobičnim tjelesnim pokretima i gestama, muška zafrkancija u tim dvama Panovim spotovima u potpunosti zamjenjuje prikaz konkretnog gledanja nogometa, ali isproducirana “brazilska atmosfera na domaćem terenu” podrazumijeva i fanovsku scenu u kafiću i ispred njega.

Reklame iz kampanje Ožujskog “Emocije” (2010) trojicu prijatelja smještaju na tribine velikog stadiona, a poveznica s proizvodom koji se reklamira samo su njihove majice, dresovi i šalovi.¹⁶⁷ U svakom od tri spota prikazani su njihovi nesuzdržani izljevi emocija, sve je protkano čak i međusobnim dodirima središnjih protagonista po rukama i licu, što bi izvan konteksta stadionskog praćenja napetih utakmica s prijateljima ili pak alkoholiziranja s prijateljima (usp. Messner i Montez de Oca 2005: 1890) djelovalo krajnje neprimjereno za “prave” muškarce. Spotovi

¹⁶⁷ Marketinške agencije pri osmišljavanju reklama moraju voditi računa o specifičnostima društva i kulture u kojima se proizvod reklamira i konzumira. U konkretnom slučaju to znači i uvažiti zakone koji su na snazi glede (ne)unošenja alkoholnih pića na stadion, odnosno kupovine i pijenja istih ondje. Usporedi *Pravilnik o sigurnosti na nogometnim utakmicama* dostupan na <http://hns-cff.hr/hns/propisi-i-dokumenti/>.

završavaju prikazom u slavlju zagrljenih hrvatskih reprezentativaca na terenu, dakle opet situacijski verificiranim muškim tjelesnim kontaktom.

I tekst koji prati ove reklame opravdava prisutan emocionalni naboj jer sve počinje porukom: “Hrvati u 90 minuta proizvedu bar 90 različitih emocija...”, koja pri kraju spotova biva dopunjena: “... ali bez emocija se ne može do Afrike!” Na samom je pak kraju na podlozi bijelo-crvenih kvadratića ispisan “zakon br. 98: Uvijek vjerni”, ispod čega, između grba Hrvatskog nogometnog saveza i boce Ožujskog piva s pripadajućom etiketom, stoji: “Ponosni sponzor hrvatske nogometne reprezentacije od 1998.”

Jasno je da ta reklamna kampanja ne nudi fiktionalnu priču o bilo kakvim muškarcima ni o bilo kojem pivu, kao što je očito i koja emocija prevladava. Uspjehom na SP-u u Francuskoj stvoren je kult hrvatske nogometne reprezentacije (*Vatrenih*), a financijski i simbolički osnažen Hrvatski nogometni savez (HNS) među brojnim je sponzorskim ugovorima potpisao i onaj sa Zagrebačkom pivovarom. Čak je u jednom periodu i Prva hrvatska nogometna liga, marketinški neusporedivo manje atraktivna od nacionalne reprezentacije, integrirala ime “Ožujsko” u svoj puni naziv. “Uvijek vjerni” je pak naziv službenog Kluba navijača hrvatske nogometne reprezentacije, koji je u suradnji s HNS-om osnovan 2008. godine. Izvjesno je da u apostrofiranoj kampanji, osim što je u službi konkretne reference, slogan “Uvijek vjerni” koketira s pivskom, muškom i nacionalnom zajednicom.

Ne samo da nogomet i pivo nakon prodora velikih multinacionalnih koncerna na nacionalna tržišta i dalje funkcioniraju kao promotori lokalnog i izrazi nacionalnog, nego se ispostavlja da globalni brendovi u tom području igraju ponajprije na kartu nacionalnoga. Stoga u reklamama prikazana fanovska potrošnja nogometa nije obilježena samo maskulino, već ima i jasan nacionalni predznak. U toj se činjenici može razabrati nacionalizacija

maskulinog identiteta (usp. Towns et al. 2012: 395–396),¹⁶⁸ ali ona istodobno ukazuje i na korporacijski nacionalizam, kao popularni derivat globalizacije, strategiju kojom transnacionalne korporacije pri brendiranju svojih proizvoda oplođuju simbole, slike, sjećanja i kolektivne identitete koji se vezuju uz pojedinu naciju, odnosno podneblje (Jackson 2012: 105–106).

U reklami Ožujskog “Neka vatra i dalje gori” (2012) vidimo kako fanovi u pubu na televiziji napeto prate poteze Darija Srne i Luke Modrića, ali nam naciju dočaravaju i dokumentarne snimke izvedbi velikana hrvatskog nogometa Bajde Vukasa i Vladimira Beare te, s jedne strane, naslovnica Jutarnjeg lista koja prikazuje hrvatske reprezentativce u tuzi nakon neuspjeha, a s druge arhivska snimka navijačkog slavija. Tako su i aspekti tradicije, kulturnog nasljeđa i nostalgije pridodani sprezi maskulinog i nacionalnog, a “vatra koja vječno gori” upućuje na sjevremenost promoviranih vrijednosti. Iz perspektive pivskog marketinga, nacionalna nogometna “[b]aština sugerira postojanost i sigurnost, vječnost mitske arkadijske fantazije prošlosti” (Mager 2005: 188).

Paralelna montaža obilježava i reklamu Ožujskog “Došli smo ostaviti trag” (2014) koja, međutim, ne evocira nogometnu prošlost, već projicira budućnost, a fanove u praćenju nacionalnih junaka, koji boje Hrvatske imaju braniti daleko od doma, postavlja na prostor glavnog zagrebačkog trga, ispred ogromnog video-zida. Osim poticajnom glazbenom podlogom,¹⁶⁹ reklama

¹⁶⁸ Još bolji primjer nacionalizacije maskulinog identiteta predstavlja reklama Ožujskog “Ako si iz Hrvatske” (2013): “U navedenoj se reklami prikazuje je muškarčevo zavodenje žena na plaži i prilikom noćnog izlaska, roštiljanje te vožnja s prijateljima u navijačkim dresovima na utakmicu, gdje je također uzorkom na sportskim dresovima glumaca vizualno identificirana nacionalna pripadnost” (Crnković i Markač 2014: 143).

¹⁶⁹ Vođeci se time da “[r]eklamni diskurs, kao dio multimedijalnoga diskursa, nosi bitnu prepoznatljivost u međusobnom isprepletanju verbalnih, vizualnih i auditivnih kodova” (Gjuran-Coha i Pavlović 2009: 45), marketinške agencije se pri proizvodnji reklama često oslanjaju na odabir poznatih instrumentala ili čak na produkciju pamtljivih navijačkih pjesama.

nastoji uliti snagu i optimizam tako što uz individualnu kvalitetu hrvatskih nogometaša na terenu, potencira plural navijačke množine i mnogoljudnu fanovsku scenu na otvorenom, javnom prostoru, da bi se ionako istaknuta herojska muškost efektno potvrdila u paketu s nacionalnim nasljedem kad se kamera na kraju spota podiže s mase fanova i zaustavlja na spomeniku banu Jelačiću.

Na koncu, u jednoj od specifičnijih pivsko-nogometnih reklama, koja promovira radler – mješavinu piva i soka, fanovi i nacionalna identifikacija u potpunosti izostaju. Kamera otpočетка prati igrača u žutoj majici u njegovu traljavi baratanju loptom na terenu, da bi se on naposljetku našao na stajaćim tribinama, gdje s ručnikom oko vrata i bocom u ruci poručuje da mu “nova Žuja limun pomaže da zadrži svježinu i nakon pet minuta utakmice”. No, da ideja uz nogomet vezanoga muškog društva i pijenja ne bi bila u potpunosti iznevjerena, sve završava izvan stadiona, s četiri prijatelja za stolom na terasi kafića kako nazdravljaju radlerima dok glas u offu govori: “Zato što suvremeni način života stavlja pred muškarce puno napornih izazova, Žuja limun im donosi ultimativno osvježenje da bi uspješno odgovorili na sve njih. Svježina je zakon”.

Nevezanost uz nacionalno može se objasniti time što reklama nije nastala povodom velikog reprezentativnog natjecanja, a pojavljivanje limuna, potreba za svježinom i loša izvedba nogometa mogu se iščitati kao konačno dezavuiranje već u prethodnim reklamama načete ideje “prave” muškosti, uklanjanje “tradicionalnih” slojeva mačizma i seksizma s nje.¹⁷⁰ To je samo naizgled

¹⁷⁰ Iznimku po tom pitanju predstavlja kratkotrajna, intenzivna reklamna kampanja za Osječko pivo, započeta prije EP-a 2012. godine, koja je privukla pozornost provokativnim, seksistički intoniranim tekstovima bečaraca. No, zapravo su se samo dvije reklame, odnosno dva od ukupno šest osmišljenih bečaraca referirala na nogomet. To su, konkretno, stihovi: “Mojoj snaži bolji sam neg’ Messi, svako večer hat-trick mi se desi” te “Kad sam kući zabijem u trenu, al’ slađe je na tuđem terenu”.

čudno, a zapravo je, tržišno gledano, isplativo i razumljivo jer “kad imaš brend i gađaš sad, recimo, usku ciljanu skupinu, a to su sve nekakve muškarčine, znači tipovi... zapravo si sužavaš ciljanu skupinu i ne možeš pivo distribuirati nekome drugome”.¹⁷¹

U analiziranim reklamama nitko ne ispija ogromne količine piva niti se odaje drugim moralno problematičnim užicima i zadovoljstvima, ne odašilju se idealizirane slike ekstremnih formi muškosti, ne prikazuju se hipermaskulini performansi (usp. Pringle i Hickey 2010: 118–119). Pa ipak, i dalje se njima promovira mit o poželjnoj formi muškosti te posreduju poruke o prihvatljivim načinima performiranja muškosti. Reprezentirana hegemonijska muškost (Connell i Messerschmidt 2005), iza koje ne stoji sila, ne predstavlja fiksni i transhistorijski model, ali je unatoč tome normativna te samim time podrazumijeva marginaliziranje, a i isključivanje drugih. Ne mijenja na stvari niti što je ta muškost cijepljena humorom i ironijom, neslučajno prisposobivima opusima i javnom imidžu glumaca, pjevača i televizijskih voditelja koji se pojavljuju kao glavni akteri analiziranih reklama.¹⁷²

Pivo i nogomet su, dakle, ustoličeni prije svega kao niše slobodnog vremena muškaraca, njihovog vremena oslobođenog od obaveza obiteljskog, partnerskog i sličnog (su)života, eventualno i kao muški rituali prijelaza.¹⁷³ Evidentno je da za žene u takvim okolnostima i u tim reklamama baš i nema puno mjesta. Mogu se pojaviti samo kao neinvazivni dekorativni dodatak u fanovskim scenama u javnom prostoru (usp. Crawford 2009: 292), ali baš i

¹⁷¹ Citat je preuzet iz intervjua s marketinškim stručnjakom.

¹⁷² Za reklame Karlovačkog piva angažirani su, primjerice, Leon Lučev, Bojan Navojec i Krešimir Mikić, a u reklamama za Ožujsko pivo glavne su uloge dulje vrijeme igrali Rene Bitorajac, Davor Dretar Drele, Mario Petreković i Mladen Badovinac.

¹⁷³ O simboličkim značenjima prvoga, često javnog opijanja u muškom društvu te prvoga odlaska na neki derbi, s ocem ili prijateljima, konkretno o prijelazu iz adolescentskog statusa u onaj odraslog muškarca vidi Wenner (1998: 303–311).

ne kao seksualizirani objekti jer bi se time ugrozilo na pijedestal postavljeno muško vrijeme rezervirano za muško društvo.

Fanovske scene i fanovski identiteti

Rasprava o tome kome su i kako pivsko-nogometne reklame upućene u ovom je prilogu manje bila usredotočena na marketinšku komunikaciju između proizvođača i klijenta, a više na reflektiranje reklamnog diskursa u užim i širim kulturnim okvirima. U(s)tvrđeno je da se reklame okreću nogometnim fanovima određenima potrošačkim habitusima i performativnim praksama, prikazujući ih na specifičnim mjestima u za te fanove posebnim trenucima. U tim reklamama su u stanovitom smislu narativizirane scene koje same po sebi konstituiraju naracije jer su protkane pojedinačnim, međusobno povezanim narativima koji igraju važnu ulogu u fanovskoj identifikaciji – u oblikovanju fanovskog pripadanja i razlikovanja (Crawford 2009).

Dakle, fanovski se identiteti, uvjetno rečeno, oblikuju u zbilji kroz konzumaciju nogometna i piva, a reproduciraju se kroz reklamne narative. No, budući da su fanovske scene u zbilji uronjene i u šire društvene narative, među kojima se ističu i reklamni, podrazumijeva se da su dvije apostrofirane razine (re)kreiranja fanovskih identiteta prepletene.¹⁷⁴ Muškost je pritom upakirana u nogometno-pivsku usputnu dokolicu (eng. *casual leisure*),¹⁷⁵

¹⁷⁴ Jedno od polazišta “sociosemiotike kao teorije odraza i modifikacije” je da “između društvene zbilje i diskursa koji je pripovijedaju postoji zrcalni odnos, odnosno odnos ogledanja: društvo se ‘ogleda’, zrcali u diskursima koji ga predstavljaju, i, zrcaleći se, ono se modificira” (Bertoša 2014: 18). Prema toj teoriji reklama “ne odražava stvarnost, nego je njezin dio, djeluje učinkovito u njoj, daje svoj prinos njezinu stvaranju, mijenjanju, preoblikovanju” (Bertoša 2014: 20).

¹⁷⁵ Taj koncept, čiji je kontrapunkt ozbiljna dokolica (eng. *serious leisure*), Catherine Palmer u svojem proučavanju pijenja u sportskim kontekstima do-

a na nju se često nakalemljuje i nacija koja se kroz mehanizme zamišljanja zajednice ispostavlja kao simbolička utvrda domaćeg i lokalnog pred naletom stranog i globalnog. Korporacijski nacionalizam i s njime povezana nacionalizacija maskulinog identiteta, a još i više izabrana pripadanja na kojima počivaju fanovske scene, pridonose potkopavanju stereotipima obložene tradicionalne muškosti. No, ne samo da nove generacije pivsko-nogometnih reklama podupiru slanje etički problematičnog hipermaskulinog ideala u zaborav, nego te reklame ukazuju i na postepeno destabiliziranje domaće hegemonijske muškosti, koje je pak logična posljedica društvenih i kulturnih promjena u suvremenoj Hrvatskoj.

Naime, poznato je da se hrvatski nogomet u svojoj novijoj povijesti početka razvijao u vremenu opterećenom ratnim zbivanjima, što je dodatno osnažilo njegovu mušku i nacionalnu dimenziju. Događaji u i oko nogometa krajem 1980-ih i početkom 1990-bili su shvaćeni kao nagovještaji rata koji će uslijediti te je nogomet za trajanja rata i neko vrijeme nakon njegova okončanja bio izrazito ispolitiziran u nacionalnom ključu.

No ni mrvljenje politizacije hrvatskog nogometa početkom 21. stoljeća, u vidu okretanja od nacionalnih ka regionalnim i lokalnim rivalstvima (Vrcan 2003: 132–133), nije posve ugrozilo tada isprofiliranu, “pravu”, pa i “ratničku” muškost kao jedan od elementarnih kodova funkcioniranja i ponašanja pripadnika tvrdog navijačkog jezgra.¹⁷⁶ Ista je perpetuirana i kroz medijski

vodi u vezu s konceptom proračunanog hedonizma (engl. *calculated hedonism*), odnosno s idejom o kontroliranom gubitku kontrole (engl. *controlled loss of control*) (Palmer 2011: 174–176).

¹⁷⁶ Istražujući vidove nasilja i tipove maskuliniteta među ultrasima lijevog spektra na post-jugoslavenskom prostoru, a u sklopu toga referirajući se i generalno na ovdašnje ultrase, Andrew Hodges (2016) ukazao je na povezanost navijačkog sudjelovanja u ratu i nacionalističkih narativa 1990-ih s heteropatrijarhalnim modelom ponašanja i djelovanja pripadnika ultras kulture u Hrvatskoj. Usp. i Hodges (2014), gdje se autor također temeljem etnografskog

diskurs o navijačima-huliganima kao boleštini koja periodički nagriza zdravo tkivo hrvatskog društva, a ostala je prisutnom i u legislativnom pristupu navijačima kao potencijalnim izazivačima nereda i kršiteljima zakona.

S obzirom na ponuđenu analizu reklamnog diskursa i provedenu raspravu, legitimno je zaključiti da pivsko-nogometne reklame koje su u istraživanjem obuhvaćenom razdoblju emitirane na nacionalnim televizijskim programima u Hrvatskoj pomažu u rastakanju čvrstih identifikacijskih modela muškosti te probijanju novih koridora za promišljanje danas poprilično difuzne nogometne publike i fluidnih fanovskih identiteta. To vrijedi jednako za domaće i za šire, izvannacionalne okvire.

istraživanja skupine White Angels Zagreb, uz središnji narativ o fenomenu “intra-orijentalizma” među ultrasima, koncentrirana na obilježja (nasilničkog) ponašanja i izražavanja pripadnosti unutar navijačkog svijeta. To uključuje i primjere performiranja muškosti u muško-muškim i muško-ženskim odnosima i komunikaciji unutar spomenute navijačke skupine.

1229 Le Mans - Monaco (2:1) 20:45 2.50 16,0 1,90 2,10 1,70
Pažnja: Finale na 3 dobitne utakmice

BONUS TIP - NOGOMET

604 Portugal - Maroko 14:00 1,70 3,80 7,00 1,15 2,50 1,35 3,00
601 Urugvaj - S.Arabija 17:00 1,20 8,00 25,0 1,05 6,00
605 Iran - Španjolska 20:00 20,0 7,00 1,25 5,00
Pažnja: Rusija

BONUS TIP - TENIS

1679 Čilić M. - Muller G. 15:40
1957 Martić P. - Buzarnescu M. 16:15
Pažnja: Trava

BONUS TIP - VATERPOLO

2053 Hrvatska - Sad 15:15 1,35 9,00
Pažnja: Super finale, Budimpešta

PSK TOP PONUDA

1400 Haase R. - Baulista-Agut R. 12:00 3,00
1413 Rybarikova M. - Mladenovic K. 12:30
1398 Crna Gora - Australija 16:40
1389 KuPS Kuopio - HJK Helsinki 17:00
1401 Thiem D. - Sugita Y. 17:00
1416 Viking - Floro 17:00
1411 Marach O/Pavić M - Bopanna R/L 17:00
1388 O'Higgins - Colchagua Cd 17:00
Pažnja: Ne može se kombinirati medija

NOGOMET

SVJETSKO PRVENSTVO

604 Portugal - Maroko 14:00 1,70 3,80 7,00 1,15 2,50 1,35 3,00
601 Urugvaj - S.Arabija 17:00 1,20 8,00 25,0 1,05 6,00

Handwritten notes on a piece of paper: 628-1, 604-1X, 1411-X, 1679-2. A pen is also visible.

KLAĐENJE UŽIVO 13:46

Reg. vrijeme	Zbir golova	SS: gol	Preostalo vr.	Osta događaji
1	2	1	2	1
6:5	1,22	3,70	7,00	1,22
7,50	1,35	2,50	1,20	8,00
Pobjeda	Zbir golova	Golovi	Totale rezultati	
1	1	1	1	1
10,0	1,20	2,25	1,20	4,50
10,0	1,05	2,5	1,25	4,10
10,0	1,30	3,45	2,35	1,80
10,0	1,85	2,00	2,8	10,5
10,0	2,45	1,40	2,1	1,80
10,0	9,50	1,07	1,5	8,5
10,0	1,30	3,80	2,55	1,85
10,0	1,35	3,55	1,5	10,5
10,0	1,45	2,85	2,75	2,10
10,0	1,45	2,85	2,75	2,10

PIVA SPORTSNA KADIONICA **KLAĐENJE UŽIVO**

Nogomet

0120 CERES 3 1 JP VOLTES 1,02 13,5 48,0 0,5 1,90 1,80 1,40 11,8 3
02250 OKZHETPES - KASPIY AKTYU... 1. poluvrijeme
02251

KORISTKE

0210 11* FUJIAN LIH... 23 25 GUANGXI W... 207,3 1,80 1,50 60 2,05
0212 2395 2. poluvrijeme
0209 10* GUIZHOU S... 20 17 HENAN SHE... 1,14 1,75 5,50 226,5 1,80 1,90 50 1,70
02091 2037 1. poluvrijeme 1,22 3,75
02110 9* LHASA SUK... 85 24 LUOYANG Z... 1,08 1,9 8,75 248,5 1,90 1,80
02111 35 24 1. poluvrijeme 75,5 1,95 1,75
02112 36 BIANLI DR... 19 16 HEFEI DIAN... 1,845 1,95 1,95 48 1,95
0212 13335 1. poluvrijeme 1,09 7,25 100,3 1,90 1,90

Tenis

02280 KOVALIK J. 1 2 20,5 1,85 1,85
02281 YANG T.H.

Klađenje za vrijeme Svjetskog prvenstva u nogometu (Rusija, 2018.), Zagreb, 26. lipnja 2018.

“Igra nikad ne prestaje”: sportsko klađenje u Hrvatskoj*

U ulici u kojoj stanujem – uostalom, kao i u svakoj našoj ulici – postoji sportska kladionica. Smještena je u neuglednom poslovnom lokalu od dvadesetak kvadrata, na mjestu gdje je nekad bila zadružna vinarija, potom i mesnica. Negdje u jeku tranzicije vinarija je ugašena, potom i mesnica, a utjehu u jelu i utjehu u piću odmijenili su jači opijati. U to vrijeme, kad su posvuda po Hrvatskoj kladionice nicali poput gljiva, iznikla je i ta u mojoj ulici.

Jurica Pavičić¹⁷⁷

O difuznosti nogometne publike i fluidnosti fanovskih identiteta, dapače i o maskulinim praksama konzumiranja sportskih sadržaja, svjedoči i sportsko klađenje koje u suvremenom hrvatskom društvu, s naglaskom na društvenu svakodnevicu, ostavlja toliko značajan trag da je tu temu vrlo važno uzeti u obzir želi li se bolje proniknuti u osobitosti “domaćeg terena”.

Dvije opaske o klađenju

S obzirom na to da je tema kockanja, a u sklopu nje i klađenja tek onedavno zadobila pozornost domaće znanosti, prije no što se upustim u prezentiranje vlastitog manjeg istraživanja sportskog

klađenja u Zagrebu i Hrvatskoj, držim da je korisno uputiti na stručnu definiciju klađenja koja pokriva njegove ključne aspekte:

Klađenje je igra u kojoj sudionici pogađaju ishode različitih događaja predloženih od priređivača klađenja, a okolnost koja odlučuje o dobitku ili gubitku ne smije biti nikome unaprijed poznata i mora biti takve naravi da na nju ne mogu utjecati ni priređivač ni igrač, a iznos dobitka ovisi o visini uloga po kombinaciji i o tečaju pojedinog događaja (sportsko klađenje, loto klađenje, klađenje na utrke konja i pasa, klađenje na događaje prema ponudi priređivača i sl.) (Kozjak 2016: 24–25).

Važno je, međutim, imajući u vidu naglaske rasprave koja slijedi, dopuniti ovo tehničko određenje klađenja opaskom kako je sportsko klađenje umnogome igra vještine jer u sebi sadrži elemente poznavanja sporta i kombinatorike same igre. Dakle, za razliku od igara na sreću u užem smislu, za sportsko klađenje ne vrijedi da slučaj u potpunosti definira ishod (usp. Bloch 1951: 216; Torre i Zoričić 2013: 16; Torre 2017: 16). Štoviše “[s]pecifičnost ove igre je što dobit ovisi o znanju igrača, te su mnogi igrači postali istinski profesionalci u igranju, a putem Interneta se međusobno poučavaju” (Zuckerman Itković i Prostran 2009: 107).

Domaći kontekst i istraživački fokus

Otkad je u Hrvatskoj 2000. godine legalizirano sportsko klađenje te su se počele otvarati prve poslovnice, njegova popularnost narednih petnaest godina u nacionalnim okvirima konstantno raste. U tom, relativno kratkom periodu zemaljsko tržište sportskog klađenja proširilo se na više od 2500 uplatnih mjesta (Kozjak 2016: 67; Torre 2017: 25), da bi od 2015. godine nadalje broj poslovnica i zaposlenika ipak bio malčice reduciran jer se s razvitkom interneta i digitalnih tehnologija na kockarskom tržištu

posljednjih godina nametnulo i internetsko sportsko klađenje.¹⁷⁸ Broj uplata je u toj sferi sve veći, prema podacima iz Porezne uprave pedeset posto oklada u Hrvatskoj odvija se *online*.¹⁷⁹

Prema dostupnim istraživanjima i statistikama, svaka sedma osoba u Hrvatskoj se kladi; od toga trećina njih redovito, a dvije trećine povremeno (Torre i Zoričić 2013: 23). Osim značajnog udjela stanovništva koji se kladi, veliku ekonomsku važnost tog fenomena potvrđuje i golema količina novca koji se troši na klađenje.¹⁸⁰ Međutim, ekonomska važnost, koja se u Hrvatskoj očituje i u značajnim iznosima koje od klađenja uprihođuje država, a ne samo priređivači, samo je jedan aspekt fenomena, koji je uputno sagledati zajedno s društvenom i kulturnom važnošću klađenja u Hrvatskoj.

¹⁷⁸ Za dojam kako to izgleda u globalnim razmjerima vidi Sage (2010: 171–174). O komparativnim prednostima internetskog klađenja spram onog zemaljskog vidi npr. <http://www.svijetkladjenja.com/internet-kladjenje/> ili <http://www.onlinekladionice.info/sportsko-kladjenje/>.

¹⁷⁹ Boris Orešić, "Daleko od zlatnih vremena: u ilegalne kladionice iscuri 3.5 milijardi kuna godišnje", 24. 6. 2018., <https://novac.jutarnji.hr/aktualno/daleko-od-zlatnih-vremena-u-ilegalne-kladionice-iscuri-35-milijardi-kuna-godisnje/7515192/>.

¹⁸⁰ Samo za usporedbu: prema podacima Ministarstva financija kladionice u Hrvatskoj su u 2008. godini na ime uplata zaprimile 4.7 milijardi kuna, a isplatile su ukupno 3.7 milijardi kuna (Petar Grubišić, "Previše dobitaka otjeralo šest kladionica u bankrot", 31. 5. 2009., <https://www.vecernji.hr/vijesti/previse-dobitaka-otjeralo-sest-kladionica-u-bankrot-875870>); prema podacima iz 2013. godine, kladionice koje posluju u Hrvatskoj bilježile su ukupne godišnje uplate od 5.6 milijardi kuna i isplate od 4.6 milijardi kuna (Sergej Trajković, "Kladionice se boje monopola. 'Žele nas uništiti da bi Hrvatska lutrija više zaradila", 2. 9. 2013., <http://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/kladionice-se-boje-monopola-zele-nas-unistiti-da-bi-hrvatska-lutrija-vise-zaradila/1066238/>). Od 2015. godine trend rasta je zaustavljen te ukupni promet svih hrvatskih kladionica oscilira, a na godišnjoj razini kreće se oko cifre od 5 milijardi kuna (Boris Orešić, "Daleko od zlatnih vremena: u ilegalne kladionice iscuri 3.5 milijardi kuna godišnje", 24. 6. 2018., <https://novac.jutarnji.hr/aktualno/daleko-od-zlatnih-vremena-u-ilegalne-kladionice-iscuri-35-milijardi-kuna-godisnje/7515192/>).

Šire promatrano, sportsko klađenje ima izuzetno dugu tradiciju,¹⁸¹ no ono nije oduvijek bilo legalna, široko društveno prihvaćena i marketinški promovirana aktivnost kao što je to danas. Baš obratno, dugo se vremena držalo devijantnom pojavom rezerviranom za osobe s društvene margine (usp. Torre i Zoričić 2013: 15, 22; Torre 2017: 9, 25). Po pitanju regulatornih mehanizama stvari su se u razvijenijim zapadnim državama počele bitnije mijenjati u drugoj polovici 20. stoljeća. Isprva putem izraženijeg državnog uplitanja u uređenje tog područja, a potom u većini slučajeva putem popuštanja državnog nadzora i prepuštanja posvemašnjoj liberalizaciji tržišta. No, primjeri su različiti, a prakse međusobno neusklađene.¹⁸²

U domaćim je okvirima prije petnaestak godina legalizacijom potaknut pomak u društvenoj prihvatljivosti klađenja. Marketinšku pak artikulaciju klađenja¹⁸³ otada naovamo bolje od ičega dočarava neobična preobrazba uglednog sportskog komentatora Bože Sušeca koji potkraj svoje karijere u struci u okviru reklamne kampanje jedne od kladionica na hrvatskom tržištu postaje “doktor za klađenje”: “Da, dojučer su mi ljudi na cesti prilazili kao

¹⁸¹ Još krajem 19. stoljeća počelo je organizirano klađenje na utrke konja (Torre 2017: 18), a u nekim drugim civilizacijama i kulturama, izvan zapadnog kruga, poznate su i kao takve ne samo zabilježene, već i podrobno opisane, običajno uređene prakse ulaganja novaca na ishode borbi pijetlova (v. Geertz 2005), borbi i utrka pasa, što se sve može tumačiti kao preteča sportskog klađenja. Za vrlo interesantan antropološki uvid u također tradicijski etabliranu “sportsku” disciplinu hrvanja paukova i s time povezanu kladiteljsku kulturu na Filipinima vidi Matejowsky (2003).

¹⁸² Recimo, dok je u Sjedinjenim Američkim Državama tržišno nadmetanje potpuno neometano, a Austrija i Velika Britanija su, doduše u nešto manjoj mjeri, sklone tržišnoj regulaciji igara na sreću, skandinavske zemlje i dalje ustraju na zadržavanju državnog monopola u toj sferi (Torre 2017: 19).

¹⁸³ Reklame kladionica u raznim medijskim izvedbama i oblicima – od onih u pauzama televizijskih sportskih prijenosa do onih unutar mobilnih aplikacija za praćenje utakmica – upućuju na posvemašnju medijski i tehnološki potkrijepljenu normalizaciju klađenja (engl. *gambification*). Za više o tome vidi Palmer (2014b: 20).

TV komentatoru, a sad mi se obraćaju s 'o, doktore, kako ste, šta ima doktore, imate li kakav par za odigrati...'"¹⁸⁴

Slogan te konkretne kladionice – "Igra nikad ne prestaje!" – može se dovesti u vezu s funkcijom mobilnih aplikacija da klađenje učine stalno dostupnim. No, taj slogan ujedno ima i lukav eufemistički prizvuk, pozicionirajući klađenje u naizgled benigno, a svakako privlačno područje igračkoga, iako ono, kako drže istraživači iz područja pedagogije i medicinskih znanosti, kao i svaka igra na sreću "predstavlja realnu opasnost za nastanak bolesti ovisnosti" (v. Zuckerman Itković i Prostran 2009: 106; Zuckerman Itković i Petranović 2010: 54).

Zasigurno i zbog tih, marketingom poduprtih promjena u njegovom društvenom, odnosno javnom statusu, sportsko klađenje u novije vrijeme osim medicinskoj znanosti koja se usredotočuje na psihopatološki aspekt tog fenomena, postaje zanimljivo i sociologiji. Ona ga još uvijek sagledava kao neki oblik, također pokazatelj društvene patologije, ali isto tako i kao važan segment dokoličarskih aktivnosti (usp. Kozjak 2016: 9–19).

U svakom slučaju, iako je u nas i dalje, kao i kod proučavanja kockanja općenito, naglasak pretežito na individualnoj patologiji, čini mi se da se fokusiranjem na društvenu i kulturnu dimenziju fenomena, a k tome i uvođenjem kategorije dokolice u raspravu o klađenju, analitički obzor može produktivno proširiti na područje (interferencije) rada i igre. Polazim, naime, od toga da rad koji ljudi u postindustrijskom društvu ulažu da bi zaradili za život postaje kompleksnijim te ga treba promatrati i u kontekstu dokolice, pa i u okvirima cjelokupnog slobodnog vremena kojim čovjek raspolaže (usp. Elias i Duning 1986: 66–70). To znači

¹⁸⁴ Ivana Mikulićin, "Životna ispovijest Bože Sušeca. 'Doktor sam za klađenje. Na tom sam adrenalinu jednom dobio 87 000 kuna'", 1. 8. 2014., <http://www.jutarnji.hr/spektakli/ups/zivotna-ispovijest-boze-suseca-doktor-sam-za-kladenje.-na-tom-sam-adrenalinu-jednom-dobio-87.000-kn/683359/>.

da osim igre, razonode i zabave, treba razmotriti i neke oblike rada u dokolici.

Teza je ovog poglavlja, dakle, da se u klađenju prožimaju rad i igra. Odmicanje od shvaćanja igre kao kategorički definirane aktivnosti (usp. Caillois 1965; Huizinga 1970), kako bi se istaknule klizne granice između ozbiljnog rada i igre, omogućuje da se klađenje sagleda i kroz prizmu rada, poduzetnosti i produktivnosti. Time se ne dokida aspekt igračkoga u klađenju, već se u igranju prepoznaje način odnosa prema svijetu, kakav se dosad prepoznao uglavnom samo u radu.¹⁸⁵

Naposlijetku, sportsko klađenje nužno je promisliti i u specifičnom kontekstu tržišta rada u Hrvatskoj, dakle s obzirom na ovdašnje trendove prekarizacije i fleksibilizacije rada, konkretno na pitanja (ne)sigurnosti rada i zaposlenja, rizika siromaštva i isključenosti, ranjivosti pojedinih društvenih skupina (v. Franičević 2009). To u krajnjoj liniji uključuje i preispitivanje jedne od raširenijih kolokvijalnih predodžbi o igrama na sreću – da im se ljudi više okreću kad (ekonomska) kriza u društvu jača, a nada u boljitak po ekonomskim parametrima kopni.

Metodološki okvir

U razdoblju od godinu i pol, počevši od ljeta 2014. godine, obavio sam pet polustrukturiranih intervjua s muškarcima u dobi između 25 i 50 godina, stanovnicima Zagreba, koji se dulji niz godina manje-više redovito i bez prekida klade. Iako je, iz sociološke

¹⁸⁵ Usporedi perspektivu Andree Pisac (2013) u njezinom članku koji se temelji na etnografskoj studiji kartaške igre belota. Za širi uvid u problematična mjesta antropoloških pristupa igri u 20. stoljeću te recept za nadilaženje dosadašnjih ograničenja u adekvatnom prepoznavanju igre kao istraživačkog predmeta antropologije – najkraće, shvatiti je kao dispoziciju, a ne kao aktivnost – vidi Malaby (2009).

perspektive, riječ o vrlo malom uzorku, on se prema demografskim obilježjima ispitanika razmjerno dobro uklapa u sličnim tipovima istraživanja dosad formulirane uvide u to tko čini kladiteljsku populaciju (usp. Palmer 2014b: 2). Pa ipak, dok se općenito promatrano može konstatirati da su kladenju skloniji muškarci mlađe i srednje dobi,¹⁸⁶ kad je riječ o bračnim, obiteljskim, obrazovnim i radnim statusima kladitelja teže je ponuditi univerzalne zaključke.¹⁸⁷ Unutar mojeg "uzorka", trojica su bila oženjena, a među njima je jedan bio zaposlen u javnom sektoru, jedan u privatnoj firmi svog oca, a jedan samozaposlen. Jedan je visoke, a dvojica srednje stručne spreme. Od preostale dvojice, jedan je radio u gradskoj komunalnoj službi, a drugi nije imao stalni posao, već je radio honorarno. Oba su srednje stručne spreme. Nijedan od mojih sugovornika u vrijeme provođenja intervjua nije imao djece.

Intervjui su mi bili potrebni kako bih produbio spoznaje zadbivene u brojnim neformalnim razgovorima. Odatle sam naime već bio upoznat s drugim kladiteljskim iskustvima te s motivima i modelima kladenja koji su u optjecaju u Zagrebu i Hrvatskoj. Pokazalo se da kladitelji u pravilu nemaju nikakav problem govoriti o svojim iskustvima kladenja na neformalnoj razini, štoviše vole to činiti, a da su neki, dotle, u situacijama kad ih se intervjuira i snima na diktafon poprilično suzdržani. Kod dogovaranja razgovora procijenio sam da svojim sugovornicima trebam podrobno razjasniti kontekst istraživanja kojega provodim, uključujući etičke postulate baratanja rezultatima, kako ne bi pomislili da me ponajprije zanimaju osobni vidovi njihova kladiteljskog života

¹⁸⁶ Od brojnih, međusobno sličnih podataka koji potkrepljuju zdravorazumske pretpostavke da se muškarci klade znatno više no što to čine žene, što je povezano s izraženijom inklinacijom muškog dijela populacije prema praćenju sporta, ali i prema kockanju, po mom sudu intrigantniji su uvidi u konstrukciju specifičnog tipa hegemonijske muškosti u prostorima kladionice koje nudi istraživanje Rebecce Cassidy (2014) u Londonu.

¹⁸⁷ Za dojmove i podatke po tom pitanju unutar ovisničke populacije u Hrvatskoj vidi Torre (2017: 27–31).

vezani uz upravljanje financijama. Nije nemoguće da je ta strategija rezultirala baš stanovitom suzdržanošću nekih od njih prilikom razgovora, a ne otvaranjem kojemu sam se bio nadao. Međutim, i unatoč tome uspio sam doći do dubljih uvida u aspekte kladenja koji su me najviše zanimali.

Osim što su pohranjeni kao audio snimke u trajanju između pola sata i sat vremena, intervjui su u cijelosti transkribirani pa otuda proizlaze citati kojima se u iznošenju argumentacije služim u nastavku teksta. S obzirom da su intervjui, u dogovoru s mojim sugovornicima, anonimizirani, uz citate će biti navođena izmišljena imena. Radi protočnosti teksta, ondje gdje pribjegavam kraćim citatima koji odražavaju raširene a ne individualne stavove i dojmove, izostat će konkretno upućivanje na onoga koji stoji iza pojedine opservacije.

Pitanja u intervjuiima bila su podijeljena na nekoliko cjelina. Što se tiče osobnijeg dijela, istaknuo bih cjelinu koja se ticala vremena koje moji sugovornici odvajaju za kladenje, odnosno u sve što je povezano s kladenjem, jer se u njoj propitivalo kako usklađuju kladenje s poslovnim obvezama i drugim radnim angažmanima. Katkad je u sklopu toga dotaknuto i njihovo umijeće pomirenja kladiteljskih interesa i privatnih, obiteljskih obveza. Dakako, uz utrošak vremena i energije, u tom se dijelu razgovora spontano kao tema pojavio i novac koji se troši na kladenje. U nekim drugim cjelinama moja su se pitanja ticala i njihova doživljaja smislenosti kladenja, njihove procjene uloženog i dobivenog u svakom, a ne samo u ekonomskom smislu. Zanimala su me i njihova zapažanja o dimenziji igre i zabave u kladenju te o povezanosti sportskog kladenja s radom i poduzetništvom. Što se tiče njihovih općih dojmova o kladenju, najviše me interesiralo kako gledaju na njegovu popularnost u kontekstu društveno-političke situacije, a onda konkretnije i u kontekstu pretežno negativnih trendova na tržištu rada u Hrvatskoj. Htio sam saznati i kako gledaju na svoju "kladiteljsku biografiju" te kako doživljavaju svoj trenutni kladiteljski angažman.

Od početka jeseni 2014. do ljeta 2015. godine ciljano sam promatrao kladiteljske aktivnosti u poslovnicama sportskih kladionica u Zagrebu. Zanimalo me tko i kada posjećuje poslovnice kladionica te što se događa u njima i ispred njih na ulici, ali i u drugim javnim prostorima oko njih – kafićima, tržnicama i trgovačkim centrima. Usredotočio sam se pritom na desetak lokacija, što na zapadu Grada, što u Novom Zagrebu. Posjećivao sam poslovnice vikendima i radnim danima, u različito doba, dinamikom koju sam određivao s obzirom na svoje druge radne obveze i planove, dakle bez fiksnih termina, ali držeći se inicijalne ideje da se u odabranim poslovnicama pojavim jednom do dvaput na tjedan.

Koncipiranje istraživanja ovakvog tipa, prije svega odluka o tome koje kladionice i koliko poslovnica njime obuhvatiti te koliko vremena u njima provesti, produkt je, između ostalog, i eventualnog prethodnog poznavanja materije. Ako je netko redoviti kladitelj (engl. *regular punter*) dulji niz godina te ga stoga itekako dobro znaju na mjestima na kojima se u pravilu svaki dan kladi, taj čimbenik pojednostavljuje odluku, odnosno širi spektar mogućnosti (usp. Neal 1998: 584–586).

Moje je poznavanje problematike ponajviše plod poznanstva i razgovornih dojmova, proizlazi i iz pokoje situacije gledanja utakmice u društvima u kojima je bilo onih koji su se kladili te iskustvenog proživljavanja tuđih strepnji nad ishodima oklada. Sportsko klađenje mi je, dakle, dok ga nisam odabrao za teren, iskustveno i prostorno bilo tek relativno poznato, no dostatno da otprilike znam što mogu očekivati u poslovnicama i kako se ponašanjem uklopiti. To je, međutim, bilo nedovoljno da ondje mogu navraćati prečesto ili boraviti dulje vrijeme, a da to ne bi privuklo pažnju redovitih kladitelja, koji se međusobno i s osobljem u tom kontekstu vrlo dobro poznaju te u skladu s time uživaju poseban status (usp. Newman 1968: 23). Nisam, razumljivo, bio pretjerano upućen ni u kladiteljsku kombinatoriku, ali to mi nije predstavljalo nikakvu smetnju u istraživanju.

Zbog navedenog, moji su posjeti poslovnica kladionica bili kraćeg trajanja. Obično sam ondje provodio pet do deset minuta, a uglavnom sam radio što i velika većina ostalih: proučavao ponudu na panoima i zaslonima, promjene rezultata na ključnim teletekstima, koji put i uplatio listić za minimalni dopušteni iznos. Po napuštanju poslovnica, svoja bih zapažanja unosio u bilježnicu. Bilježio sam broj ljudi u poslovnici, vodeći na taj način evidenciju u koje doba dana su kladionice najposjećenije; registrirao sam i svako pojavljivanje žena i djece, tj. maloljetnika u njima, što su ipak bili rijetki slučajevi; zapisivao sam također ukoliko bih primijetio nekoga u službenoj uniformi ili čuo kako vodi razgovore poslovnog karaktera na mobitel. Opažao sam, uz to, koliko se dugo kladitelji zadržavaju u poslovnica te motrio cirkuliraju li među poslovnica različiti kladionica.

Uz intervju i (sudioničko) promatranje, svoje sam istraživanje kladenja nadogrudio uvidom u medijske tekstove. Manje su me zanimali podlisci s ekspertizama i promotivni materijal kladionica, koje se katkad može zateći u dnevnim tiskovinama, a više članci koji se osvrću na ekonomsku i društvenu relevantnost fenomena sportskog kladenja ili pak nude životnu priču nekog kladitelja, u razgovornoj ili kakvoj drugoj formi. Ti žanrovi su solidno zastupljeni, a osim eventualne dokumentarističke vrijednosti, ukazuju na užu medijsku i širu javnu percepciju kladenja, a ujedno ih i oblikuju. Pratio sam, dakako, i reklamni diskurs u tom području, a reklame za kladionicu ponajprije sam imao prilike vidjeti na sportskim kanalima komercijalnih televizijskih kuća, najčešće u pauzama prijenosa sportskih događaja.¹⁸⁸ Uz tisak i televiziju, dodatni mi je izvor bio internet, na kojemu se, osim različitih “stručnih” savjeta i preporuka razasutih po više ili

¹⁸⁸ O marketinškoj pošasti u ovoj sferi vidi npr. Palmer (2014c: 13–16). Zanimljivo je da se propagandni materijal sportskih kladionica pojavljivao čak i u zagrebačkim tramvajima, u obliku kartonskih rukohvata koji su bili obješeni na one prave.

manje specijaliziranim portalima, mogu pronaći razni komentari o kladenju kao društvenoj patologiji i(li) kulturnom fenomenu.

Razgovori o kladenju

Po okončanju Svjetskog nogometnog prvenstva u Brazilu, u vrijeme kad se već osjetilo kako se Zagreb prazni jer je dio ljudi otputovao drugdje provesti svoje ljetne odmone, polovicom srpnja 2014. godine zakazao sam razgovor o kladenju sa svojim prvim sugovornikom. Kanio sam od rujna, s početkom europskih klupskih nogometnih sezona 2014/2015, točnije nacionalnih prvenstava, obilaziti pojedine poslovnice kladionica u odabranim kvartovima u Zagrebu i ondje promatranjem steći poblizi uvid u dinamiku i frekvenciju kladenja. Stoga mi je dobro došlo da prvi razgovor obavim prije toga, kako bih imao jasniji dojam o tome kako razmišlja i funkcionira "prosječni kladitelj", koji su mu motivi i očekivanja, kakvo mjesto zauzima kladenje u njegovom životu i svakodnevicu. Također da ispitam postoje li neka rutina odlazaka u kladionicu i rituali kladenja, stoji li iza kladenja posebna organizacija vremena, odnosno konkretno planiranje, ili se sve odvija spontano, prema potrebi i mogućnostima.

U blizini veće zagrebačke tržnice, jedan u nizu ondje pozicioniranih kafića bio je više nego prikladno mjesto za takav tip razgovora. Premda je bio radni dan, oko nas su bili uglavnom mladi, sudeći po izgledu radno sposobni ljudi, pretežito muškarci; vrijeme je sporo protjecalo, nikome se nije žurilo, a novine su prema potraživanju cirkulirale po stolovima terase. Naše malo glasnije opservacije o sportu i kladenju u takvom okružju nisu privlačile posebnu pozornost. Objašnjenje zacijelo leži i u tome što je riječ o jednoj od češćih tema među muškom populacijom.

U nekima od narednih intervjuva valjalo je biti malo diskretniji. S idućim sam se sugovornikom našao na velikoj terasi jedne od

popularnijih zagrebačkih slastičarnica, kasnije s jednim u kavana finijeg hotela, a takve su lokacije značile tišu zvučnu kulisu i drukčiji profil ljudi za okolnim stolovima. Kad bi intervju ušao u fazu s pitanjima o malčice osjetljivijim aspektima kladenja, moji bi se sugovornici znali osvrnuti oko sebe da vide sluša li ih još netko osim mene ili bi, ako je konobar došao do našeg stola, na koji trenutak zastali u pričanju.

To se, međutim, nije događalo u počecima razgovora, dok mi je primarni cilj bio saznati koliko dugo su involvirani u svijet kladenja, kad su počeli s time. Njihovi odgovori bili su međusobno vrlo slični, a staž im je bio gotovo istovjetan. Spominjali su otvaranje prve poslovnice kladionice u Španskom oko 2000. godine, dulja čekanja u redu za uplatu u to vrijeme te se prisjećali svojih prvih kladenja ondje. Jedino je njihova dob činila stanovitu razliku u tim prvim kladiteljskim iskustvima jer su jedni tad još bili maloljetni, “znači, prijelaz sa osnovne na srednju školu”, a život s roditeljima podrazumijevao je dakako manje uplate. Kladili su se sukladno dobivenim džeparcima, “ono, odigraš pet kuna pa ti je zanimljivo” ili pak “starci daju za užinu, ti potrošiš da bi se u školi zezao, hvalio, simo-tamo”.

No, kladenje za male iznose novaca raširena je pojava, koja nije povezana samo s dobi i financijskim mogućnostima. Naime, kladionice i sportsko kladenje u Hrvatskoj imaju i svoju službenu pretpovijest, a ona je vezana uz široko popularnu sportsku prognozu.¹⁸⁹ Podastrta iskustva najstarijeg među intervjuiranimima otkrila su mi, k tome, da interes igrača u Hrvatskoj nije bio ograničen samo na domaću ponudu – još i danas postojeće pogađanje ishoda većeg broja nogometnih susreta (Toto 13). Zainteresirani u Hrvatskoj su s potpunim otvaranjem granica i globalizacijom tržišta, možda samo u nešto manjoj mjeri negoli oni u zapadnim

¹⁸⁹ Riječ je o igri na sreću koja je na ovim prostorima, zapravo na području bivše Jugoslavije, uvedena još 1960. godine, čak i prije Lota od kojeg se, uostalom, niz godina smatrala atraktivnijom (Kozjak 2016: 59, 172–174).

zemljama, bili u prilici kladiti se i prije postojanja legalnih kanala, koristeći ilegalne i sive zone u toj sferi.

Počeo sam ranije jer je 1999. bilo jedno mjesto u Zagrebu gdje smo... Zapravo, čak i ranije, zapravo to nije imalo veze s kladenjem nego smo uplaćivali Toto Calcio u Italiji. (...) Postojalo je jedno mjesto u Zagrebu gdje smo nosili naše listiće, nazovimo to tak, sa parovima koje smo znali i davali novac čovjeku koji je to nosio busom u Italiju i vraćao... I to je funkcioniralo dvije, tri godine, dok se kladionice nisu pojavile (Davor).

U prvom dijelu razgovora želio sam doznati i koliko se često moji sugovornici klade, protječe li im možda koji tjedan ili čak mjesec bez oklada. Pokazalo se da svi oni to u pravilu čine kontinuirano – “ima par dana da se ne kladim, ali uglavnom se kladim” – i ne rade pauze ako nije nužno – “nije bilo, recimo, tih pauza višemjesečnih”. Nisam svojim upitima konkretno zadirao u visine njihovih financijskih uloga, ali su praktički svi i sami spomenuli neke cifre ili odnose, minorizirajući pritom značenje svota novaca koje uplaćuju – “ali, to je sitno – deset, dvadeset kuna”. Posezali su u tu svrhu i za usporedbama u rasponu od “netko puši, ja deset, dvadeset kuna uplatim za kladionicu” do “moja dnevna ulaganja i ona na mjesečnoj razini nisu ni blizu nekih mojih poznanika i nekih kolega koji ulažu nemjerljivo veće svote”. Čevorica sugovornika jasno su mi davala do znanja da je to za njih “uglavnom zabava, manje-više”, a da “ako nešto dođe, dobro dođe”, te da “postoje ljudi koji to gledaju kao posao, a netko gleda kao hobi”, pa tako i oni, kad se sve zbroji i oduzme, spadaju među potonje.

Važno je, međutim, istaknuti da se u kladenje ne ulaže samo novac, već se na njega troši vrijeme i energija. K tome, lakše je u kladiteljskim praksama prepoznati planiranje i interese negoli spontanost i bezinteresnost. Iz tih ga je razloga i problematično podvesti isključivo pod kategoriju igre, jer ono ima sličnosti s jedne strane s poduzetništvom, a s druge s poslom, odnosno

radom. Blisko je radu kao ekonomska aktivnost koju pokreće težnja za financijskom dobiti, ali ono je svojevrsna forma rada i zato što uključuje često i višesatnu pripremu, odnosno stjecanje znanja koje prethodi samoj okladi (Kaplan 1979: 36–37). U svojoj sociološkoj studiji o utrkama konja sa središnjom tezom o “kockanju kao poslu”, Robert Herman nalazi da onaj koji se kladi na konje preuzima tradicionalne uloge poduzetnika tako što bira između alternativa, donosi odluke, oglašava ih i povezuje s novcem, a sve to podrazumijeva i radni angažman u obliku analiziranja podataka o prethodnim rezultatima, razmatranja ponude i slično. Uz poduzetničku inicijativu i ulog vremena koji iza toga stoje, on apostrofira i “intelektualni trud pri odabiru konja na kojeg će se pojedinac kladiti” (Herman prema Kozjak 2016: 95).

Dakako, druga je krajnost, itekako primjetna u Hrvatskoj, potpuni izostanak intelektualnog truda predstavljen, primjerice, velikim brojem kladitelja s manjkavim ekonomskim i matematičkim predznanjem. Jedan od mojih sugovornika, fakultetski obrazovan, objasnio mi je kako se to reflektira na način njihova kladenja te na njihove šanse za uspjeh: “Znači, čovjek dođe u kladionicu, stavi pedeset kuna na šest parova. Svaki par koji dodaješ ti smanjuje mogućnost... Ajmo samo matematički, statistički gledati... Ja sam nešto slično studirao pa onda znam ponešto o tome. Znači, svaki par koji dodaješ smanjuje ti statistički šansu. Ljudi dodaju tisuću parova, očekuju brze novce, bla, bla, bla...” (Josip).

Osim toga, puno je i onih koji misle da dobro poznaju sport, ali propuštaju kvalitetno popratiti ono najaktualnije vezano uz predmete njihovih oklada:

Kladitelji najviše griješe kada se klade na temelju nedovoljnih informacija. Većina uđe u kladionicu pa se kladi na temelju imena nekog kluba ili prethodnih saznanja koja više ne moraju biti relevantna. To je kao da u oglasniku vidite kako se prodaje

plavi BMW za 5000 eura. To može biti fantastična kupnja, ali može biti i pravi debakl. Prije kupnje ćete se vjerojatno raspitati u kakvom je stanju automobil, koji je model, koje je godište itd. Kladenju mnogi pristupe olako i ne raspitaju se dovoljno, pa poslije prozivaju (ne)sreću ("Odgovor matematičaru. Nisu svi tiketi u kladionici gubitnički. Evo, ljudi, pročitajte zašto..."), 13. 2. 2015., <http://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/odgovor-matematicaru-nisu-svi-tiketi-u-kladionici-gubitnicki.-evo-ljudi-procitajte-zasto.../476023>).

Od petorice kladitelja koje sam intervjuirao, stekao sam dojam da samo jednog odlikuje "profesionalniji" pristup, odnosno poslovno rezoniranje, jer on ozbiljno klađenje na primjeru vlastite prakse uspoređuje s mešetarenjem dionicama: "Ja ne vidim razliku, jer ja kupujem tečaj u onom trenutku kad je najviši i prodajem kad je najniži, ako ćemo jednostavno" (Josip).

Međutim, i ostala četvorica intervjuiranih, koji katkad doduše podliježu slabije promišljenim uplatama, euforiji dobitaka i drugim tipovima pogrešaka (usp. Neal 1998: 589), što im u principu njihovu kladiteljsku djelatnost čini neprofitabilnom, dobro su informirani, a i svjesni postulata ozbiljnog klađenja. S više sam strana tako čuo za postojanje internetskih stručnih foruma sačinjenih od osoba koje su eksperti za pojedine sportove i ništa drugo ne rade nego prate sva zbivanja i informacije vezano uz te sportove, "s tim da je danas to puno manje jer *facebook*, *face siteo*-*vi*, ima sad toga milion, tog stvarno ima hrpa, gdje ljudi mogu doći do informacija". Dakle, mogućnosti prikupljanja znanja su brojne, pa je na svakome pojedinačno odluka hoće li ih koristiti te u kojem obliku i kojoj mjeri: "Ja ću tokom dana deset puta pogledati na mobitel i vidjeti na raznim stranicama na internetu gdje drugi ljudi koji se bave baš tim ili forum nekakav... U principu, najbolje je tako objasniti... Na nekom forumu ću vidjeti" (Vedran).

Iz šire elaboracije mojeg sugovornika koji se "profesionalnije" kladi doznao sam da smislenost funkcioniranja uskog

kladiteljskog kruga koji razmjenjuje podatke (forumi) potkrepljuju njihova najčešće više no dobra zarada. Oni je inicijalno mogu ostvariti pogađajući oklade, a u nekim suvremenijim inačicama, već doduše poprilično udaljenima od prvotnih ideja takvog okupljanja, do novaca eventualno mogu doći i naplaćujući svoje prognoze zainteresiranim klijentima čija su znanja laička, a koji računaju da će na koncu i oni, kladeći se prema tuđim uputama, financijski profitirati.

Njegovo vlastito iskustvo, k tome, pokazuje da dugoročna uspješnost u klađenju pojedincima može priskrbiti čak i poslovnu ponudu kladionice, kojoj je stalo da u svoje redove kao konzultante inkorporira one za koje primjećuje da im pogodnim okladama čine veću financijsku štetu: “Glupo je to reći, ali to je isto kao bilo koja firma, reže ono što joj ne ide i pušta ono što joj ide. To je tako” (Josip).

Iz razgovora s ostalom četvoricom kladitelja utvrdio sam da oni svoje “prave” poslove bez većih problema mogu uskladiti s klađenjem, tako da, prema njihovim kriterijima, imaju sasvim dovoljno vremena i energije za posvetiti se klađenju. To proizlazi iz njihovih zaposlenja, odnosno radnih aranžmana, koji, iako ne uvijek na njihovo zadovoljstvo, najčešće pogoduju širenju obujma njihove dokolice. Naime, ipak je jednostavnije organizirati se u tom smislu ako si honorarac:

Ali, meni ne treba, ne treba mi puno. U najgorem slučaju, maksimalno sat vremena. Ono, stvarno brzo, pogledam malo ponudu; ako je na internetu, odem, neku stranicu nađem; uglavnom, ono, pogledam malo statistiku, čitam novine. Jedino što čitam novine. Ali novine svakako čitam. Svaki dan. Ne znam, ono, treba mi koliko mi treba da sastavim listić, deset parova ili manje, sistem neki ako igram... Pola sata, sat vremena uvrh glave. Ni toliko. Bez obzira da li radim ili ne. Obično to ujutro, deset, jedanaest. Kako kad, zapravo, ne znam. Nekada, ako sam imao obaveza, znao sam tek u dva, tri. Nekad nema ništa prije (Goran).

Višak vremena, koji se može investirati u kladenje, zna se pojaviti i kod onih koji u javnom sektoru obavljaju poslove po narudžbi i potrebi:

Da, radim. Radim u javnom sektoru, u jednoj firmi. I, s obzirom da mi sami posao ima nekoliko, kako bih rekao, nekoliko različitih dana... jedan dan imam više posla, drugi dan manje... tako da nekad možda imam i više vremena tokom dana posvetiti se, ne znam, konkretno dva-tri para neka pa onda neku informaciju – ovaj je ozlijeđen, ovaj nije... ovom nisu platili plaću pa je otišao iz kluba itd. Ali, puno pomoći uz to dolazi od... pa, od prijatelja, ajmo reći, koji se isto klade (...) Masu puta sam se znao, pogotovo prije, uloviti da cijeli dan provedem u kafiću, jedan televizor teletekst upaljen, drugi televizor upaljena utakmica, neka aktualna koja je naravno na listiću. I onda prođe vrijeme... ne znam, od jedan, dva popodne do navečer deset, jedanaest. Ja sam osam, devet, deset sati u kafiću... Ništa samim time nisam napravio (Vedran).

Pitao sam ih i kako to da ne odustaju, da se klade toliko dugo i uporno. Razlike među njihovim odgovorima mogu se pripisati načinu kako oni sami na sebe gledaju i kako se žele predstaviti, što zapravo uklanja na stranu objektivne čimbenike kao što su dob, stalni posao, visina primanja i obiteljska situacija. Bilo je zanimljivo čuti doživljavaju li svoje kladenje poslom ili hobi-jem, percipiraju li možda sami sebe kao ovisnike o kladenju ili, naprotiv, smatraju da sve kontroliraju. Na kraju krajeva, i koliko se ozbiljno bave kladenjem te mogu li od njega nešto i zaraditi.

Kad to postaje ozbiljno? Postaje ozbiljno onog trenutka kad uzmeš olovku i papir i računaj. Računaj dal si zaradio ili izgubio. Postaje ozbiljno kad se probudiš ujutro i ne odeš na posao nego istražuješ informacije. Ili postaje ozbiljno u onom trenutku dok sam studirao i imao sam vremena za traženje informacija, navijanje sata u šest ujutro jer sam znao da tamo neka kladionica će ponuditi neki sport u pet ujutro i ja da prvi uzmem

koeficijent. Takve stvari, to je po meni ozbiljno. (...) Ja ne znam ni jedan drugi posao gdje si mogu takve stvari priuštiti. Znači, meni je to dolazilo u vrijeme dok sam bio... u vrijeme izlazaka... u vrijeme studiranja... stvarno onak... dobro sam se izivio. Ne pričam da sam vozio Ferrari, bio glupan neki, zlatna mladež i to... ali uživao sam. S curom sam proputovao tadašnjom sve živo, tak da ono... guštao sam si baš, eto (Josip).

To je jedan dio mog svijeta i mislim da je sve to korektno, maksimalno. Važno je da ja ne prelazim onu dozvoljenu dozu, ne prelazim dozvoljenu dozu svog užitka, koju trošim na takvu strast. Određenu ipak ima strast kladenje. Za mene prvenstveno ima strast. Evo, to ja to tako gledam (...) Sad, postavlja se drugo pitanje – da li sam ja veći ovisnik o kladenju ili oni [koji ulažu više novaca]? Koliko čovjek provede vremena u tom, to je isto važna komponenta (Davor).

Dio svakog intervjua bio je posvećen povezanosti popularnosti kladenja sa situacijom u hrvatskom društvu. Kako je u vrijeme kad su vođeni razgovori globalna ekonomska kriza zapravo već bila za nama, moji sugovornici manje su potencirali taj krizni kontekst kao zamašnjak sportskog kladenja, makar ni on nije ostao potpuno zanemaren: “Sto posto sigurno je da se ljudi više klade kad je kriza. To je inače poznato, dokazano, postoje istraživanja. Kad je kriza, ljudi češće igraju razne igre na sreću, nadajući se dobitku, da će ih to izvući. Ali, to se može rijetko, uglavnom teško će to, skoro pa nemoguće” (Goran).

Brojni su, doista, pokazatelji da kriza utječe na kladenje, što se i u Hrvatskoj dobrano osjetilo na utršku kladionica u periodu najžešće ekonomske krize. Da njihov velik profit ne ostane nezamijećen, pobrinuli su se i mediji koji su se za objašnjenje te pomalo paradoksalne činjenice obratili i psihološkoj struci:

Kad su u pitanju kupovna moć Hrvata i kladionice i igre na sreću, očito vrijedi obrnuta logika – što manje imaš u novčaniku,

više igrač – potvrđuje i najnoviji obračun godišnjih financijskih izvještaja Fine. Sektor kockanja i kladenja, koji čini 80-ak tvrtki u Hrvatskoj, od početka krize 2008. do kraja 2014. godine ostvario je, naime, gotovo milijardu kuna dobiti [...] Prof. Tanja Dejanović Šagadin, psihologinja iz Psihološkog centra Tesa, kaže pak kako je uobičajeno da se ljudi u krizi okrenu igrama na sreću, u nadi da će im dobitak riješiti egzistencijalne probleme tako da je kultura kladenja i igara na sreću u porastu (Jolanda Rak Šajn i Romana Kovačević Barišić, "Kladionicama kriza donijela milijardu kuna", 23. 2. 2016., <https://www.vecernji.hr/biznis/kladionicama-kriza-donijela-1-mlrd-kuna-1062753>).

No, moji su sugovornici više isticali probleme inicirane neuspjesima državne politike – primjerice porezima, kreditnim zaduženjima. Iz kladiteljske perspektive na "suprotnoj strani" nije neka specifična politička opcija, već hladna, birokratska država: "Znači, bilo tko da je kod nas na vlasti, sve je gore i gore. A država živi od nas, živi od kladionica i od tog poreza. Jer vi kad uplatite listić, sad je trideset posto, dvadeset odmah ide državi. U startu. Znači, na uplatu listića, na dobitak ide, na sve. Znači, oni su se svagdje zaštitili" (Mladen).

U tom je smislu jedan od mojih sugovornika osjetio potrebu za ukazivanjem na povezanost individualne i društvene patologije: "Ja smatram da većina ovog društva nije slobodna. Stalno smo vezani raznoraznim kreditima. I s time opterećeni, nesigurnošću općom, posvemašnjom besparicom, ali na neki način i posvemašnjim beznađem. (...) Mislim da smo još donekle i zdravi kakva je zapravo situacija generalno u državi" (Davor).

Drugi je pak ponudio viđenje kako se klasna segregacija u Hrvatskoj, koja kulminira profiliranjem ranjivih skupina, na stanovit način proteže i na kladionicu: "Ja vjerujem da tu onda dolazimo do tog problema gdje je taj veliki jaz između bogatog i siromašnog, koji je samo veći i veći. Srednjeg sloja gotovo da i nema. Nažalost, sad je i politika takva da ti taj srednji sloj samo ubijaš s raznim

nametima, porezima. I onda jednostavno tu vidim neku ljudsku želju da što prije se izvuku iz nečeg. I onda će on doći i staviti zadnje novce koje ima na loto, na kladionicu, na bilo što” (Josip).

Dobro prolaze eventualno oni koji uopće imaju kakav financijski kapital koji mogu oploditi. Velika većina, međutim, spada na gubitničku stranu: “I ljudi, što su veća sirotinja, kak se veli, manje novaca imaju, jer srednjeg sloja više skoro ni nema u našoj državi, ljudi traže izlaz na kladionici. A izlaza nema. (...) I ovaj koji ima više, taj ima još više, a ovaj što ima manje, taj se zadužuje i tone sve dublje i dublje. (...) Samo se stvaraju socijalne razlike među ljudima” (Mladen).

Dojmovi iz obilaska kladionica

I dok je ipak upitno potencira li klađenje socijalne razlike u društvu i, ako da, koliko, jer iz iskustva rada s ovisnicima proizlazi stručni psihijatrijski stav da “kockanje podržava siromaštvo siromašnih”, no isto tako i “osiromašenje bogatih” (Torre 2017: 30), moj dojam potvrđuje opservaciju sugovornika da su svi slojevi društva prisutni u kladionicama. Sami prostori kladionica dokidaju te socijalne razlike utoliko što kroz njih s istim namjerama, da uplate okladu, prolaze i ljudi u elegantnim odijelima i oni u staroj i istrošenoj odjeći, i oni s najnovijim modelima mobitela i oni s polupraznim vrećicama iz dućana u rukama.

Iako, shvatljivo, postoje razlike u ukupnoj posjećenosti pojedinih poslovnica kladionica te u frekvenciji dolazaka i odlazaka ljudi s obzirom na lokaciju na kojoj se one nalaze i firmu kojoj pripadaju,¹⁹⁰ općevažeci je princip da su poslovnice vikendom, a osobito subotom, odlično posjećene kroz cijeli dan, dok radnim

¹⁹⁰ Polovicu uplatnih mjesta za sportsko klađenje u Hrvatskoj čine kladionice SuperSporta kao priređivača (Torre 2017: 25).

danima u njima kladitelji ipak više borave u kasnopopodnevnom i večernjim satima negoli prijepodne i sredinom dana. I na mom relativno malom istraživačkom uzorku taj je princip potvrđen.

Međutim, u svako doba dana ondje se netko muva. Prava je rijetkost da u poslovnicama nema kladitelja, a i takva situacija, sudeći po mojim bilješkama s terena – “ispred Prve sportske kladionice djelatnica razgovara s ženskom osobom, unutra nema nikoga” ili “u Prvoj sportskoj kladionici samo jedan kladitelj i muški djelatnik (petnaest minuta kasnije čisti metlom prostor, nema kladitelja)” – ne znači da se baš ništa ne događa.

Početak jeseni 2014. godine, po obilasku poslovnica u jednom novozaagrebačkom kvartu u prijepodnevnom satima srijede, tako sam zabilježio: “terase kafića puste, u kafićima malo ljudi, u SuperSportu najviše”. U istom sam kvartu mjesec dana kasnije, također u srijedu, no ovaj put sredinom dana, za poslovnicu kladionice povezanu s kafićkim prostorom zapisao: “zauzeto pet od šest stolova, uglavnom mlađi muškarci, jedan za pultom proučava kladioničku ponudu i ispunjava listiće, u susjednoj prostoriji za klađenje zauzeto dva od četiri stola s kompjuterima namijenjenima klađenju i praćenju događaja; netko sjedi i na terasi kafića i proučava ponudu za klađenje”.

Nisam imao za cilj konkretno bilježenje ritmova posjeta, svjestan da se iz toga može manje zaključiti no što se možda moglo prije dvadesetak godina, kad je sportskih događaja i ponuda za klađenje bilo mnogo manje, a tehnologija klađenja bila je bitno nerazvijenija. Otada naovamo internet, mobiteli i tableti značajno su izmijenili dinamiku klađenja,¹⁹¹ a posjeti fizičkim prostorima

¹⁹¹ Primjerice, klađenje uživo je disciplina koja zaokuplja mnoge kladitelje, a dok se prije nekoliko desetljeća u Velikoj Britaniji upražnjavalo isključivo kod konjskih utrka, i to bitno rjeđom, unaprijed zadanom frekvencijom, danas ono postoji za brojne sportske događaje koji iz sata u sat počinju diljem svijeta te su putem različitih novih tehnologija dostupni za praćenje u direktnom prijenosu (usp. Lopez-Gonzalez i Tulloch 2015: 131–132).

poslovnica već su dulje vrijeme za kladitelje stvar odluke i preferencije, a ne nužnosti (usp. Cassidy 2014: 175–176, 188).

Pa ipak, posve je za očekivati različitu učestalost i drukčije vrijeme dolazaka onih koji imaju stalno zaposlenje u odnosu na posjete kladionici onih koji su u mirovini i onih bez posla. No, utoliko je zanimljivije primijetiti kada baš prvospomenuti vraćaju s obližnjih radnih mjesta bilo u provjeru rezultata, bilo proučiti novu ponudu ili pak po isplatu (usp. Newman 1968: 29).

Pređa mnom je tako u kafiću jedan mladić rekao svom prijatelju da je s posla izišao na kavu kako bi uplatio listić u kladionici, kad se ova u 10h otvori, da mu na poslu ne bude dosadno, da ima što pratiti. Imao sam također priliku na jednoj tržnici oko podneva svjedočiti kako konobar iz kafića, u kojemu je u to vrijeme bilo gostiju, nakratko prelazi u susjednu poslovnicu kladionice. U poslovnicama kladionica nailazio sam radnim danima na muškarce u radnom odijelu ličioća, odnosno onom vodoinstalatera; isto tako i na muške osobe u uniformi Zagrebparkinga, odnosno odori jedne zaštitarske agencije. Vidio sam i kako uniformirani dostavljač parkira svoje službeno vozilo ispred poslovnice i ulazi unutra, a u jednom sam kafiću prostorno povezanom s kladionicom naišao na dvojicu policajaca, od kojih je jedan pred sobom na stolu imao kladioničke listiće. U jednoj sam pak vrlo posjećenoj poslovnici kladionice usred radnog dana zatekao muškarca kako na mobitel obavlja dulji poslovni razgovor vezano uz dolazak i popravak u nečijem domu, paralelno proučavajući isprintanu ponudu sportskih događaja izvješenu na panou, ali i onu prikazanu na zaslonima iznad panoa.¹⁹²

¹⁹² Time se dvojako uklopio u zapažanja Holly Kruse (2010: 423–425) koja je istražujući upotrebu komunikacijskih tehnologija iznašla da kladitelji u poslovnicama većinu vremena svoju pozornost podjednako dijele na ondje prisutne papire i ekrane, a i da su njihova sporadična korištenja mobitela svedena na privatne ili poslovne razgovore, nevezane za kladioničku materiju.

Dani vikenda gotovo su svugdje nudili impresije o velikoj popularnosti klađenja: "gužva u kladionici SuperSporta – nervozno čekanje u redu za uplate – utakmice u tijeku ili pred početkom" ili pak "SuperSport – poslovnica + kafić – dvije djelatnice, desetak muškaraca, jedan za šankom s mladim djetetom (curica pije sok na slamčicu)". Nerijetko sam viđao manja ili veća, uglavnom muška društva na terasama kafića pokraj poslovnica, u kojima bi se diskutiralo o sportskim događajima, listalo *Sportske novosti*, a tu i tamo netko bi ustao i zaputio se do kladionice. Prisustvo-
vao sam kao promatrač i situacijama kad su se zajednički gledale utakmice na čije su se ishode pojedinci kladili.

Temeljem terenskih uvida sličnih potonjem te prikupljenih razgovornih iskaza, John Rosecrance je onkraj teorija individualnih patologija i teorija ekonomske racionalnosti ponudio intrigantno tumačenje zašto redoviti kladitelji ne prestaju s klađenjem ni kad se suočavaju sa stalnim gubicima. Tomu je tako, smatra on, zbog stvorenih socijalnih mreža. Oni se susreću i dogovaraju oko oklada gotovo svaki dan, često se čuju telefonski, zajedno prate utakmice. Sve im je to važno i nisu se spremni toga odreći budući da izvan tog kruga baš i nemaju nešto što bi im moglo poslužiti kao nadomjestak (Rosecrance 1986: 360–365).

Ta je komponenta prisutna i kod kladitelja s kojima sam razgovarao, a upućuje na zaključak kako im poslovna okruženja u kojima funkcioniraju ne nude taj tip socijalizacije, odnosno tu mogućnost samoostvarenja.

Vrijeme za rad i vrijeme za igru

Zanimanje za onaj segment sportskog klađenja koji se daje podvesti pod neproblematično, odnosno rekreativno kockanje izmiče pozitivističkom pristupu i kvantitativnoj metodologiji te iziskuje priklanjanje interpretativnoj paradigmi unutar rastućih

kockarskih studija (engl. *gambling studies*) – dakle, “mora se krenuti dalje [od brojeva], početi tražiti, procese, značenja i društvene kontekste” (Kozjak 2016: 19).

Ta je receptura još izvjesnija ako je istraživanje kladenja kao u ovom slučaju podloga za diskutiranje prožimanja igre i rada, pa i vremena za rad i vremena za igru, s jedne strane s obzirom na fenomen dokolice kako ga se danas općenito tumači, a s druge u okolnostima transformacije rada i dokolice uslijed specifičnih trendova na hrvatskom tržištu rada.

Kako bi mi podloga podnijela ambicije u raspravi, svoje sam etnografsko istraživanje sportskog kladenja koncipirao dvodijelno: kao razgovore s kladiteljima o njihovim ritualima i navikama kladenja, ali i motivacijama, mišljenjima i stavovima o kladenju te kao promatranje kladiteljskih praksi u poslovnicama kladionica i njihovom najbližem okružju.

Intervjui su bili bez čvrsto određenog hodograma pitanja, ali isplanirani tako da se u njima otvore specifične teme vezane uz posao, rad, igru, dokolicu i socioekonomsku situaciju u Hrvatskoj koje u konačnici kladenje postavljaju u analitičke okvire pogodne za ovakvu raspravu, koja ne pretendira donijeti neke konkretnije zaključke, već kani ponuditi u odnosu na postojeće drukčiju interpretacijsku nišu. Ni odlukom o provođenju malog broja razgovora nisam, dakako, išao za time da zabilježeno posluži za ikakav veći induktivni spoznajni skok. Pa ipak, sugovornici su hotimično bili odabrani ne samo kao validan uzorak kladiteljske, već i kao svojevrstan presjek radne populacije u Hrvatskoj, uz bitnu, već naznačenu i protumačenu ogradu da je bio zastupljen samo muški spol.

U (sudjelujuće) promatranje u poslovnicama kladionica i njihovom najbližem okružju (kafići, tržnice, trgovački centri) upustio sam se dotle s polazišnom pretpostavkom da su prostori u kojima se odvija sportsko kladenje mjesta za koje je izazov

utvrditi u kojoj se mjeri ljudi ondje upuštaju u igru, a u kojoj rade. Poslovnica kladionice je, naime, u etnografskom smislu mjesto koje valja shvatiti "kao koncept određen interakcijama neke zajednice ili grupe koja u njemu i pomoću njega proizvodi materijalne manifestacije svojeg svakodnevnog života i vrijednosne ideje o 'ljudima koji mu pripadaju'" (Potkonjak 2014: 26).

Putem intervjua stečeni uvidi ukazuju na to da kod onih koji su klađenju posvećeni dulje vrijeme i intenzivnije, ono polako prerasta iz dokoličarske aktivnosti u rad (usp. Neal 1998: 583). No, isto tako, njihovo klađenje može biti legitimno protumačeno kao istovremeno dio njihove dokolice i kao oblik rada. Ono također katkad figurira i kao efikasna metoda za bijeg od monotonog, tj. rutiniziranog posla te, barem u nekom imaginariju, i kao alternativna ruta za zaradu (usp. Kaplan 1979: 24).

Spočetka je klađenje glavnini "usputni hobi", potom "sastavni dio dana" koji uključuje "praćenje raznoraznih sportova". U većini slučajeva stvar ne zastaje na "potrazi za uzbuđenjem" koja je svojstvena dokolici (Elias i Dunning 1986: 63–125; usp. Biti 2017: 35–37), već su motivi financijske, koji put čak i egzistencijalne prirode. Naposljetku, "svi se nadaju nekom dobitku". I oni koji nemaju plaćeni posao i traže način kako da nešto zarade,¹⁹³ baš kao i oni koji su zaposleni i primaju plaću. Naime, "teško je danas živjeti u našoj državi od plaće", a i "ljudi su u kreditima". Neki bi tu "laganu, brzu lovu" iz kladionice, osobito ako se radi o većem iznosu, odmah uložili da se riješe kredita i "ne budu više ni kunu dužni banci".

¹⁹³ U svojoj znanstvenoj monografiji o "nezaposlenima u gradu" Tihana Rubić je na temelju provedenog opsežnog etnografskog istraživanja ponudila i tri studije primjera, a jednoj od njih u središtu je "nezaposlen muškarac, u dobi od oko šezdeset godina, odnedavna formalno umirovljenik po godinama starosti, povremeno 'zaraduje', kako sam objašnjava na sportskoj kladionici" (Rubić 2017: 245).

Kad je riječ o igračkim aspektima, kladitelji nastoje “naći neki svoj sistem pa vidjeti”, jer “ima sto teorija raznoraznih kako se treba kladiti (...) počevši od uloga koji može biti različit, do parova, do tih raznoraznih praznovjerja”. Premda se, kad izgube novac, najčešće žale na lošu sreću, u startu im je primarna ideja staviti u prvi plan faktor vlastite vještine, znanja i inteligencije. Primjerice, “sreću možeš svesti na manju mjeru ako igraš jedan par”.

U svakom slučaju, kreativni je moment zasigurno veći negoli kad “ljudi igraju samo s mašinama koje su programirane na struju”, što je “za budale” i iz perspektive kladitelja na konjske utrke (Cassidy 2012: 269–271). Kod kladenja je prisutan poduzetnički duh karakterističan i za druge tipove financijskih ulaganja, baš kao i ulagački rizik jer to je kao da ljudi kupuju dionice – “normalno da ih prodaju, normalno da gube na dionicama, normalno i da dobivaju na dionicama”. Takav, “manji postotak igrača”, oni “igraju na kartu znanja (...) na kartu promišljenosti, na kartu da bolje razumiju nešto od kladionice”. No, s druge strane, pravi su profesionalci, oni koji najviše znaju i najbolje razumiju, baš na strani kladionice – *bookmakeri* koji studiozno pristupaju materiji, postavljaju koeficijente za oklade te za svoj radni učinak bivaju vrlo pristojno plaćeni (Neal 1998: 588).

Vrijeme koje ljudi u Hrvatskoj posvećuju kladenju nerijetko koincidira s njihovim radnim vremenom, u teoriji predviđenim za izvršavanje poslovnih obveza, jer “sigurno ima ljudi koji, ono, čak i na poslu se vrlo vjerojatno klade”. Postoje, naime, “aplikacije koje odmah prate rezultate i automatski te zvučnim signalom nešto obavještavaju”. Terenskim istraživanjem, pokazalo se, lako je evidentirati i kraće odlaske s posla namijenjene posjetima fizičkim poslovnicama, bili oni u pauzama za gablece ili kakvom drugom prigodom.

Moguće je primijetiti i osobe koje idu iz jedne poslovnice u drugu, iznose odande isprintane ponude za kladenje, sjedaju

zatim eventualno u kafić i proučavaju ih – “sjedneš, piješ kakao, nescafe ili nešto i onda uz to ispunjavaš, gledaš malo tablice i to”. Svojim ponašanjem ostavljaju dojam kako ih ne pritišću nikakvi čvršći vremenski okviri. Tomu može biti tako zato što su po različitim osnovama u mirovini ili zato što su nezaposleni. Drugi tip objašnjenja bio bi da im je radno vrijeme klizno, da imaju atipična zaposlenja ili su naprosto, u najširem smislu, dionici “suvremene neformalne ekonomije” u Hrvatskoj (usp. Rubić 2013: 77–82). Kako bilo, neprijeporno je da su takve situacije dobrim dijelom posljedica ovdašnje prekarizacije rada. Naime, klađenje je u Hrvatskoj, s obzirom na broj ljudi koji je u njega involviran, vjerojatno i manje povezano s nezaposlenošću negoli s nesigurnošću, odnosno besperspektivnošću posla – “znači, ljudi koji nemaju stalan posao, koji rade na crno (...) nemaju ni mirovinu pred sobom tako brzo, znači nikakvu sigurnost” i “jednostavno se love za te slamke”.

Oni, izvjesno je, ne traže samo bijeg u slobodan i fiktivan svijet igre, već se klađenju posvećuju i nadajući se da će im se uloženo vrijeme i napor vratiti kroz produktivnost u toj djelatnosti. Njihova nastojanja ukazuju na to da je sportsko klađenje najrazboritije motriti uviđajući problematičnost dihotomije između rada i igre (Pisac 2013: 184–187), a i uvažavajući da se dokolica “počinje preklapati s drugim područjima društvenog života”, čime se podrazumijeva da ona “poprima šira značenja od ‘bijega’ i ‘slobode’” (Kozjak 2016: 11). U nesumnjivo rodno uvjetovanom korištenju usluga sportskih kladionica moguće je prepoznati i specifičan vid muške participacije u “vrtlogu ‘potrošačke svakodnevice’” (Rubić 2017: 217).

U užim, domaćim okvirima prekarnosti na tržištu rada, motivi za klađenje i kladiteljske prakse podsjećaju i na zamućenost granica između vremena za rad i vremena za igru, kao i na krhkost kategorija “neslobode”, “slobode od” i “slobode za” u tom kontekstu (usp. Polić i Polić 2009). Sve to, uostalom, sugerira i

marketinška artikulacija kladitelja kao konzumenta igre koja objedinjuje sreću i vještinu, pa samim time iziskuje trud igrača, ispostavljena kroz još jedan u hrvatskom podneblju poznat slogan kladionice, s jasnim udarničkim prizvukom: “Igraj, igray, stisni, stisni!”

Na kraju

Ovo sociokulturno istraživanje hrvatskog sporta ima svoje domete i ograničenja. "Domaći teren", koncipiran tako da obuhvaća hrvatski sport u razdoblju od 1990-ih naovamo, podrazumijeva neke osobitosti prostora i vremena na koje se odnosi. To za sobom povlači određene izbore i odluke glede artikuliranja istraživanja, ali i prezentacije stečenih uvida.

Ovdje sam se odlučio za kvalitativni pristup fenomenu hrvatskog sporta te svjesno stavio u drugi plan njegove kvantitativne dimenzije i podatkovne strane. Takav pristup s jedne strane ograničava rezultatske dosege provedenog istraživanja, ali s druge ostaje otvoren za statističko propitivanje i nadogradnju.

Sport svojom egzaktnošću, u smislu mjerljivih tjelesnih postignuća, formaliziranosti i institucionaliziranosti, kao da istraživačima sužava prostor interpretacije. No, otkad su prije pedesetak godina u sportu prepoznale vrijedan predmet svojeg interesa, društveno-humanističke su znanosti iznašle načine da taj prostor iskoriste i tako dovedu u pitanje kvantitativna proučavanja i analize.

Umjesto fokusiranja na loptu, koševе, dresove, svlačionice, rekorde, mahanje nacionalnim zastavama, masovne dočeke sportaša, prijenose velikih sportskih događaja, žensku participaciju u sportu, pisati o sportu iz društveno-humanističke vizure znači usredotočiti se na političke ideologije, državno upletanje, rodnu hegemoniju, medijske narative i mehanizme popularne i življene kulture. Pritom naizgled i ne igra presudnu ulogu je

li riječ o sportu općenito, nekom konkretnom sportu ili pak o sportu u određenom društvu.

Međutim, ovdje predstavljena ideja o razlikovnosti, a time i važnosti “domaćeg terena”, dakle hrvatskog sporta, počiva upravo na suprotnoj logici. Naime, znanstveno-istraživačko bavljenje sportom u određenom društvu neminovno iziskuje usredotočenje na to društvo, pri čemu je poželjna i dijakronijska i komparativna perspektiva. Slijedeći tu logiku, praćenju globalizacijskih trendova u sportu nisu smjele umaknuti specifičnosti lokalnih politika i praksi. Isto tako, bilo je bitno prepoznati vitalnost (konkretnog) nacionalnog u (globaliziranom) sportu, posvetiti zasluženu pažnju naciji kao kategoriji prakse u tom području zamišljanja zajednice. Smisleno je bilo i obratiti pozornost na distinktivne vidove ispoljavanja “nevolja s rodom”. Pri praćenju ritualne dimenzije sporta bilo je potrebno uvidjeti zadatosti specifična sportskog, ali i društveno-političkog konteksta. Interese publike i konzumenata sportskih sadržaja valjalo je pak sagledati s obzirom na dostupnost ponude, ali i s obzirom na modele reprezentacije i načine potrošnje karakteristične za konkretno podneblje.

Domaći teren: sociokulturno istraživanje hrvatskog sporta utoliko se može shvatiti ne samo kao knjiga iz područja sociologije i(li) antropologije sporta, već i kao tekst koji pretendira zahvatiti šire teme iz područja sociologije i političke antropologije hrvatskog društva i kulture. Manje je pritom riječ o istraživačkoj ambicioznosti, a više o interpretacijskoj nužnosti. Naime, da sport i općenito, ali i posebno promatrano u Hrvatskoj nije izrazito važan u društvenom i kulturnom pogledu, jasno je da on to ne bi bio ni u znanstvenom pogledu.

Ova je knjiga pokušaj postizanja balansa između makro- i mikro- perspektiva. Ona je na razini prepoznavanja teme zainteresirana podjednako za cjelinu i detalj. No na razini analize ipak

pretendira na širinu zahvata, nastojeći afirmirati recentne interdisciplinarnе pristupe ovom istraživačkom području. Budući da je analiza usmjerena podjednako na značajke (hrvatskog) sporta i značajke suvremenog (hrvatskog) društva i kulture, i reference su podijeljene između znanstvene i stručne literature posvećene striktno sferi sporta i one posvećene različitim aspektima društva, kulture i politike u suvremenoj Hrvatskoj.

Empirijsko obilje “domaćeg terena”, odnosno permanentna mijena kulture hrvatskog sporta iznimno otežavaju svako nastojanje da se pojedine pojave, prakse i fenomeni od šireg analitičkog interesa prikažu u aktualnom, najnovijem izdanju te je svaki pokušaj osuvremenjivanja građe koju se razmatra unaprijed osuđen na neuspjeh. Slijedom toga, u ovoj knjizi studije slučaja ili pak osvrte na istaknute primjere treba prihvatiti kao svjedočanstva konkretnog vremenskog razdoblja, određene konstelacije društvenih, političkih i ekonomskih snaga koja je ne tako davno bila, a možda će u nekoj bližoj ili daljoj budućnosti opet biti prisutna. S tim u vezi, nacionalna euforija povodom ulaska hrvatske nogometne reprezentacije u finale Svjetskog prvenstva održanog u Rusiji 2018. godine, oprimjerena ponajprije spektakularnim dočekom nogometaša u Zagrebu, a zatim i u drugim hrvatskim gradovima, nesumnjivo zaslužuje znanstvenu pozornost, no za to će biti više prostora i boljih prilika u nekim drugim, tek nadolazećim radovima. Tad će i naknadni pogled, kao jedan od čimbenika najčešće dobrodošle istraživačke distance, zasigurno dati doprinos kvalitetnijem sagledavanju te značajne “sportske priče”, a ujedno i fascinantnoga društvenog fenomena.

Paralelno s nastajanjem ove knjige intenzivirano je zanimanje društvenih i humanističkih znanosti u Hrvatskoj za nogomet – publicirani su brojni radovi, provedena nova istraživanja – pa je i ta okolnost ostavila traga na pojedinim dionicama *Domaćeg terena*. Svježina uvida sociologa i drugih istraživača nogometa pomogla je u izgradnji argumenta u nekima od poglavlja kojima

je nogomet na ovaj ili onaj način u fokusu, dok je kod obrade drugih tema, koje još uopće nisu dotaknute u domaćoj znanosti ili su to dosad bile tek sporadično, moja ideja bila izazvati znanstveni interes za buduća promišljanja.

Na kraju krajeva, i kad Niko Kranjčar, Ćiro Blažević, Vatre ni, Blanka Vlašić, obitelj Kostelić, splitski Spaladium, *Metastaze*, "Hajdučko pivo" i poslovnice kladionica ne budu više bili (u tolikoj mjeri) u obzoru ljubitelja sporta i konzumenata sportskih sadržaja, kad prestanu biti dijelom medijskih i inih referenci te kolektivne memorije navijačke i šire populacije, vjerojatno će kolektivni sportovi još uvijek biti popularniji od individualnih, politika neće iščeznuti iz hrvatskog nogometa, centraliziranost države i dalje će opterećivati regionalne odnose u sportu, patrijarhalni model hrvatskog sporta itekako će utjecati na status žena u njemu, gradit će se novi sportski objekti i na to trošiti velike svote novca, fikcionalni će tekstovi o nogometu tematizirati ono što se u njemu događa, spoj alkohola i sporta nastavit će implicirati muško slobodno vrijeme i obrnuto, a reklamni narativi povoditi se za komercijalizacijom fanovskih, odnosno potrošačkih sentimentata. U suprotnom, sadržaj bi ove knjige imao malo smisla, a ni (hrvatski) sport zacijelo ne bi pobuđivao toliko emocija, energije, istraživanja i tekstualnih analiza koliko je to sada slučaj.

Literatura

- Anderson, Benedict. 1990. *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*. Zagreb: Školska knjiga. Prevele Nata Čengić i Nataša Pavlović.
- Andjelić, Neven. 2014. "The Rise and Fall of Yugoslavia. Politics and Football in the Service of the Nation(s)". *Südosteuropa* 62/2: 99–125.
- Armstrong, Garry i Hans Hognestad. 2006. "Hitting the Bar. Alcohol, Football Identities and Global Flows in Norway." U *European Studies 22 – Food, Drink and Identity in Europe*. Thomas M. Wilson, ur. Amsterdam i New York: Rodopi, 85–110.
- Badjura, Rudolf. 1924. *Smučar. Smuška teorija in praksa za začetnike in izvežbane*. Ljubljana: Ig. Kleinmayr & Fred Bamberg.
- Bagić, Krešimir. 2006. "Figurativnost reklamnoga diskurza". Na: <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1873&naslov=figurativnost-reklamnoga-diskurza>.
- Bairner, Alan. 2009. "National Sports and National Landscapes. In Defence of Primordialism". *National identities* 11/3: 223–239.
- Barnard, Malcolm. 2002. "Oglašavanje i reklama. Retorički imperativ". U *Vizualna kultura*. Chris Jenks, ur. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, 47–66. Prevela Zrinka Pavlić.
- Barth, Fredrik. 1969. "Introduction". U *Ethnic Groups and Boundaries*. Fredrik Barth, ur. Boston: Little, Brown and Company, 9–38.
- Bartoluci, Mato. 2003. *Ekonomika i menedžment sporta*. Zagreb: Informator Zagreb i Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Bartoluci, Sunčica i Mojca Doupona Topič. 2017. "A Young Athlete and the Challenges of National Identity". *Acta Kinesiologica* 11/1: 116–120.
- Batagelj, Borut. 2005. "Mitološke razsežnosti bloškega smučanja in konstrukt stereotipa o smučanju kot slovenskem nacionalnem športu". *Zgodovinski časopis* 59/1-2 (131): 147–159.
- Batagelj, Borut. 2009. *Izum smučarske tradicije. Kulturna zgodovina smučanja na Slovenskem do leta 1941*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

- Bauman, Zygmunt. 2007. *Consuming Life*. London: Polity Press.
- Bertoša, Mislava. 2014. *Od monarhijske reklame do queer lingvistike. Semiološki i jezikoslovni ogledi*. Zagreb: Izdanja antibarbarus.
- Billig, Michael. 1995. *Banal Nationalism*. London: Sage Publications.
- Biro, Miklos. 2006. *Homo Postcommuniticus*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Birtić, Tomislav. 2006. *Kostelići. Cijela istina*. Osijek: Vlastito izdanje.
- Biti, Ozren. 2010. "Kako promišljati sport u potrošačkom društvu. Sociologija sporta Srđana Vrcana". *Sociologija Srđana Vrcana. Između utopije i stvarnosti*. Zoran Malenica, Dražen Lalić i Inge Tomić-Koludrović, ur. Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 97–106.
- Biti, Ozren. 2012. *Nadzor nad tijelom. Vrhunski sport iz kulturološke perspektive*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Biti, Ozren. 2017. "Sport – tijelo – igra". *Tijelo u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi. Zbornik radova 45. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Ivana Brković i Tatjana Pišković, ur. Zagreb: FF press i Zagrebačka slavistička škola, 27–44.
- Blain, Neil; Raymond Boyle i Hugh O'Donnell. 1993. "Centrality and Peripherality at the Barcelona Olympics. Spain, Catalonia, Scotland, Portugal". U *Sport and National Identity in the European Media*. Neil Blain, Raymond Boyle i Hugh O'Donnell, ur. Leicester etc.: Leicester University Press, 157–188.
- Bloch, Herbert A. 1951. "The Sociology of Gambling". *American Journal of Sociology* 57/3: 215–221.
- Bobanović, Paula. 2009. *Blankina priča*. Zagreb: Profil International.
- Borko, Gordana. 2007. "Zastupljenost žena na upravljačkim i stručnim pozicijama u hrvatskim športskim organizacijama". U *Međunarodni seminar. Športašica: od rezultata do karijere u sportu*. Ratko Cvetnić, ur. Zagreb: Hrvatski olimpijski odbor, 25–37.
- Bourdieu, Pierre. 1990. *In Other Words. Essays Towards a Reflexive Sociology*. Stanford: Stanford University Press. Preveo Matthew Adamson.
- Bourdieu, Pierre. 2000. "Kako se može biti ljubitelj sporta". *Zarez* 39/2: 26–27. Preveli Jelena Šesnić i Marko Špikić.
- Bourdieu, Pierre. 2001. *Masculine Domination*. Stanford: Stanford University Press. Preveo Richard Nice.
- Bourdieu, Pierre. 2011. *Distinkcija. Društvena kritika suđenja*. Zagreb: Antibarbarus. Prevela Jagoda Milinković.

- Bourdieu, Pierre. 2014. *Znanost o znanosti i refleksivnost*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo. Preveo Rade Kalanj.
- Bourdieu, Pierre i Loïc J. D. Wacquant 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Bowen, Paulle; Bart van Heerikhuizen i Mustafa Emirbayer. 2012. "Elias and Bourdieu". *Journal of Classical Sociology* 12/1: 69–93.
- Brabazon, Tara. 2007. *Playing on the Periphery*. London i New York: Routledge.
- Brentin, Dario. 2013. "'A Lofty Battle for the Nation': The Social Roles of Sport in Tudjman's Croatia". *Sport in Society* 16/8: 993–1008.
- Brentin, Dario. 2014. "'Now You See Who is a Friend and Who an Enemy': Sport as an Ethnopolitical Identity Tool in Postsocialist Croatia". *Südosteuropa* 62/2: 187–207.
- Brubaker, Rogers. 2012. "Promišljanje nacionalnosti. Nacija kao institucionalizirani obrazac, praktička kategorija, uvjetovani događaj". *Diskrepancija* 11/16–17. Prevela Jasenka Kuček.
- Budak, Neven i Vjeran Katunarić. 2010. "Predgovor". U *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*. Neven Budak i Vjeran Katunarić, ur. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo i Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, XI–XIII.
- Buzov, Željko; Ivan Magdalenić; Benjamin Perasović i Furio Radin. 1988. *Navijačko pleme*. Zagreb: RZ RH SSOH.
- Caillois, Roger. 1965. *Igre i ljudi*. Beograd: Nolit. Preveo Radoje Tadić.
- Cassidy, Rebecca. 2012. "Horse Versus Machine. Battles in the Betting Shop". *Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.)* 18/2: 266–284.
- Cassidy, Rebecca. 2014. "'A Place for Men to Come and Do Their Thing': Constructing Masculinities in Betting Shops in London". *British Journal of Sociology* 65/1: 170–191.
- Cipek, Tihomir. 2007. "Kulturološki obrat i politologija. Povratak kulturno-povijesnom kontekstu". U *Izlazak iz množine. Stanje hrvatske političke znanosti*. Mirjana Kasapović, ur. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 271–293.
- Clarke, Alan i John Clarke. 1982. "'Highlights and Action Replays': Ideology, Sport and the Media". U *Sport, Culture and Ideology*. Jennifer Hargreaves, ur. London etc.: Routledge & Kegan Paul, 62–87.
- Collins, Tony i Wray Vamplew. 2002. *Mud, Sweet and Beers. A Cultural History of Sport and Alcohol*. Oxford i New York: Berg.

- Connell R. W. i James W. Messerschmidt. 2005. "Hegemonic Masculinity. Rethinking the Concept". *Gender & Society* 19/6: 829–859.
- Crawford, Garry. 2004. *Consuming Sport. Fans, Sport and Culture*. London i New York: Routledge.
- Crawford, Garry. 2009. "Consuming Sport, Consuming Beer. Sport Fans, Scene and Everyday Life". U *Sport, Beer, and Gender. Promotional Culture & Contemporary Social Life*. Lawrence A. Wenner i Steven J. Jackson, ur. New York: Peter Lang Publishing, 279–298.
- Crnković, Maja i Maja Markač. 2014. "Elementi funkcionalnih stilova u suvremenim televizijskim reklamnim porukama". *Hrvatistika* 7/7: 129–149.
- Cvetnić, Ratko. 2004. *110 godina skijanja u Zagrebu i Hrvatskoj. Od prve skijaške udruge do danas*. Zagreb: POP & POP.
- Čapo Žmegač, Jasna; Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek. 2006. "Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih istraživanja". U *Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Naklada Jesenski i Turk, 7–52.
- Čapo, Jasna. 2016. "Simboli, procesi, prijepori. Prilog raspravama o hrvatskom identitetu". U *Drugi: alteritet, identitet, kontakt u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi. Zbornik radova 44. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Tatjana Pišković i Tvrtko Vuković, ur. Zagreb: FF press, 71–86.
- Červar, Lino. 2004. *Od Učke do Olimpa. Bilješke rukometnog zaljubljenika*. Zagreb: Teovizija.
- Čolović, Ivan. 1985. *Divlja književnost*. Beograd: Nolit.
- Čolović, Ivan. 2011. *Za njima smo išli pevajući*. Zagreb: Pelago.
- Čolović, Ivan. 2014. *Rastanak s identitetom*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- de Certeau, Michel. 2002. *Invencija svakodnevice*. Zagreb: Naklada MD. Prevela Gordana Popović.
- de Souza, Juliano i Marchi Junior Wanderley. 2010. "For a Reflexive Sociology of Sports. Theoretical and Methodological Considerations Based on Pierre Bourdieu's Work". *Movimento Porto Alegre* 16/1: 293–315.
- Dežulović, Boris. 2011. *Diego Armando i sedam patuljaka*. Zagreb: EPH Media d.o.o.

- Dixon, Kevin. 2014. "The Football Fan and the Pub. An Enduring Relationship". *International Review for the Sociology of Sport* 49/3-4: 382-299
- Domajnko, Barbara. 2002. *Proces oblikovanja nacionalnega skozi poročanje o športnih dogodkih. V Sloveniji po letu 1991*. Ljubljana: Visoka šola za zdravstvo (doktorski rad).
- Doupona Topič, Mojca. 2004. *Ženske in šport*. Ljubljana: Fakulteta za šport.
- Doupona Topič, Mojca i Jay Coakley. 2010. "Complicating the Relationship between Sport and National Identity. The Case of Post-Socialist Slovenia". *Sociology of Sport Journal* 27: 371-389.
- Duda, Dean. 2002. *Kulturalni studiji. Ishodišta i problemi*. Zagreb: AGM.
- Duda, Dean. 2010. *Hrvatski književni bajkomat*. Zagreb: Disput.
- Duda, Dean. 2014. "Tranzicijska druga liga". *Le Monde Diplomatique: hrvatsko izdanje* 18: 15.
- Đorđević, Ivan. 2009. "Umeju li antropolozi da igraju fudbal? Sport i identitet u savremenoj Srbiji". *Antropologija* 9: 89-103.
- Đorđević, Ivan. 2013. "Twenty Years Later. The War Did (not) Begin at Maksimir". *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 60/2: 201-216.
- Đorđević, Ivan. 2014. "Fudbal i jugoslovenska kriza. Prilog analizi 'nacionalizacije' navijačkog pokreta u bivšoj Jugoslaviji". *Etnoantropološki problemi* 9/4: 925-940.
- Đorđević, Ivan. 2015. *Antropolog među navijačima*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Đorđević, Ivan. 2016. "The Role of Red Star Football Club in the Construction of Serbian National Identity". *Traditiones* 45/1: 117-132.
- Elias, Norbert i Eric Dunning. 1986. *Quest for Excitement. Sport and Leisure in Civilizing Process*. Oxford: Basic Blackwell.
- Erdei, Ildiko. 2008. *Antropologija potrošnje*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Ewen, Stuart. 2004. "Odnosi s javnošću i kulturne subverzije". *Libra libera* 14: 29-34. Prevela Lada Furlan.
- Fanuko, Nenad. 1991. "Okvir za razumijevanje ponašanja ekstremnih navijača". U *Zagrebački nogometni navijači. Grupni portret s BBB u središtu*. Furio Radin, pr. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 9-22.

- Fanuko, Nenad. 2008. "Kulturni kapital i simbolička moć. Tri aspekta Bourdieuove teorije ideologije". *Školski vjesnik* 57/1-2: 7-41.
- Fanuko, Nenad; Ivan Magdalenić, Furio Radin i Zoran Žugić. 1991. *Zagrebački nogometni navijači. Grupni portret s BBB u središtu*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Figenwald, Dan. 2007. *Janica Kostelić. Najveća sportska priča ikad ispričana*. Zagreb: Profil International.
- Foer, Franklin. 2006. *Kako nogomet objašnjava svijet*. Zagreb: Celeber. Prevela Dijana Štambak.
- Foucault, Michel. 1984. "Space, Knowledge and Power". U *Foucault Reader*. Paul Rabinow, ur. New York: Pantheon Books, 239-256.
- Franičević, Vojmir. 2009. "Pogovor. Rad u Hrvatskoj – izazovi i dileme". U *Rad u Hrvatskoj. Pred izazovima budućnosti*. Vojmir Franičević i Vlado Puljiz, ur. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 359-380.
- Franković, Dragutin. 1945. *Škola skijanja*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
- Geertz, Clifford. 2005. "Deep Play. Notes on the Balinese Cockfight". *Daedalus* 134/4: 56-86.
- Gellner, Ernest. 1998. *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Politička kultura. Preveo Tomislav Gamulin.
- Giardina, Michael D. 2003. "Bending It Like Beckham' In The Global Popular. Stylish Hybridity, Performativity and the Politics of Representation". *Journal of Sport and Social Issues* 27: 65-82.
- Giddens, Anthony. 2005. *Odbjegli svijet. Kako globalizacija oblikuje naše živote*. Zagreb: Klub studenata sociologije Diskrepancija i Naklada Jesenski i Turk. Prevela Ana Miličević.
- Giulianotti, Richard. 2004. "Introduction. Sport and Social Theorists: A Plurality of Perspectives". U *Sport and Modern Social Theorists*. Richard Giulianotti, ur. Houndmills etc.: Palgrave Macmillan, 1-9.
- Gjuran-Coha, Anamarija i Ljiljana Pavlović. 2009. "Elementi reklamne retorike u hrvatskim reklamnim porukama". *Fluminensia* 21/1: 41-54.
- Gottzen, Lucas i Kremer-Sadlik, Tamar. 2012. "Fatherhood and Youth Sports. A Balancing Act between Care and Expectations". *Gender & Society* 26: 639-664.
- Govedić, Nataša. 2007. "Gdje smo zapeli?". *Zarez* 9/217: 32-33.

- Gracin, Fadila i Daria Arlavi. 2007. "Ravnopravnost spolova u športu i EU". U *Međunarodni seminar. Športašica: od rezultata do karijere u športu*. Ratko Cvetnić, ur. Zagreb: Hrvatski olimpijski odbor, 11–16.
- Griffin, Christine; Dorothy Hobson; Sue MacIntosh i Trisha McCabe. 1982. "Women and Leisure". U *Sport, Culture and Ideology*. Jennifer Hargreaves, ur. London etc.: Routledge i Kegan Paul, 88–116.
- Gruden Paliković, Morana. 2007. "Športašica: od rezultata do karijere". U *Međunarodni seminar. Športašica: od rezultata do karijere u športu*. Ratko Cvetnić, ur. Zagreb: Hrvatski olimpijski odbor, 7–9.
- Guček, Aleš. 1998. *Po smučinah od pradavnine*. Ljubljana: Magnolija.
- Guček, Svetozar. 1989. *Slovenija, zibelka smučanja v srednji Evropi*. Ljubljana: Kmečki glas.
- Gulin Zrnić, Valentina. 2006. "Domaće, vlastito i osobno. Autokulturna defamilijarizacija". U *Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Naklada Jesenski i Turk, 73–95.
- Hage, Ghassan. 2010. "Hating Israel in the Field. On Ethnography and Political Emotions". U *Emotions in the Field. The Psychology and Anthropology of Fieldwork Experience*. James Davies i Dimitrina Spencer, ur. Stanford: Stanford University Press, 129–154.
- Hall, Michael C. 2006. "Urban Entrepreneurship, Corporate Interest and Sports Mega-Events. The Thin Policies of Competitiveness within the Hard Outcomes of Neoliberalism". U *Sports Mega-Events. Social Scientific Analyses of a Global Phenomenon*. John Horne i Wolfram Manzenreiter, ur. Norwich: Blackwell Publishing / The Sociological Review, 59–70.
- Hall, Stuart. 2006. "Bilješke uz dekonstruiranje 'popularnog'". U *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*. Dean Duda, ur. Zagreb: Disput. Prevela Vlasta Paulić.
- Hargreaves, Jennifer. 2003. *Sporting Females. Critical Issues in the History and Sociology of Women's Sports*. London i New York: Routledge.
- Hargreaves, John. 2005. "Teorija globalizacije, globalni sport, nacije i nacionalizam". *Quorum* 20/4: 149–175. Prevela Višnja Barić.
- Harms, John i Douglas Kellner. 2004. "Kritička teorija oglašavanja". *Libra libera* 14: 67–79. Preveo Tomislav Belanović.
- Hobsbawm, Eric. 1993. *Nacije i nacionalizam. Program, mit i stvarnost*. Zagreb: Novi liber. Prevela Nada Čengić.

- Hobsbawm, Eric. 2000. "Izmišljanje tradicije". U *Kultura pamćenja i historija*. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, pr. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga. Prevele Maja Brkljačić i Sandra Prlenda.
- Hodges, Andrew. 2014. "The 'Hooligan' as Internal Other? Football Fans, Ultras Culture and Nesting Intra-orientalism." *International Review for the Sociology of Sport* 51/4: 410–427.
- Hodges, Andrew. 2016. "Violence and masculinity among left-wings ultras in post-Yugoslav space". *Sport in Society: Culture, Commerce, Media and Politics* 19/2: 174–186.
- Hodges, Andrew i Dario Brentin. 2018. "Fan Protest and Activism. Football from Below in South-Eastern Europe". *Soccer & Society* 19/3: 329–336.
- Horne, John. 2006. *Sport in Consumer Culture*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Horne, John i Wolfram Manzenreiter. 2006. "An Introduction to the Sociology of Sports Mega-Events". U *Sports Mega-Events. Social Scientific Analyses of a Global Phenomenon*. John Horne i Wolfram Manzenreiter, ur. Norwich: Blackwell Publishing / The Sociological Review, 1–24.
- Houlihan, Barrie. 2004. "Sports Globalisation, the State and the Problem of Governance". U *The Commercialisation of Sport*. Trevor Slack, ur. London i New York: Routledge, 52–71.
- Hrستیć, Ivan i Marko Mustapić. 2015. "Sport and Politics in Croatia. Athletes as National Icons in History Textbooks". *Altre modernita / Other Modernities* 14/11: 148–165.
- Hrvatski zbor učitelja i trenera skijanja. 2009. *Alpsko skijanje*. Zagreb: Znanje.
- Hubbard, Paul. 2008. "Prostor/mjesto". U *Kulturna geografija. Krički rječnik ključnih pojmova*. David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley i Neil Washbourne, ur. Zagreb: Disput, 71–79. Preveo Damjan Lalović.
- Hughson, John; David Inglis i Marcus Free. 2005. *The Uses of Sport. A Critical Study*. London i New York: Routledge.
- Huizinga, Johan. 1970. *Homo ludens*. Zagreb: Matica hrvatska. Preveo Ante Stamać.
- Jackson Steven. 2012. "Reflections on Communication and Sport. On Advertising and Promotional Culture". *Communication & Sport* 1/1-2: 100–112.

- Jackson, Steven J. 2015. "Assessing the Sociology of Sport. On Media, Advertising and the Commodification of Culture". *International Review for the Sociology of Sport* 50/4-5: 490-495.
- Jackson, Steven; David L. Andrews i Jay Scherer. 2005. "Introduction. The Contemporary Landscape of Sport". U *Sport, Culture and Advertising. Identities, Commodities and the Politics of Representation*. Steven J. Jackson i David L. Andrews, ur. London i New York: Routledge.
- Jarvie, Grant. 2006. *Sport, Culture and Society*. London i New York: Routledge.
- Jergović, Miljenko. 2009. "Začinjavac hrvatske urbane proze". U *Sjaj epohe*. Borivoj Radaković. Zagreb: V.B.Z., 225-226.
- Kalanj, Rade. 2005. "Liberalno i komunitarističko poimanje identiteta. Prilog analizi identiteta hrvatskog društva". *Socijalna ekologija* 13/1-2: 55-74.
- Kalanj, Rade. 2009. "Sociologija i ideologija". *Socijalna ekologija* 18/3-4: 237-266.
- Kant, Immanuel. 1976. *Kritika moći suđenja*. Zagreb: Naprijed. Preveo Viktor D. Sonnenfeld.
- Kaplan, Roy H. 1979. "The Convergence of Work, Sport, and Gambling in America". *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 445: 24-38.
- Katunarić, Vjeran. 2003. *Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.
- Katunarić, Vjeran. 2007. *Lica kulture*. Zagreb: Antibarbarus.
- Katunarić, Vjeran. 2013. *Rajska zajednica i društveni pakao. Sociološka razmatranja*. Zagreb: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske i Disput.
- Katz, Jackson. 1996. "Masculinity and Sports Culture". U *Sport in Society. Equal Opportunity or Business as Usual?* Richard E. Lapchick, ur. London etc.: SAGE Publications, 101-106.
- King, Samantha J. 2005. "Methodological Contingencies in Sports Studies". U *Qualitative Methods in Sports Studies*. David Andrews; Daniel S. Mason i Michael L. Silk, ur. Oxford i New York: Berg, 21-38.
- Klemenčić, Mladen. 2012. "U toplini puba". U *Idemo na pivo*. Zvezdana Antoš, ur. Zagreb: Etnografski muzej Zagreb, 179-186.

- Komar, Tibor. 2015. "Identitet i/kroz sport. Antropološki pristup istraživanju dijaspore". *Studia ethnologica Croatica* 27: 393–414.
- Kotnik, Vlado. 2007. "Slovenia and Its National Winter Pastime. In Pursuit of an Anthropology of Alpine Skiing". *The Anthropology of East Europe Review* 25/1: 95–104.
- Kotnik, Vlado. 2009a. "Smučanje kot spektakel nacije. Od bloškega smukanja do paradnega televizijskega športa". *Kalejdoskop športa. Uvod v športne studije*. Mitja Velikonja, Peter Stanković i Gregor Starc, ur. Maribor: Aristej, 187–209.
- Kotnik, Vlado. 2009b. "Sport and Nation in Anthropological Perspective. Slovenia as Land of Skiing Nationhood". *Antropologija* 7: 53–66.
- Kotnik, Vlado. 2011. "Internacionalni šport kot dogodek nacije". Predavanje održano 30. 9. 2011. u sklopu Maratona predavanja i razgovora o fenomenu događaja na 29. Medunarodnom grafičkom bijenalu. Na: <http://29graficnibienale.wordpress.com/program/maraton-predavanj-in-pogovorov-o-fenomenu-dogodka/>.
- Kozjak, Boris. 2016. *Kockanje. Od dokolice do socijalne patologije. Sociološki aspekti*. Zagreb: Tim Press.
- Krajina, Zlatan. 2012. "Mediji i društveno zajedništvo. Ispitivanje primjenjivosti Dayanova i Katzova koncepta 'medijskih događaja'". *Medijske studije* 3/5: 3–17.
- Kramarić, Zlatko i Angelina Banović-Markovska. 2013. "Politika i poetika etnonacionalnih identiteta". U *Politika, kultura, identitet (interkulturalni dijalog)*. Zlatko Kramarić i Angelina Banović-Markovska. Osijek-Zagreb: Odjel za kulturologiju Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Školska knjiga, 9–26.
- Kramer, Fredi i Mladen Klemenčić, ur. 2004. *Nogometni leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Kreft, Lev. 2011. *Levi horog. Filozofija športa v osmih esejih*. Ljubljana: Založba Sofia.
- Kruse, Holly. 2010. "Multimedia Use in a Sport Setting. Communication Technologies at Off-Track Betting Facilities". *Sociology of Sports Journal* 27: 413–427.
- Lalić, Dražen. 1990. "Nasilništvo nogometnih navijača. Geneza fenomena u Jugoslaviji". *Kultura* 88–90: 111–132.
- Lalić, Dražen. 1993. *Torcida. Pogled iznutra*. Zagreb: AGM.
- Lalić, Dražen. 1995. "Bad Blue Boys i Torcida". *Erasmus* 10: 51–55.
- Lalić, Dražen. 2003. *Split kontra Splita*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

- Lalić, Dražen. 2010. "Sociolog Srđan Vrcan. Vizitkarta i biografija individue". U *Sociologija Srđana Vrcana. Između utopije i stvarnosti*. Zoran Malenica, Dražen Lalić i Inge Tomić-Koludrović, ur. Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 13–24.
- Lalić, Dražen. 2014. *Pet kriznih godina*. Zagreb: Antibarbarus.
- Lalić, Dražen. 2015. "Nogometni navijači kao ekstremni desničari u Hrvatskoj od 2012. do 2014.". U *Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj*. Vlasta Ilišin, Anja Gvozdanović i Dunja Potočnik, ur. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 145–167.
- Lalić, Dražen. 2018. *Nogomet i politika. Povijest i suvremenost međunosa u Hrvatskoj*. Zagreb: Fraktura.
- Lalić, Dražen u suradnji s Damirom Pilićem. 2011. *Torcida. Pogled iznutra* (Drugo, prošireno izdanje najopsežnije sociološke studije o Torcidi). Zagreb: Profil international.
- Lalić, Dražen i Ozren Biti. 2008. "Četverokut sporta, nasilja, politike i društva. Znanstveni uvid u Europi i u Hrvatskoj". *Politička misao* 45/3-4: 247–272.
- Lalić, Dražen i Damir Pilić. 2011. "Torcida u razdoblju 1994. – 2010.". U *Torcida. Pogled iznutra*. Dražen Lalić u suradnji s Damirom Pilićem. Zagreb: Profil International, 297–319.
- Lalić, Dražen i Shay Wood. 2014. "Football Hooliganism in Croatia. A Historical and Sociological Analysis". *Südosteuropa* 62/2: 145–169.
- Lay, Vladimir. 1998. "Teorijske, društvene i političke neprilike s periferijom". U *Duge sjene periferije. Prinos revitalizaciji hrvatskoga ruba*. Ivan Rogić i Maja Štambuk, ur. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 13–40.
- Lokotar, Kruno. 2006. "Ovaj roman je PTSP mnogih koji se nisu uspjeli snaći". Na: <http://www.matica.hr/vijenac/322/ovaj-roman-je-ptsp-mnogih-koji-se-nisu-uspjeli-snaci-7327/>.
- Lopez-Gonzalez, Hibai i Christopher D. Tulloch. 2015. "Enhancing Media Sport Consumption. Online Gambling in European Football". *Media International Australia* 155/1: 130–139.
- Mager, Anne. 2005. "One Beer, One Goal, One Nation, One Soul". *South African Breweries, Heritage, Masculinity and Nationalism 1960–1999*. *Past and Present Society* 188: 163–194.
- Malaby, Thomas M. 2009. "Anthropology and Play. The Contours of Playful Experience". *New Literary History* 40: 205–218.

- Markula, Pirkko i Jim Denison. 2005. "Sport and the Personal Narrative". U *Qualitative Methods in Sports Studies*. David Andrews, Daniel S. Mason i Michael L. Silk, ur. Oxford i New York: Berg, 165–184.
- Matejowsky, Ty. 2003. "Spider Wrestling and Gambling Culture in the Rural Philippines". *Philippine Studies* 51/1: 147–163.
- Matković, Bojan; Srećko Ferenčak i Milan Žvan. 2004. *Skijajmo zajedno*. Zagreb: Europapress holding i Ferbos inženjering.
- McPherson, Barry D.; James E. Curtis i John W. Loy. 1989. *The Social Significance of Sport. An Introduction to the Sociology of Sport*. Champaign – Illinois: Human Kinetics Books.
- Mesić, Milan. 2006. *Multikulturalizam*. Zagreb: Školska knjiga.
- Messner, Michael A. 2002. *Taking the Field. Women, Men, and Sports*. Minneapolis i London: University of Minnesota Press.
- Messner, Michael A. i Jeffrey Montez de Oca. 2005. "The Male Consumer as Loser. Beer and Liquor Ads in Mega Sports Media Events". *Signs* 30/3: 1880–1909.
- Mihajlović, Srećko. 1997. "Rat je počeo 13. maja 1990". *Rat je počeo na Maksimiru. Govor mržnje u medijima*. Svetlana Slapšak et al. Beograd: Medija centar, 77–124.
- Milenković, Miloš. 2014. *Antropologija multikulturalizma. Od politike identiteta ka očuvanju kulturnog nasleđa*. Beograd: Etnološka biblioteka.
- Miller, Daniel. 1996. "Consumption as the Vanguard of History". U *Acknowledging Consumption*. Daniel Miller, ur. London i New York: Routledge, 1–57.
- Mišetić, Anka. 2004. *Gradski rituali. Retradicionalizacija društvenog života u hrvatskim gradovima nakon 1990*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Morris, Meaghan. 2006. "Što da se radi s trgovačkim centrima". U *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*. Dean Duda, ur. Zagreb: Disput, 267–296. Prevela Maša Grdešić.
- Mucko, Bojan. 2012. "Transformacije virtualnoga u pravo uz Karlovačko. Recentno televizijsko oglašavanje Karlovačke pivovare". U *Idemo na pivo*. Zvezdana Antoš, ur. Zagreb: Etnografski muzej Zagreb, 193–208.
- Neal, Mark. 1998. "'You Lucky Punters!' Study of Gambling in Betting shops". *Sociology* 32/3: 581–600.
- Newman, Otto. 1968. "The Sociology of the Betting Shop". *The British Journal of Sociology* 19/1: 17–33.

- Palmer, Catherine. 2011. "Key Themes and Research Agendas in the Sport-Alcohol Nexus". *Journal of Sport and Social Issues* 35/2: 168-185.
- Palmer, Catherine. 2014a. "Sport and Alcohol – Who's Missing? New Directions for a Sociology of Sport-Related Drinking". *International Review for the Sociology of Sport* 49/3-4: 263-277.
- Palmer, Catherine. 2014b. *Sports Betting Research. Literature Review*. Na: http://www.dhhs.tas.gov.au/__data/assets/pdf_file/0006/170772/Sports_Betting_Literature_Review.pdf.
- Palmer, Catherine. 2014c. *Sports Betting Research*. Na: http://www.dhhs.tas.gov.au/__data/assets/pdf_file/0005/170771/Sports_Betting_Research_Report.pdf.
- Palmer, Catherine. 2015. *Rethinking Drinking and Sport. New Approaches to Sport and Alcohol*. Farnham i Surrey: Ashgate.
- Pavičić, Jurica. 2011. *Postjugoslavenski film. Stil i ideologija*. Zagreb: Hrvatski filmski savez.
- Pavličić, Pavao. 2011. *Petnaest riječi. Rasprave o hrvatskoj književnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Perasović, Benjamin. 1995. "Navijačko pleme. Do nacije i natrag". *Era-smus* 11: 61-67.
- Perasović, Benjamin. 2001. *Urbana plemena. Sociologija subkultura u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Perasović, Benjamin. 2011. "Pogovor drugom, proširenom izdanju. Sociologija i Torcida dvadesetak godina poslije". U *Torcida. Pogled iznutra*. Dražen Lalić u suradnji s Damirom Pilićem. Zagreb: Profil, 329-342.
- Perasović, Benjamin. 2015. "Subkultura, pokret ili (neo)pleme? O teorijskim implikacijama novog istraživanja nogometnih navijača". U *Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj*. Vlasta Ilišin, Anja Gvozdanović i Dunja Potočnik, ur. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 169-205.
- Perasović, Benjamin i Sunčica Bartoluci. 2007. "Sociologija sporta u hrvatskom kontekstu". *Sociologija i prostor* 45/1: 105-119.
- Perasović, Benjamin i Marko Mustapić. 2013. "Football Supporters in the Context of Croatian Sociology. Research Perspectives 20 Years After". *Kinesiology* 45/2: 262-275.
- Perasović, Benjamin i Marko Mustapić. 2014. "Football, Politics and Cultural Memory. The Case of HNK Hajduk Split". *Culture* 6: 51-61.

- Perasović, Benjamin i Marko Mustapić. 2017. "Torcida and Bad Blue Boys. From Hatred to Cooperation and Back". U *Football Fans, Rivalry and Cooperation*. Christian Brandt, Fabian Hertel i Sean Huddelston, ur. London i New York: Routledge, 108–124.
- Perasović Benjamin i Marko Mustapić. 2018. "Carnival Supporters, Hooligans, and the 'Against Modern Football' Movement. Life within the Ultras Subculture in the Croatian Context". *Sport in Society* 21/6: 960–976.
- Perica, Vjekoslav. 2003. "Genetika ili revolucija? O fenomenu južnoslavenske škole košarke". *Reč* 70/16: 171–193.
- Petković, Krešimir. 2013. *Država i zločin. Politika i nasilje u Hrvatskoj 1990–2012*. Zagreb: Disput.
- Pezo, Vladimir. 2010. "Sport i hrvatski identitet". U *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*. Neven Budak i Vjeran Katunarić, ur. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo i Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 135–156.
- Pilić, Damir. 1997. "Pogovor". U *Bad Blue Boys. Prvih deset godina (Društveni fenomen navijača nogometnog kluba Dinamo)*. Hrvoje Prnjak. Zagreb: Marjan Express, 307–314.
- Pisac, Andrea. 2013. "Working the Play. How a Card Game Negotiates Perceptions of Work and Productivity". *Narodna umjetnost* 50/1: 182–202.
- Piteša, Adrana. 2011. "Viktor Žmegač: Luksuz i podmukli strah. To su ključne riječi našeg doba". *Jutarnji list*, 12. 2. 2011., intervju s Viktorom Žmegačem.
- Plessner, Helmuth. 1997. *Zakašnjela nacija*. Zagreb: Naprijed. Preveo Ivan Prpić.
- Plymire, Darcy. 2005. "Qualitative Methods in Sport-Media Studies". U *Qualitative Methods in Sports Studies*. David Andrews, Daniel S. Mason i Michael L. Silk, ur. Oxford i New York: Berg, 139–164.
- Pogačnik, Jagna. 2002. *Backstage*. Zagreb: Pop & pop.
- Pogačnik, Jagna. 2006. *Proza poslije FAK-a*. Zagreb: Profil International.
- Polić, Milan i Rajka Polić. 2009. "Vrijeme, slobodno od čega i za što?". *Filozofska istraživanja* 29/2: 255–270.
- Poley, Martin. 2004. "Sport and National Identity in Contemporary England". U *Sport and National Identity in the Post-war World*. Adrian Smith i Dilwyn Porter, ur. London i New York: Routledge.
- Postnikov, Boris. 2013. *Nekoliko poruka naših sponzora*. Zagreb: V.B.Z.

- Potkonjak, Sanja. 2014. *Teren za etnologe početnike*. Zagreb: HED i FF press.
- Prica, Ines. 2007. "Problem interpretacije tranzicije iz 'nerealnog socijalizma'". U *Antropologija postsocijalizma*. Vladimir Ribić, ur. Beograd: Etnološka biblioteka, 24–50.
- Pringle, Richard G. i Christopher Hickey. 2010. "Negotiating Masculinities via the Moral Problematization of Sport". *Sociology of Sport Journal* 27: 115–138.
- Prnjak, Hrvoje. 1997. *Bad Blue Boys. Prvih deset godina (Društveni fenomeni navijača nogometnog kluba Dinamo)*. Zagreb: Marjan Express.
- Prnjak, Hrvoje. 2011. "Nogometno navijačka mitologija tek čeka svoje uvjerljive autore na hrvatskom jeziku". *Slobodna Dalmacija*, 29. 6. 2011.
- Puljić, Tvrtko. 2005. *Janica. Kraljica svih pobjeda*. Zagreb: Večernji list.
- Pušnik, Maruša. 1999. "Konstrukcija slovenske nacije skozi medijsku naraciju". *Teorija in praksa* 36/5: 796–808.
- Ravlić, Slaven. 2001. "Politička ideologija. Preispitivanje pojma". *Politička misao* 38/4: 146–160.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1998. "Etnički identitet – etnocentrizam – nacionalizam". U *Etničnost, nacija, identitet*. Ružica Čičak-Chand i Josip Kumpes, ur. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti etc., 47–56.
- Ritzer, George. 1999. *Mekdonaldizacija društva. Istraživanje mijenjajućeg karaktera suvremenog društvenog života*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk. Prevela Zrinka Pavlič.
- Rogić, Ivan i Maja Štambuk, ur. 1998. *Duge sjene periferije. Prinos revitalizaciji hrvatskoga ruba*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Rosecrance, John. 1986. "Why Regular Gamblers Don't Quit. A Sociological Perspective". *Sociological Perspectives* 29/3: 357–378.
- Rubić, Tihana. 2013. "'Ja se snađem'. Neformalna ekonomija i formalna nezaposlenost u Hrvatskoj". U *Hrvatska svakodnevnica. Etnografije vremena i prostora*. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 65–90.
- Rubić, Tihana. 2017. *Nezaposleni u gradu. Antropologija rada i neformalne ekonomije*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.
- Ružić, Igor. 2007. "Metastaze – Boris Svrtan". Na: http://www.dnevnikulturni.info/recenzije/kazaliste/487/metastaze_-_boris_svrtan/.

- Ružić, Igor. 2010. "Srce moje kuca za nju – Borut Šeparović". Na: http://www.dnevnikulturni.info/recenzije/kazaliste/2998/srce_moje_kuca_za_nju_-_borut_separovic/.
- Sage, George H. 2010. *Globalizing sport*. London: Paradigm Publishers.
- Sandvoss, Cornel. 2003. *A Game of Two Halves. Football, Television and Globalisation*. London i New York: Routledge.
- Schirato, Tony. 2007. *Understanding Sports Culture*. Los Angeles etc.: Sage Publications.
- Sekulić, Duško. 2004a. "Ideologijska transformacija znanosti". *Revija za sociologiju* 35/3-4: 159–186.
- Sekulić, Duško. 2004b. "Je li nacionalizam hrvatska sudbina?". U *Sukobi i tolerancija. O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*. Duško Sekulić et al. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, 257–284.
- Sekulić, Duško. 2004c. "Prostor i identitet". U *Sukobi i tolerancija. O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*. Duško Sekulić et al. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, 201–224.
- Sharpe, Susan. 1985. *Fathers and Daughters*. London i New York: Routledge.
- Silk, Michael; David L. Andrews i Daniel S. Mason. 2005. "Encountering the Field. Sports Studies and Qualitative Research". U *Qualitative Methods in Sports Studies*. David Andrews, Daniel S. Mason i Michael L. Silk, ur. Oxford i New York: Berg, 1–20.
- Simonović, Ljubodrag. 1985. *Profesionalizam i(li) socijalizam*. Beograd: Biblioteka "Mladost".
- Skoko, Božo. 2004. *Hrvatska. (Identitet, image i promocija)*. Zagreb: Školska knjiga.
- Skoko, Božo. 2009. *Država kao brend. Upravljanje nacionalnim identitetom*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Smith, Adrian i Dilwyn Porter, ur. 2004. *Sport and National Identity in the Post-War World*. London i New York: Routledge.
- Smith, Anthony. 1986. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Smith, Anthony. 1999. "'Zlatno doba' i nacionalni preporod". *Reč* 56/2: 93–110. Prevela Aleksandra Kostić.
- Smith, Anthony. 2003. *Nacionalizam i modernizam*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti. Prevela Mirjana Paić Jurinić.

- Solar, Milivoj. 2004. *Predavanja o lošem ukusu*. Zagreb: Politička kultura.
- Solar, Milivoj. 2009. *Nakon smrti Sancha Panze*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Solar, Milivoj. 2011. *Kritika relativizma ukusa*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Sopta, Marin. 2008. *Sveto ime Croatia. Hrvatski nogometni klubovi "Croatia" u iseljeništvu*. Zagreb: Udruga "Hrvatska dijaspora" i Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar".
- Sorić, Matko. 2012. "Refleksivnost u sociologiji Pierrea Bourdieua. Nadilaženje socioloških dihotomija". *Socijalna ekologija* 21/3: 329–344.
- Stanić, Mario i Hrvoje Paić. 2014. "The Rules of Football. Inside-out Perspectives". *Südosteuropa* 62/2: 126–144.
- Stanković, Peter. 2003. "Sport and Nationalism. Shifting Meanings of Soccer in Slovenia". Na: www.eurozine.com.
- Starc, Gregor. 2003. "Telesne prakse športa kot torišče slovenskega nacionalizma. 'Vsak poedinec je v narodu tekmovalac!'". *Teorija in praksa* 40/2003: 909–927.
- Starc, Gregor. 2005a. "Uvod". U *Šport in nacionalna identifikacija Slovencev*. Marjeta Kovač, Gregor Starc i Mojca Doupona Topič, ur. Ljubljana: Fakulteta za šport i Institut za kineziologiju, 7–27.
- Starc, Gregor. 2005b. "Two Sides of the Same Coin. Skiing and Football in the Slovenian Nation-building Process". *Kinesiologia Slovenica* 11/2: 64–88.
- Starc, Gregor. 2006a. "Šport kot socialna arena nacije v Sloveniji". *Razprave in gradivo* 50–51: 264–284.
- Starc, Gregor. 2006b. "Skiing Memories in the Slovenian National Mnemonic Scheme. An Anthropological Perspective". *Anthropological Notebooks* 12/2: 5–22.
- Starc, Gregor. 2009. "Odsotna prisotnost. Pogled na zgodovino slovenskega nogometa z očmi dnevnega tiska". U *Kalejdoskop športa. Uvod v športne študije*. Mitja Velikonja, Peter Stanković i Gregor Starc, ur. Maribor: Aristej, 211–231.
- Subotić, Milan. 2004. "Imaju li nacije pupak? Gelner i Smit o nastanku nacija". *Filozofija i društvo* 25: 177–211.
- Šantek, Goran Pavel. 2017. *Dinamo – to smo mi! Antropološki ogledi o Dinamu i njegovim navijačima*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Šaver, Boštjan. 2005. *Nazaj v planinski raj. Alpska kultura slovenstva in mitologija Triglava*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

- Šimunović, Ivo. 1996. *Grad u regiji ili regionalni grad*. Split: Logos.
- Tadić, Zoran. 2003. *Sto godina filma i nogometa*. Zagreb: Hrvatska kulturna zaklada – Hrvatsko slovo.
- Tatarenko, Alla. 2008. "Nogomet na igralištu povijesti". Na: <http://www.matica.hr/vijenac/363/nogomet-na-igralistu-povijesti-5034/>.
- Tauber, Karlo. 1936. *Smučka i smučanje*. Ljubljana: Tiskarna "Slovenija".
- Tenžera, Veselko. 1989. *Sportski život*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Tomašić, Dinko. 1997a. *Politički razvitak Hrvata*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Naklada Jesenski i Turk.
- Tomašić, Dinko. 1997b. *Društveni razvitak Hrvata*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Naklada Jesenski i Turk.
- Tomić, Marta i Danijela Spasić. 2010. "Maskulinitet u profesijama". *Antropologija* 10/1: 95–110.
- Tomlinson, Alan. 2004. "Pierre Bourdieu and the Sociological Study of Sport. Habitus, Capital and Field". U *Sport and Modern Social Theorists*. Richard Giulianotti, ur. Houndmills etc.: Palgrave Macmillan, 161–172.
- Tomlinson, Alan; Andrei S. Markovits i Christopher Young. 2003. "Introduction. Mapping Sports Space". *American Behavioral Scientist* 46: 1463–1475.
- Torre, Robert. 2017. *Kockanje. Kako protiv ovisnosti*. Zagreb: Profil.
- Torre, Robert i Zoran Zoričić. 2013. *Kockanje i klađenje. Od zabave do ovisnosti*. Zagreb: Hrvatski savez klubova liječenih alkoholičara.
- Towns, Alison J.; Christy Parker i Phillip Chase. 2012. "Constructions of Masculinity in Alcohol Advertising. Implications for the Prevention of Domestic Violence". *Addiction Research and Theory* 20/5: 389–401.
- Trifonas, Peter Pericles. 2002. *Umberto Eco i nogomet*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk. Preveo Neven Dužanec.
- Turner, Bryan S. 2003. "McDonaldization. Linearity and Liquidity in Consumer Cultures". *American Behavioral Scientist* 47: 137–153.
- Tušak, Matej; Maksimilijana Tušak i Maks Tušak. 2003. *Vloga družine in staršev v športu*. Zalog: Klub MT Zalog.
- Uлага, Drago. 1947. *Smučanje*. Ljubljana: Tiskarna slovenskega poročevalca.
- van Dijk, Teun A. 2006. *Ideologija. Multidisciplinarni pristup*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga. Preveo Živan Filippi.

- Vertinsky, Paula. 2005. "Locating a 'Sense of Place'. Space, Place and Gender in the Gymnasium". U *Sites of Sport*. Paula Vertinsky i John Bale, ur. London i New York: Routledge, 1-24.
- Vezmar Novak, Nataša. 2007. "Karijera u sportu nakon sportske karijere". U *Međunarodni seminar. Športašica: od rezultata do karijere u športu*. Ratko Cvetnić, ur. Zagreb: Hrvatski olimpijski odbor, 11-16.
- Višnjić, Jasna. 2007. "Stereotipi i upravljanje: što je 'leadership'?" U *Međunarodni seminar. Športašica: od rezultata do karijere u športu*. Ratko Cvetnić, ur. Zagreb: Hrvatski olimpijski odbor, 69-72.
- Vlašić, Joško. 2005. *Blanka 2000. Olimpijske igre sa 16*. Zagreb: Profil International.
- Vrcan, Srđan i Dražen Lalić. 1999. "From Ends to Trenches, and Back. Football in the Former Yugoslavia". U *Football Cultures and Identities*. Gary Armstrong i Richard Giulianotti, ur. Houndmills etc.: MacMillan Press, 176-188.
- Vrcan, Srđan. 1990. *Sport i nasilje danas u nas i druge studije iz sociologije sporta*. Zagreb: Naprijed.
- Vrcan, Srđan. 2003. *Nogomet, politika, nasilje. Ogledi iz sociologije nogometa*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.
- Vrcan, Srđan. 2006. *Nacija – nacionalizam – moderna država*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Welsch, Wolfgang. 2005. "Sport Viewed Aesthetically, and Even as Art?". *The Aesthetics of Everyday Life*. Andrew Light i Jonathan M. Smith, ur. New York: Columbia University Press. Na: www2.uni-jena.de/welsch.
- Wenner, Lawrence. 1989. "Media, Sports and Society. The Research Agenda". U *Media, Sports & Society*. Lawrence Wenner, ur. Newbury Park etc.: Sage Publications, 13-48.
- Wenner, Lawrence A. 1998. "In Search of the Sports Bar. Masculinity, Alcohol, Sports and the Mediation of Public Space". U *Sport and Postmodern Times*. Genevieve Rail, ur. New York: State University of New York Press, 301-332.
- Wenner, Lawrence A. i Steven J. Jackson. 2009. "Sport, Beer, and Gender in Promotional Culture. On the Dynamics of a Holy Trinity". U *Sport, Beer, and Gender. Promotional Culture & Contemporary Social Life*. Lawrence A. Wenner i Steven J. Jackson, ur. New York: Peter Lang Publishing, 1-32.

- Whannel, Garry. 1992. *Fields in Vision*. London i New York: Routledge.
- Whannel, Garry. 2008. *Culture, Politics and Sport*. London i New York: Routledge.
- Williams, Raymond. 1999. "Advertising. The Magic System". U *The Cultural Studies Reader*. Simon During, ur. London i New York: Routledge, 410–423.
- Williamson, Judith. 2004. "Dekodiranje reklama". *Libra libera* 14: 59–66. Preveo Tomislav Belanović.
- Willis, Paul. 1982. "Women in Sport in Ideology". U *Sport, Culture and Ideology*. Jennifer Hargreaves, ur. London etc.: Routledge i Kegan Paul, 117–135.
- Woodward, Kath. 2012. *Planet Sport*. London i New York: Routledge.
- Woodward, Kathryn. 2002. "Concepts of Identity and Difference". U *Identity and Difference*. Kathryn Woodward, ur. Thousand Oaks i New Delhi: Sage Publications, 7–62.
- Yuval-Davis, Nira. 2004. *Rod i nacija*. Zagreb: Ženska infoteka. Prevela Mirjana Paić Jurinić.
- Zlatar, Andrea. 2001. "Kultura u tranzicijskom periodu u Hrvatskoj". *Reč* 61/7: 59–74.
- Zuckerman Itković, Zora i Vladimir Prostran. 2009. "Kockanje u sportskim kladionicama. Pilot istraživanje među studentima Sveučilišta u Zadru". *Kriminologija i socijalna integracija* 17/2: 105–114.
- Zuckerman Itković, Zora i Duška Petranović. 2010. *Ovisnosti suvremenog doba. Strast i muka*. Zagreb: Školska knjiga.
- Židak, Tomislav. 2018. *Priče iz maksimirske šume 2*. Zagreb: Hanza Media d.o.o.
- Žikić, Bojan. 2016. "Rekreativni (mali) fudbal u Beogradu. Maskulinitet sredovečnih muškaraca". *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 64/2: 239–256.
- Žmegač, Viktor. 2011. *Filozof igra nogomet*. Zagreb: Profil.
- Žugić, Zoran. 2000. *Sociologija sporta*. Zagreb: Fakultet za fizičku kulturu Sveučilišta.
- Županov, Josip. 2002. *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Žužek Kres, Martin. 2009. "Povej mi, kaj smučaš, in povem ti, kdo si. Sociokulturno antropološko premissljevanje smučanja". U *Kalejdoskop športa. Uvod v športne studije*. Mitja Velikonja, Peter Stanković i Gregor Starc, ur. Maribor: Aristej, 147–162.

Kazalo imena

- Agassi, Andre 21
Alfirević, Slaven 130
Althusser, Louis 197
Anderson, Benedict 16, 48, 59, 67, 247
Andrews, David L. 13, 191, 255, 262
Andelić (Andjelić), Neven 50, 51, 247
Arapović, Franjo 100
Arlavi, Daria 110, 253
Armstrong, Garry 193, 247, 265
- Badjura, Rudolf 81, 82, 88, 89, 247
Badovinac, Mladen 208
Bagić, Krešimir 193, 200, 247
Bairner, Alan 87, 247
Balenović, Ivo (Bović, Alen) 145, 146, 156
Balić, Ivano 68
Bandić, Milan 112, 172, 173
Banović-Markovska, Angelina 90, 256
Barnard, Malcolm 193, 247
Barth, Fredrik 85, 257
Bartoluci, Mato 176, 177, 247
Bartoluci, Sunčica 42, 43, 47, 84, 247, 259
Batagelj, Borut 80-83, 247
- Bauman, Zygmunt 184, 248
Beara, Vladimir 206
Beckham, David 119, 148, 149, 252
Beckham, Victoria 149
Berlusconi, Silvio 51
Bertoša, Mislava 209, 248
Best, David 163
Bilić, Slaven 51
Billig, Michael 16, 48, 64, 67, 248
Biro, Miklos 99, 248
Birtić, Tomislav 75, 102, 104, 108, 248
- Bitorajac, Rene 208
Bjedov, Đurđica 110
Blain, Neil 126, 137, 248
Blažević, Miroslav Ćiro 16, 52, 57, 62, 64, 112, 246
Bloch, Herbert A. 216, 248
Boban, Zvonimir 51, 52, 68, 120, 138
Bobanović, Paula 102, 104, 248
Bonaći, Tonči 124
Borko, Gordana 110, 248
Boroš, Tamara 113
Bourdieu, Pierre 15, 36-38, 40, 47, 49-54, 106, 115, 186, 203, 248-250, 252, 263, 264
Bović, Alen (Balenović, Ivo) 145, 146, 156
Bowen, Paulle 36, 249

- Boyle, Raymond 126, 137, 248
Brabazon, Tara 148, 249
Brentin, Dario 47, 49, 50, 249, 254
Brkljačić, Ivana 114
Brkljačić, Maja 254
Brubaker, Rogers 28, 29, 249
Bučar, Franjo 89, 112
Budak, Neven 90, 249, 260
Buličić, Miroslav 130
Buzov, Željko 40, 249
- Caillois, Roger 146, 148, 220, 249
Canjuga, Zlatko 120
Cassidy, Rebecca 221, 236, 240, 249
Chase, Phillip 191, 206, 264
Cipek, Tihomir 21, 249
Clarke, Alan 123, 249
Clarke, John 123, 249
Coakley, Jay 74, 89, 251
Collins, Tony 192, 193, 199, 200, 249
Connell, R. W. 208, 250
Crawford, Garry 180, 184, 194, 195, 200, 203, 204, 208, 209, 250
Crnković, Maja 206, 250
Curtis, James E. 129, 258
Cvetnić, Ratko 75, 76, 92, 248, 250, 253, 265
Cvitković, Slavko 100
- Čadež, Tomislav 63
Čapo, Jasna 14, 29, 250, 253, 261
Červar, Lino 16, 58, 64, 68, 250
- Čibej, Edmund 80, 89
Čolović, Ivan 22, 23, 25, 28-30, 42, 50, 63, 128, 250
- Ćosić, Krešimir 171
- da Silva, Eduardo 63
Darvasi, Laszlo 146
de Certeau, Michel 181-183, 250
de Souza, Juliano 39, 250
Denison, Jim 13, 258
Dežulović, Boris 21, 250
Dixon, Kevin 193, 251
Domajnko, Barbara 59, 60, 251
Doupona Topič, Mojca 74, 84, 89, 105, 110, 247, 251, 263
Dretar, Davor Drele 208
Duda, Dean 54, 141, 142, 150, 160, 251, 253, 258
Dunning, Eric 239, 251
Dvornik, Dino 64
- Đorđević, Ivan 23, 29, 31, 49-51, 251
- Elias, Norbert 36, 219, 239, 249, 251
Emirbayer, Mustafa 36, 249
Erceg, Heni 135
Erdei, Ildiko 184, 251
Esterhazy, Peter 154
Ewen, Stuart 194, 251
- Fak, Jakov 84
Fanuko, Nenad 39, 40, 50, 140, 251, 252

- Ferenčak, Srećko 75, 76
 Ferić, Zoran 146, 152
 Figenwald, Dan 75, 84, 102, 108,
 252
 Filipović, Miet 110
 Filipović, Mirko 73
 Fistrić, Simona 125
 Foer, Franklin 147, 252
 Foucault, Michel 182, 183, 252
 Franković, Dragutin 89, 252
 Free, Marcus 37, 107, 254
 Frišić, Vjerman 64
- Geertz, Clifford 218, 252
 Gellner, Ernst 16, 59, 252
 Giardino, Michael D. 148, 252
 Giddens, Anthony 185, 252
 Giulianotti, Richard 36, 252,
 264, 265
 Gjuran-Coha, Anamarija 190,
 195, 206, 252
 Gobac, Zoran 65, 173
 Gotovina, Ante 126, 127
 Gottzen, Lucas 103, 252
 Govedić, Nataša 155, 252
 Grabar-Kitarović, Kolinda 57
 Gracin, Fadila 110, 253
 Gramsci, Antonio 37
 Grgić, Branko 130
 Griffin, Christine 114, 253
 Grubišić, Petar 217
 Gruden Paliković, Morana 110, 253
 Guček, Alen 81, 253
 Guček, Svetozar 80, 81, 253
 Gulin Zrnić, Valentina 14, 250,
 253, 261
- Gurinder, Chadha 148
 Gurović, Milan 29
- Hage, Ghassan 31, 253
 Hall, Michael 174, 176, 253
 Hall, Stuart 160, 161, 253
 Handke, Peter 153
 Hargreaves, Jennifer 106, 249,
 253, 266
 Hargreaves, John 86, 253
 Harms, John 194, 253
 Harrison, Gualtiero 147, 148
 Herman, Robert 228
 Hickey, Christopher 208, 261
 Hobsbawm, Eric 48, 63, 64, 82,
 150, 253, 254
 Hobson, Dorothy 114, 253
 Hodges, Andrew 47, 210, 254
 Hognestad, Hans 193, 247
 Hornby, Nick 154
 Horne, John 174, 175, 177, 253,
 254
 Horvat, Mirna 199
 Houlihan, Barrie 175, 254
 Hrستیć, Ivan 24, 48, 49, 254
 Hubbard, Paul 182, 254
 Hughson, John 37, 107, 254
 Huizinga, Johan 121, 146, 220,
 254
- Imamović, Emir Pirke 148
 Infantino, Gianni 52
 Inglis, David 37, 197, 254
 Ivanišević, Goran 21, 26, 91, 100,
 113, 137
 Ivkošić, Milan 124

- Jackson, Steven J. 191, 193, 195, 206, 250, 254, 255, 265
- Jarvie, Grant 37, 255
- Jelić, Barbara 102, 110
- Jelić, Ivica 102
- Jergović, Miljenko 150, 151, 255
- Jovan, Vincencij 84
- Kalanj, Rade 27, 28, 249, 255
- Kant, Immanuel 17, 159, 164, 165, 255
- Kaplan, Roy H. 228, 239, 255
- Karakaš, Damir 153
- Katunarić, Vjeran 58, 65, 73, 85, 90, 91, 249, 255, 260
- Katz, Jackson 103, 255
- Kavran, Željko 65
- Kellner, Douglas 194, 253
- Kerum, Željko 112
- King, John 154
- King, Samantha 13, 255
- Klemenčić, Mladen 154, 193, 255, 256
- Komar, Tibor 49, 256
- Kostanić Tošić, Jelena 64
- Kostelić, Ante 84, 89, 93, 101-105, 108, 111
- Kostelić, Ivica 71, 84, 89, 102, 105, 108
- Kostelić, Janica 16, 76, 84, 89, 91, 93, 101-104, 107-111, 115, 116, 137, 252
- Kostelić, Marica 104
- Kotnik, Vlado 18, 80, 81, 83, 92, 256
- Kovačević Barišić, Romana 233
- Kovačević, Bruno 91
- Kozjak, Boris 216, 219, 226, 228, 238, 241, 256
- Kramarić, Zlatko 90, 256
- Kranjčar, Elvira 125
- Kranjčar, Lana 125
- Kranjčar, Niko 17, 102, 117, 119, 120, 122-127, 130-133, 135-139, 142, 152, 153, 246
- Kranjčar, Zlatko Cico 102, 125
- Kreft, Lev 80, 158, 162-164, 256
- Kremer-Sadlik, Tamar 103, 252
- Križaj, Bojan 78, 88, 89
- Kruse, Holy 236, 256
- Lalić, Dražen 22, 39-44, 46, 47, 49, 53, 134, 135, 139, 140, 148, 151, 248, 256, 259, 265
- Lasić, Igor 35
- Lay, Vladimir 133, 257
- Lokotar, Kruno 157, 257
- Longhurst, Brian 203
- Lopez-Gonzalez, Hibai 235, 257
- Loy, John W. 129, 258
- Lučev, Leon 208
- Ljuština, Duško 156
- MacIntosh, Sue 114, 253
- Magdalenić, Ivan 40, 249, 252
- Mager, Anne 206, 257
- Majoli, Iva 113
- Malaby, Thomas M. 220, 257
- Mamić, Zdravko 52, 63, 112, 119, 122, 126
- Manzenreiter, Wolfram 174, 177, 253, 254

- Maradona, Diego Armando 160
 Marchi Junior, Wanderley 39, 250
 Marinović, Bojan 93, 102
 Marinović, Tomislav 178
 Marjanović, Vedran 169
 Markač, Maja 206, 250
 Marković, Vlatko 112
 Markovits, Andrei S. 181, 264
 Markula, Pirrko 13, 258
 Mason, Daniel S. 13, 262
 Matanić, Dalibor 153
 Matejowsky, Ty 218, 258
 Mateša, Zlatko 112
 Matković, Bojan 75, 76, 258
 Matošec, Dražen 124
 Maze, Tina 77
 McCabe, Trisha 114, 253
 McPherson, Barry 129, 258
 Mesić, Milan 66, 258
 Messerschmidt, James W. 208, 250
 Messi, Lionel Leo 207
 Messner, Michael 106, 113, 116, 190, 194, 204, 258
 Metličić, Petar 68
 Mihailović, Dragoljub Draža 29
 Mihajlović, Srećko 50, 258
 Mihanović, Antun 62
 Mikić, Krešimir 208
 Mikuličin, Ivana 219
 Milenković, Miloš 31, 258
 Miličić, Darko 30
 Miller, Daniel 183, 258
 Milošević, Slobodan 67
 Mišetić, Anka 131-133, 258
 Modrić, Luka 206
 Montez de Oca, Jeffrey 194, 204, 258
 Morris, Meaghan 179, 180, 182, 258
 Mucko, Bojan 198, 258
 Mustapić, Marko 24, 44, 45, 47-49, 151, 254, 259, 260
 Navojec, Bojan 208
 Neal, Mark 223, 229, 239, 240, 258
 Newman, Oto 223, 236, 258
 Novak-Srzić, Hloverka 124
 Novković, Boris 64
 Novosel, Mirko 98, 112
 O'Donnel, Hugh 126, 137, 248
 Olivari, Davorin 123
 Orel, Boris 81
 Orešić, Boris 217
 Paić, Hrvoje 51, 263
 Palmer, Catherine 191, 209, 210, 218, 221, 224, 259
 Parker, Christy 191, 296, 264
 Parlov, Mate 98, 174
 Pavičić, Jurica 152, 155, 216, 259
 Pavić, Ante 172
 Pavličić, Pavao 151, 259
 Pavlović, Ljiljana 190, 195, 206, 252
 Perasović, Benjamin 39-45, 47, 48, 140, 151, 249, 259, 260
 Perica, Vjekoslav 97, 98, 260

- Perković, Marko Thompson 159
 Petković, Krešimir 40, 260
 Petranović, Duška 219, 266
 Petreković, Mario 208
 Pezo, Vladimir 49, 77, 260
 Pilić, Damir 44, 139, 148, 151, 257, 259, 260
 Pisac, Andrea 220, 241, 260
 Piteša, Adriana 164, 260
 Plessner, Helmuth 65, 66, 260
 Plymire, Darcy 25, 260
 Pogačnik, Jagna 152, 155, 260
 Polić, Milan 241, 260
 Polić, Rajka 241, 260
 Polley, Martin 62
 Porter, Dilwyn 69, 74, 260, 262
 Postnikov, Boris 73, 260
 Potkonjak, Sanja 14, 239, 261
 Prica, Ines 99, 261
 Primorac, Zoran 113
 Pringle, Richard 208, 261
 Prnjak, Hrvoje 41, 139, 140, 152, 260, 261
 Prostran, Vladimir 216, 219, 266
 Puljić, Tvrtko 75, 89, 101, 102, 104, 105, 261
 Pušnik, Maruša 80, 85, 261
- Radaković, Borivoj 150, 151, 255
 Radin, Furio 40, 249, 252
 Rak Šajn, Jolanda 233
 Ražnatović, Željko Arkan 23
 Reić, Zdravko 123, 124, 130, 171
 Rihtman-Auguštin, Dunja 66, 131, 261
 Ritzer, George 179, 185, 261
 Rizvanbegović, Suad 112
- Rogić, Ivan 133, 257, 261
 Rora, Andrej 124
 Rosecrance, John 237, 261
 Rubić, Tihana 239, 241, 261
 Ružić, Igor 156, 159, 261, 262
- Sage, George H. 217, 262
 Sandvoss, Cornel 190, 202, 203, 262
 Scherer, Jay 191, 255
 Schirato, Tony 15, 262
 Schmidt, Branko 145, 146
 Sekulić, Duško 28, 31, 67, 262
 Sharpe, Susan 103, 262
 Silk, Michael 13, 255, 258, 260, 262
 Simonović, Ljubodrag 97, 100, 262
 Skansi, Petar 112
 Skoko, Božo 26, 27, 29, 77, 262
 Smith, Adrian 69, 74, 260, 262
 Smith, Anthony 16, 58, 59, 85-88, 262
 Smolčić, Pero 95
 Solar, Milivoj 161-164, 263
 Sopta, Marin 24, 263
 Sorić, Mateo 38, 50, 263
 Spasić, Danijela 110, 114, 264
 Srna, Darijo 206
 Stanić, Mario 51, 263
 Stanković, Peter 83, 256, 263, 266
 Starc, Gregor 78, 79, 81, 83-86, 97, 256, 263, 266
 Subotić, Milan 88, 263
 Sušec, Božo 218, 219
 Svet, Mateja 78
 Svrtan, Boris 145, 261

- Šantek, Goran Pavel 14, 43, 250, 253, 263
 Šaver, Boštjan 80, 83, 263
 Šimunović, Ivo 136, 264
 Štambuk, Maja 133, 257, 261
 Štimac, Igor 122-124, 126
 Štulić, Branimir Johnny 162
 Šuker, Davor 52, 68, 126
 Šurbek, Dragutin 98
- Tadić, Zoran 145, 264
 Tatarenko, Alla 148, 264
 Tauber, Karlo 81, 264
 Tenžera, Veselko 98, 101, 264
 Tomašić, Dinko 66, 264
 Tomić, Ante 174
 Tomić, Marta 110, 114, 264
 Tomlinson, Alan 37, 181, 264
 Torre, Robert 216-218, 221, 234, 264
 Towns, Alison J. 191, 206, 264
 Trajković, Sergej 217
 Trnski, Marko 26
 Tuđman, Franjo 49, 51, 62, 64, 68, 112, 150
 Tulloch, Christopher D. 235, 257
 Turner, Bryan S 185, 264
 Tušak, Maksimilijana 102, 264
 Tušak, Maks 102, 264
 Tušak, Matej 102, 264
- Uлага, Drago 81, 87, 264
- Valvasor, Janez 81, 82, 87, 89
 Vamplew, Wray 192, 193, 199, 200, 249
- van Dijk, Teun 28, 264
 van Heerikhuizen, Bart 37, 249
 Varlaj, Rajko 91
 Vertinsky, Paula 185, 265
 Vezmar Novak, Nataša 110, 111, 265
 Višnjević, Jasna 111, 265
 Vlašić, Blanka 16, 93, 95, 101, 103, 104, 107-109, 111, 115, 246
 Vlašić, Joško 93, 101-104, 111, 265
 Vlašić, Nikola 108
 Vlašić, Venera 104
 Vrbančić, Mario 189
 Vrcan, Srđan 15, 22, 23, 27, 42, 43, 47, 49, 50, 63, 65, 66, 121, 124, 140, 147, 150, 157, 158, 190, 210, 248, 257, 265
 Vrdoljak, Antun 21, 112
 Vukas, Bernard Bajdo 206
 Vukašin, Nikica 130
- Wacquand, Loïc J. D. 37, 49, 249
 Welsh, Wolfgang 165, 265
 Wenner, Lawrence 123, 195, 208, 250, 265
 Whannel, Garry 61, 161, 266
 Williams, Raymond 190, 266
 Williamson, Judith 197, 266
 Willis, Paul 106, 266
 Woodward, Kath 15, 63, 106, 266
- Young, Christopher 181, 264
 Yuval-Davis, Nira 115, 266
- Zidić, Igor 124
 Zlatar, Andrea 48, 266

- Zoričić, Zoran 216-218, 264
Zorko, Branko 113
Zuckerman Itković, Zora 216,
219, 266
- Žeravica, Ranko 98
Židak, Tomislav 119, 123, 124, 266
Žikić, Bojan 197, 266
Žmegač, Viktor 146, 164, 260,
266
Žugić, Zoran 41, 252, 266
Žukina, Predrag 171
Županov, Josip 53, 100, 266
Žužek Kres, Martin 83, 266
Žvan, Milan 75, 76

Bilješka o knjizi

Prvih devet poglavlja ove knjige nastalo je preradivanjem članaka koji su prethodno objavljeni u drugim znanstvenim publikacijama, a deseto poglavlje napisano je izvorno za nju. Veći je dio prvotnih verzija članka za potrebe knjige bitno izmijenjen, bilo da su tekstovi proširivani ili skraćivani, a manji je dio samo uređen i stilski dotjeran. Na koncu su svi oni međusobno povezani. U nastavku su članci na koje sam se oslonio pri pisanju knjige navedeni prema redu njihova korištenja u knjizi:

- Biti, Ozren. 2014. "Ideologizacija identiteta i oznanstvenjenje ideologije. O sportu, politici i hrvatskoj etnologiji". *Etnološka tribina* 37/44: 202–211.
- Biti, Ozren. 2015. "Što kultura ima s hrvatskim nogometom?". *Jezične, književne i kulturne politike. Zbornik radova 43. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Tatjana Pišković i Tvrtko Vuković, ur. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 127–145.
- Biti, Ozren. 2008. "Ruka na srcu kao izraz narodne duše". *Nova Croatia* 2/1: 139–150.
- Biti, Ozren. 2014. "Sport, nacija i pupčana vrpca. Usporedba slovenskog skijanja u 1980-ima s hrvatskim skijanjem u 2000-ima". *Časopis za suvremenu povijest* 46/3: 555–576.
- Biti, Ozren. 2013. "Muška retorika i ženska motorika. Očevi i kćeri hrvatskoga postsocijalističkog sporta". *Komparativni postsocijalizam. Slavenska iskustva*. Maša Kolanović, ur. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 273–291.
- Biti, Ozren. 2007. "Nogometaš kao simbolički kapital grada". *Split i drugi. Kulturnoantropološki i kulturnostudijski prilozi*. Ines Prica i Tea Škokić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 11–28.
- Biti, Ozren. 2012. "Umjetnost kao dokaz i utočište metastaziralog nogometa". *Narodna umjetnost* 49/2: 185–205.
- Biti, Ozren. 2010. "Sportski objekti kao objekti prijepora. Gdje sve i kako trošimo (na) sport". *Studia Ethnologica Croatica* 22/1: 237–253.
- Biti, Ozren. 2016. "Hrvatska fanovska scena. Nogomet u televizijskim reklamama za pivo". *Glasnik etnografskog instituta SANU* 64/2: 273–289.

O autoru

Ozren Biti rođen je 1980. godine u Zagrebu. Godine 2004. diplomirao je komparativnu književnost i sociologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, a na istom fakultetu doktorirao je 2011. godine s temom *Nadzor nad tijelom u vrhunskom sportu: kulturalnostudijski i kulturalnoteorijski aspekti*. Od 2007. godine zaposlen je u Institutu za etnologiju i folkloristiku. Niz godina ostvaruje nastavnu suradnju s Fakultetom političkih znanosti i Filozofskim fakultetom u Zagrebu, predajući na kolegijima “Politički i društveni aspekti sporta”, odnosno “Čovjek i sport”. Od 2012. do 2015. godine bio je član uredništva časopisa *Narodna umjetnost*, a od 2017. godine član je uredništva časopisa *Revija za sociologiju*.

Za znanstvenu monografiju *Nadzor nad tijelom: vrhunski sport iz kulturološke perspektive* (Institut za etnologiju i folkloristiku, 2012) primio je Godišnju nagradu “Milovan Gavazzi” Hrvatskog etnološkog društva. Objavio je također tridesetak znanstvenih i stručnih radova u različitim časopisima i zbornicima te suuredio zbornik *Stranputice humanistike* (Institut za etnologiju i folkloristiku, 2017).

Njegovi znanstveni interesi kreću se u području kulturalnih studija, sportskih studija, antropologije rada, etnologije svakodnevice, teorijske sociologije i teorije književnosti.